

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

1 – 2019

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 996 від 11.07.2017. Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

Журнал «Політичне життя» №1, 2019 р. публікується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету імені Василя Стуса. Протокол №8 від 1.03.2019 р.

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Скопова О. І., к. і. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*технічний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Лендвел М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацшишина І. В., к. політ. н., доцент Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Університет митної справи та фінансів

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Чальцева О. М., д. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhDr., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian University in Slupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017.

© ДонНУ імені Василя Стуса, колектив авторів, 2019

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Бэкер Р., Ольшанецкая Н.</i> ПАРТИЙНЫЕ БОЕВЫЕ ГРУППЫ В РОССИИ	4
<i>Ключкович А. Ю.</i> ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В СЛОВАЧЧИНІ В 1994-1998 рр: БОРОТЬБА АВТОРИТАРНИХ І ДЕМОКРАТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ	18
<i>Осадчук І. Ю.</i> УРЯДОВІ КАБІНЕТИ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВИХ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКИХ СИСТЕМ ПРАВЛІННЯ В БІЛОРУСІ (1996–2018) ТА КАЗАХСТАНІ (1995–2018)	24
<i>Пономаренко А. Б., Ковальов Д. В.</i> ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДУ	31
<i>Чура В. І.</i> ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБКОМ КПУ НАПЕРЕДОДНІ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ	37

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Андрійчук Т. С.</i> ПАРТИСІПАТОРНА ТА ДЕЛІБЕРАТИВНА ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ	45
<i>Карпчук Н. П.</i> СТРАТЕГІЧНА КОМУНІКАЦІЯ ЄС ЯК ЗАСІБ У БОРОТЬБІ З ДЕЗІНФОРМАЦІЄЮ	52
<i>Хилько М. І.</i> ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА ЯК КРИЗА ІСНУЮЧОЇ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ	59

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Брайло А. В.</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН АРАБСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТА «АРАБСЬКА ВЕСНА» ЯК КАТАЛІЗАТОР ЕВОЛЮЦІЇ ІСЛАМІЗМУ НА ВЕЛИКОМУ БЛИЗЬКОМУ СХОДІ	68
<i>Норіупова Е.</i> RUSSIAN MILITARIZATION OF CRIMEA AS A THREAT TO THE SECURITY OF THE EUROPEAN UNION	74
<i>Грачевська Т. О.</i> ПОГЛЯДИ Г.НІКОЛЬСОНА НА ДИПЛОМАТИЧНУ ПРАКТИКУ ТА ДИПЛОМАТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ	79
<i>Тихоненко І. В.</i> ЦИФРОВА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США У ХХІ СТОЛІТТІ	85
<i>Шіхелілі Джавід</i> ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ТА США У КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ	91

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Перегуда Є. В.</i> РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С. В. КОЧ «ТРАНСКОРДОННЯ: ПРОСТІР СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ І ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ»	103
<i>Лендъел М. О.</i> РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ І.В.МАЦИШИНОЇ «КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ УКРАЇНИ»	105
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	107

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.1

УДК 323.2:329.05

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3796-3711>

Бэкер Р., Университет им. Николая Коперника (Торунь, Польша)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3601-8280>

Ольшанецкая Н., Университет им. Николая Коперника (Торунь, Польша)

ПАРТИЙНЫЕ БОЕВЫЕ ГРУППЫ В РОССИИ¹

Цель статьи заключается в проверке гипотезы о значительном влиянии партийных военизированных структур на формирование российской политической сцены при одновременном допущении, что, чем более важную роль они играют, тем в большей степени российский правящий класс организован в рамках тоталитарного партийно-государственного аппарата.

Новейшая научная литература о партийных ополчениях в основном сосредоточена на анализе исторических случаев (включая историю царской России в начале 20-го века) и современных примеров, касающихся главным образом африканских и южноамериканских стран. Отсутствует теоретический подход к определению роли партийных ополченцев в тоталитарном партийно-государственном аппарате и жестком военном авторитаризме. Статья о партийных ополчениях в современной России призвана заполнить пробел, касающийся не только партийных ополченцев в современной путинской России, но и их места в создании или стабилизации недемократических политических режимов.

Авторы проанализировали деятельность и характер наиболее важных партийных ополчений, действующих в настоящее время в России. Также было рассмотрено, какие учреждения государственного аппарата контролируют отдельные боевые группы. Были проанализированы следующие военизированные партийные организации: СЕРБ (Русское освободительное движение) – Юго-восточный радикальный блок, НОД (Национально-освободительное движение), Анти-Майдан, Сорок Сороков, Офицеры России (Общероссийская общественная организация «Офицеры России») и Нео-Казачество.

Тщательный анализ наиболее важных организаций, ведущих борьбу с оппозиционной деятельностью и запугивающих оппозиционеров, доказывает, что исходная гипотеза должна быть отвергнута. Различные организации, выполняющие также функции партийных военизированных структур, являются немногочисленными, они не подчиняются единому центру и, кроме того, их эффективность не слишком высока.

Ключевые слова: Россия, авторитаризм, тоталитаризм, оппозиция, партийные боевые группы.

1. Литература и цель исследования

Литература на тему партийных боевых групп обычно посвящена радикальным группировкам в демократических государствах [36] либо формированию партийных структур в племенных или постплеменных обществах. К наиболее важным относятся тексты, описывающие приватизацию безопасности в Африке [39], строительство государства через партийные структуры в Ливане [41; 50] и ряд других. Монографические работы, посвященные партийным боевым группам в структурах партийно-государственного аппарата в тоталитарных и авторитарных режимах, достаточно редки [48; 52]. Можно высоко оценить тексты, касающиеся так называемых эскадронов смерти, (полу-) военных отрядов, служащих, в том числе, для уничтожения оппозиционеров [42; 44]. Хотя проблематика черносотенного движения в России была исследована очень детально [32], значительные монографии, посвященные механизмам управления массами большевистской партией

¹ Статья написана в рамках исследовательского проекта “Contemporary Russia: Between Authoritarianism and Totalitarianism”, финансируемого Национальным научным центром, Польша. Исследовательский грант: 2015/19/B/HS5/02516

в период борьбы с Русской Православной Церковью в 20-е гг. XX в., отсутствуют [См.: 45]. Серьезный пробел в научных исследованиях представляет также вопрос о партийных боевых группах в современной России.

Между тем, изучение этой проблемы может помочь понять вектор и силу изменений между идеальными типами авторитаризма и тоталитаризма. В чем большей степени правящая партия и государственный аппарат склонны к использованию военизированных группировок для увеличения уровня конформизма народных масс и борьбы с контр-элитами, в тем большей степени они должны трансформироваться в партийно-государственный аппарат. Чем большими ресурсами располагают лидеры военизированных формирований, тем в большей степени они могут участвовать в процессах принятия политических решений и тем самым синергически увеличивать свое значение. Таким образом, детальное исследование ресурсов, находящихся в распоряжении партийных боевых групп, политического влияния их лидеров, а также объема и значения выполняемых ими задач позволяет определить место политического режима на континууме между властью бюрократии и(или) военных структур либо партийно-государственного аппарата*.

Хотя радикальные, чаще всего националистические, а реже фашистские военизированные группировки начали создаваться в России уже в конце 80-х гг. XX в., только в XXI в. парамилитарные формирования получили своего рода защиту со стороны правящей партии. Эта защита основана на понимании их деятельности как проявления «специфического гражданского общества» и отсутствии стремления к их делегализации. Кроме того, правоохранительные органы не реагируют (либо принимают чисто формальные меры) на акты насилия, осуществляемые членами этих организаций в отношении представителей оппозиции, независимых журналистов и т.д. [17].

Ниже представлены результаты анализа деятельности нескольких наиболее значительных организаций в современной России, хотя бы частично отвечающих критериям партийных боевых групп.

2. SERB (Русское освободительное движение) – Юго-восточный радикальный блок

Движение SERB (ранее – Юго-восточный радикальный блок) появилось в марте 2014 г. на Украине. Его члены боролись со сторонниками Евромайдана, то есть прозападного курса Украины. Изначально они принимали участие в протестах на востоке Украины, направленных против укрепления сотрудничества с Евросоюзом. Активисты SERB поддерживали проект создания Юго-Восточной Украины (Новороссии). В конце сентября 2014 г. группировка переехала в Россию, где включилась в борьбу с антисистемной оппозицией. SERB с того времени уменьшил свою активность на Украине, действуя главным образом на территории Центральной России [34]. Из этого следует, что по крайней мере в период активной деятельности на Украине это группировка не имела территориальной привязки. Скорее всего, она была направлена на Украину с целью воздействия на коллективное поведение украинского населения.

Точная численность движения неизвестна. Считается, что в период деятельности на территории Украины в SERB входило ок. 600 участников – в Днепропетровской области было 300 активистов и еще ок. 300 сочувствующих, которые иногда принимали участие в совместных акциях [28]. К этим цифрам, однако, следует относиться очень осторожно. Известно, что в России члены группировки сначала координировали свои действия через социальную сеть «В контакте». В 2015 г. в группу SERB «В контакте» входило ок. 320 человек [2]. В настоящее время у официальной страницы SERB «В контакте» 1446 подписчиков [31]. Количество активистов в действительности значительно меньше. В предпринимаемых акциях участвуют до 20 человек.

Посты в группе «В контакте» появляются очень часто (даже несколько раз за день). Это, в том числе: подробные описания и фотоотчеты с проводимых акций, мемы, высмеивающие оппозиционных и иностранных политиков, интервью с членами организации и комментарии текущих событий. На портале также размещаются статьи, восхваляющие политику Владимира Путина. Временами появляется информация, касающаяся мероприятий, организуемых антисистемной оппозицией. Признаки того, что официальная группа «В контакте» используется как платформа для организации совместных акций, отсутствуют [31].

Лидером движения SERB является Гоша Тарасевич (настоящая фамилия – Игорь Бекетов). [21].

Деятельность SERB курировалась сотрудником Центра по противодействию экстремизму МВД России майором Алексеем Окопным [2]. Обращает на себя внимание ведомственная принадлежность майора Окопного. Она показывает, что, МВД имеет в своем составе специальную

организационную единицу для борьбы с антисистемной оппозицией посредством управления активностью военизированного формирования криминального характера. То есть монополия на борьбу с антисистемной оппозицией не принадлежит ФСБ.

К силовым акциям SERB относились нападения на представителей российской антисистемной оппозиции (активистов, журналистов, политиков). Бойцы SERB специализировались прежде всего в атаках с применением зеленки или фекалий. От таких нападений пострадали Алексей Навальный, Юлия Латынина, Джок Стердженс, Людмила Улицкая и Владимир Ионов [49]. Так называемая «зеленка» не токсична при контакте с кожей. Нападения не преследуют целью создание угрозы жизни или здоровью (хотя Навальный, несмотря на проведенную операцию, все еще имеет проблемы со зрением). Однако могут пройти несколько дней, прежде чем зеленые пятна исчезнут с лица пострадавшего. Кроме того, нападения с применением зеленки имеют очень большой медийный эффект. Облитые зеленкой должны выглядеть как пришельцы из другого, «не нашего», российского мира.

Одной из наиболее громких акций SERB было нападение на мемориал Бориса Немцова, застреленного 27 февраля 2015 г. Активисты SERB сняли мемориальные доски, краской замазали надписи, потоптали цветы и лампадки, а также развесили собственные плакаты, оскорбляющие Немцова [43]. Немцов, по их убеждению, был изменником, ставящим под сомнение смысл войны с Украиной. Уничтожение мемориала должно было побудить россиян отказаться от поминания оппозиционера.

Кроме того, члены группировки занимаются вмешательством в протестные акции, направленные против политики Путина или призывающие к окончанию войны с Украиной. В 2015 г. они прервали три пикета, организованных «Движением Солидарность» (в первом случае облили участников зеленкой, во втором дошло до столкновений, в третьем пострадал Владимир Ионов) [1]. В апреле, июле и августе 2016 г. члены группировки SERB, поддержанные также активистами НОД, атаковали антивоенные пикеты в Москве. Протестующие были избиты [27]. В названных акциях принимали участие до 20 человек. Часто в них лично участвует лидер SERB. Вмешательство в протестные акции происходит главным образом в Москве. Количество таких действий в 2017 г. начало уменьшаться, что, впрочем, не говорит об исчезновении или смене профиля группировкой. Активисты SERB все чаще взаимодействуют с такими организациями, как НОД или «Антимайдан».

Достоверно неизвестно, откуда SERB получает информацию о планируемых оппозицией протестах. Возможно, во-первых, отслеживание контактов оппозиционных организаций в социальных сетях, а во-вторых, информирование специальными государственными органами (среди активистов SERB имеются действующие сотрудники полиции). Более вероятным представляется второй путь получения информации, а значит и назначения соответствующих заданий для активистов. Одна из таких задач – направление в полицию или прокуратуру отчетов о деятельности антисистемной оппозиции [8]. Подача судебных исков или участие в судебных процессах должно создавать впечатление существования групп граждан, поддерживающих правящую элиту. Отдельной задачей является сотрудничество с полицией в качестве провокаторов [19]. Оно обычно выполняется действующими сотрудниками полиции, но в данном случае (в рамках своего рода приватизации функции государства) препоручается партийной боевой группе.

Члены SERB свои действия каждый раз записывают, снимают или фотографируют, чтобы потом разместить отчет на официальной странице группы.

О существовании «крыши» свидетельствует тот факт, что российские власти не предпринимают никаких мер, которые могли бы ограничить активность группировки. Активисты, которых задерживает полиция, через несколько часов выпускаются. К настоящему времени начато следствие только против Александра Петрунько, который обвиняется в нападении на Навального [34]. Это исключительное отношение к Навальному вытекает, скорее всего, из необычной активности лидера Фонда борьбы с коррупцией.

Кроме того, члены SERB охотно фотографируются с политиками «Единой России» и размещают снимки на странице «В контакте» и других ресурсах. Лидер группировки утверждает, что даже был приглашен в Думу ее депутатами в мае 2017 г. [47].

SERB является специфичной боевой группой. Без сомнения, его существование и деятельность возможны только благодаря покровительству кремлевских политиков высокого уровня. В противном случае МВД не решилось бы создать такую организацию и управлять ей. Однако

многое указывает на то, что SERB не является типичным военизированным формированием, подчиненным руководству конкретной партии. Скорее организация носит характер, вспомогательный для полиции, точнее тех ее структур, которые занимаются антисистемной оппозицией и уличными протестами. SERB – в большей степени «общественная» параполицейская организация, чем партийная боевая группа.

3. НОД (Национально-освободительное движение)

НОД – организация, созданная в 2012 г. Ее лидером является Евгений Федоров, депутат Государственной Думы. В рядах организации состоит, согласно данным официального сайта, ок. 170 тыс. зарегистрированных членов [23]. Впрочем, присоединиться к НОД довольно легко – достаточно онлайн заполнить анкету или принять участие в одной из многочисленных акций. Анализ численности пикетов, протестов и демонстраций, проведенных 10-12 марта 2018 г. в нескольких российских городах, показывает, что в них участвовали от одного до десяти человек [23]. Поэтому следует воспринимать данные об огромном числе членов НОД очень осторожно. В действительности количество активных сторонников организации должно быть значительно меньшим. Численность активистов или хотя бы пассивных наблюдателей за деятельностью НОД скорее соответствует количеству подписчиков в социальных сетях, которое в случае с «В контакте» составляет 18 тысяч, «Одноклассники» – 4,6 тыс. и «Фейсбук» – 2 тыс. человек.

Своими символами организация выбрала георгиевскую ленточку (символ еще царского периода, который сейчас выражает лояльность Кремлю) и девиз «Родина! Свобода! Путин!», напоминающий советский лозунг времен Второй мировой войны – «За Родину, за Сталина!». Организация заявляет в своей программе, что выступает за целостность государства и поддерживает политику президента Путина. Согласно главным программным постулатам, Россия должна освободиться от американской оккупации, в которой находится со времен распада СССР [51]. Лозунг неделимости России был весьма актуален в 1990-е гг., то есть во время очень сильных сепаратистских тенденций на Северном Кавказе (главным образом в Чечне) и автономных национальных республиках. Также несколько анахронично выглядит тезис о зависимости России от США. То есть программа НОД апеллирует к периоду, воспринимаемому россиянами как «великая смута» Горбачева и Ельцина.

Согласно данным официального сайта, со времени своего основания организация провела ок. 15 тыс. разнообразных акций на территории всего государства [23]. В основном, однако, они собирали не более двух десятков участников.

К насильственным действиям НОД можно отнести нападения и провокации против оппозиционных политиков, в том числе несколько атак на Михаила Касьянова с использованием, в том числе, яиц и зеленки. Эти нападения происходили во время встреч бывшего премьер-министра с жителями Москвы, Волгограда, Нижнего Новгорода, Ставрополя и др. В феврале 2016 г. во время одной из таких встреч в Нижнем Новгороде уже само появление членов НОД и группировки «Антимайдан» привело к тому, что политик бежал со сцены и вышел только в сопровождении охранников [16]. Имели место и подобные атаки на Навального. В марте 2014 г. в ресторане в Нижнем Новгороде произошло нападение на членов группы «Pussy Riot» Надежду Толоконникову и Марию Алехину, находившихся в городе в связи с проектом «Зона права». Нападающие обрызгали женщин перцовым газом и облили зеленкой [20]. Такие акции часто проводятся совместно с движениями SERB или «Антимайдан». Их главная цель – заклеить «предателей» России. Такие действия можно считать достаточно эффективными. Снимки облитых зеленкой оппозиционеров легко доступны в Интернете. Те не прекратили своей деятельности, но их опасения перед возможными новыми атаками значительно увеличились.

Организируются также митинги, шествия, лекции, конференции, автопробеги, флешмобы. Все отчеты и фоторепортажи о проведенных организацией акциях можно найти на ее официальном сайте [23]. Разнообразие и большое количество отчетов призвано повысить статус НОД в общественном мнении. На сайте НОД размещен также список шести героев организации. Все они погибли в боях на Донбассе [23] Участие НОД в рекрутировании добровольцев на войну в Донбассе следует считать непрерывным и значительным.

Группировка НОД чрезвычайно активна в Интернете. Она имеет свои группы в популярных социальных сетях, таких как «В контакте» и на «Фейсбуке». НОД располагает широким спектром Интернет-ресурсов: шесть сайтов (центральный штаб, пресс-центр, сайт НОД, личная интернет-страница Евгения Федорова, сайт парламентского клуба «Российский суверенитет» и «НОД для начинающих») [23]. Кроме главной страницы в сети «В контакте», у НОД имеются региональные

страницы. На сайте НОД заявлено о существовании штабов в 66 субъектах Российской Федерации, однако во многих из них представлено по несколько ячеек. Кроме того, штаб НОД функционирует в Луганске (в Донецке его нет) [35]. Также существуют страницы в «Твиттере» (восемь профилей) и на Youtube. Цель такой активности – убеждение общества в многочисленности организации и пропаганда среди граждан России и Украины ее идей.

Группа располагает также разветвленным центральным аппаратом, куда входят, в том числе, пресс-центр, информационная служба, молодежная организация и собственная газета. С декабря 2014 г. вышло 20 номеров газеты под названием «Национальный курс: За суверенитет России», то есть в среднем 6 номеров в год. Однако за первые полгода 2018 г. не вышло ни одного номера [12]**. Впрочем, это не означает уменьшения информационной активности организации. Анализ сайта НОД позволяет утверждать, что пропагандистская деятельность концентрируется именно там.

Стоит подчеркнуть, что НОД никогда не был зарегистрирован в России в качестве организации. Однако в 2013 г. активисты НОД создали политическую партию «Национальный курс» [33]. Это решение не говорит о стремлении к политической субъектности. Гораздо важнее создание впечатления об обладании политическим значением в отношениях с властной элитой.

О тесных связях с кремлевской правящей элитой свидетельствует факт, что после парламентских выборов 2016 г. несколько членов организации попали в Думу по спискам «Единой России». Координатор НОД Евгений Федоров не только является депутатом Думы с 2003 г., но и одновременно состоит в политическом совете «Единой России».

НОД следует рассматривать как пропутинскую и одновременно крайне националистическую организацию, ведущую борьбу с так называемыми «врагами России». Учитывая оживленную пропагандистскую деятельность, НОД следует в меньшей степени считать партийной боевой группой, а в большей – отдельной идейно-политической структурой в рамках по сути своей полиморфной партии власти.

4. «Антимайдан»

Движение «Антимайдан» было основано в январе 2015 г. с целью противодействия «нелегальной попытке свержения действующего правительства в России, как это имело место на Украине» [30]. Создание группировки сопровождала широкая кампания в СМИ. Лидерами движения являются: глава байкерского клуба «Ночные волки» Александр Залдостанов (псевдоним «Хирург»), сенатор Дмитрий Саблин, боксер Юлия Березикова, писатель Николай Стариков и общественный деятель Антон Демидов [30]. 21 февраля 2015 г. движение «Антимайдан» организовало демонстрацию в связи с первой годовщиной смены власти на Украине под лозунгом «В России майдана не будет». В мероприятии приняли участие и другие организации националистического характера: «Офицеры России», «Боевое братство» и др. Российское МВД оценило количество собравшихся примерно в 35 тыс. человек. Организаторы же говорили о более чем 50 тыс. Сообщалось также о предполагаемых выплатах за участие в демонстрации [25]. Поэтому действительное число собравшихся могло быть значительно меньшим.

Количество акций, проведенных представителями движения «Антимайдан», невелико. В 2015-2016 гг. их было несколько десятков, в том числе протесты, митинги, дебаты, демонстрация снимков. В 2017 г. начали проводиться одиночные пикеты перед Фондом борьбы с коррупцией А. Навального. Протестные акции имели место главным образом в Москве и в Крыму. В 2015 г. митинги организовывались также в Астрахани, Новосибирске, Костроме [13]. С середины 2017 г. активность группировки снизилась. На официальном сайте нет информации о новых мероприятиях. Несколько руководителей движения баллотировались в Думу на выборах 2016 г. от партии «Единая Россия».

Главный программный лозунг «Антимайдана» – противодействие «цветным революциям», разрухе, хаосу и анархии. В качестве важнейших приоритетов выступают суверенитет России, ее конституционный порядок и традиционные ценности. В деятельность группировки были вовлечены также представители научных учреждений (политологи, геополитики, аналитики), которые изучают механизм «цветных революций», чтобы не допустить ее в России [9]. Политические цели движения «Антимайдан» подобны целям SERB и НОД. Общим для всех трех является и стремление к искоренению из общественной жизни России антисистемной оппозиции.

Члены организации участвовали к настоящему времени в ряде акций, направленных главным образом против антисистемной оппозиции. Они осуществляли провокации, нападали

на оппозиционером. В 2015 г. вмешались в митинг в поддержку Навального на Манежной площади и ворвались в московское кафе «Бобры и утки», где проходила встреча сторонников оппозиции. Состоялась словесная перепалка и потасовка. Полиция отнеслась к участникам этих инцидентов снисходительно [37]. Атаки нацелены на то, чтобы заклеить отдельных деятелей оппозиции, но, помимо того, они должны создать в обществе убежденность, что какое-либо сопротивление политике Путина бессмысленно, а оппозиционная деятельность может грозить утратой здоровья или жизни.

Активисты «Антимайдана» также противодействовали актам сопротивления открытию в Москве памятника князю Владимиру, выступали против открытия в Петербурге мемориальной доски Карлу Густаву Маннергейму, который в годы I мировой войны возглавил финское национально-освободительное движение, а во время II мировой войны боролся с советской агрессией [2]. Пик их деятельности пришелся на 2015 г. Согласно их образу мыслей, «предатели родины» должны быть заклеены, а воздание им почестей следует пресекать.

Члены группировки «Антимайдан» активны в интернете. Они имеют официальную страницу, которая содержит разделы, посвященные проводимым акциям, аналитике, фоторепортажам. Сайт, однако, актуализируется не слишком часто. Любопытным элементом являлись размещенные на главной странице часы, отсчитывавшие время до президентских выборов [13]. В группе на «Фейсбуке» зарегистрированы 68 тыс. человек, «В контакте» – 41 тыс. Новые посты появляются несколько раз в день. Они касаются прежде всего ситуации на Украине и внутренней политики России.

Движение официально не финансируется государством, но опосредованно поддерживается такими организациями, как «Боевое братство», которое в 2016 г. получило ок. 6 млн. рублей на свою деятельность [2]. Это только пример опосредованного финансирования организации такого типа. Перевод денежных средств реализуется обычно через одного или нескольких посредников и держится в строгой тайне.

С 2016 г. заметно сокращение активности группировки. Скорее всего, оно явилось результатом того, что Кремль перестал рассматривать сценарий майдана (т.е. многодневных непрекращающихся демонстраций на центральных площадях) как хотя бы в малой степени вероятного в России. «Антимайдан» можно считать многофункциональной структурой, сочетающей методы пропаганды и боевых групп.

5. Сорок сороков

Движение «Сорок сороков» создано в 2013 г. композитором Андреем Кормухиным и спортсменом Владимиром Носовым. В высшем руководстве организации находятся люди, имеющие криминальное прошлое, например Василий «Киллер» Степанов, совершивший несколько лет назад вооруженное нападение, в результате которого пострадали 7 человек [3].

Организация создавалась при активной поддержке патриарха Кирилла [3]. Согласно заявлениям, она выступает в защиту православных ценностей, содействует строительству новых храмов, пропагандирует патриотизм и национализм. Члены движения поддерживают политику Владимира Путина. В настоящее время точное число участников движения «Сорок сороков» неизвестно, ввиду отсутствия официальной регистрации. Свою поддержку ему выражает большое количество женщин и пожилых людей [2]. На встречу по поводу второй годовщины создания движения пришли только 150 человек [26].

Фактически «Сорок сороков» – это националистическая организация, связанная с Русской Православной Церковью. К наиболее активным ее участникам принадлежат футбольные фанаты, ультраправые скинхеды и другие. Члены организации изучают единоборства и проводят физические тренировки. Цель организации заключается в борьбе с врагами Церкви – гомосексуалистами, атеистами, евреями и противниками строительства церковью [29].

Движение «Сорок сороков» поддерживается Путиным, русской Церковью, а также мэром Москвы, МВД и «Росгвардией» [2]. Официальная деятельность организации, связанная с распространением религиозных ценностей, гуманитарной помощью и т.д., призвана увеличивать уровень ее общественной поддержки и узнаваемости.

К наиболее известным акциям, в которых приняло участие движение «Сорок сороков», относятся протесты против гомосексуалистов в 2015 г. и марши с требованием запрета в России абортов [26]. Они поддерживали идею уголовного преследования гомосексуалистов и вмешивались в акции ЛГБТ-сообщества в Москве. Участники движения также обвинялись в противодействии

протестам против открытия в Москве памятника князю Владимиру. Кроме того, члены движения «Сорок сороков» критиковали фильм «Матильда», который называли богохульством и насмешкой над святыми Русской Православной Церкви. Они также обвиняли представителей КПРФ и партии «Яблоко» в неуважении к Церкви [11]. Деятельность движения является примером тесной связи государственных органов и православной церкви.

В начале сентября 2017 г. члены группировки организовали православный культурный и спортивный фестиваль, посвященный памяти царя Николая II и его семьи. Движение занимается также оказанием гуманитарной помощи Донбассу и охраной паломников в святые для православия места. Это организация, которая пропагандирует очень традиционный национализм и привязанность к имперским ценностям.

Члены движения «Сорок сороков» активны в Интернете. На странице «В контакте» их поддерживают ок. 21,5 тыс. человек, а на «Фейсбуке» – 1,2 тыс. Эта диспропорция вызвана меньшей популярностью «неправославной» западной социальной сети и даже неприязнью к ней. Посты, размещаемые на этих страницах, относятся главным образом к православным праздникам, истории православия и тому, что, по убеждению авторов, противоречит православной вере, как, например, фильм «Матильда» [14].

Нельзя воспринимать «Сорок сороков» как классическую партийную боевую группу. Это скорее организация, объединяющая православных активистов, склонных к проведению массовых протестных акций против событий и символов, разрушающих их мировоззрение. Характерным примером являются протесты против фильма «Матильда» о любовнице царя Николая II, причисленного Русской Православной Церковью к лику святых. Склонность к насильственным действиям выступает скорее как эмоциональная реакция толпы, а не характерная черта данной организации.

6. Общероссийская общественная организация «Офицеры России»

Организация «Офицеры России» была основана в 2013 г. и действует в большинстве регионов России. Ее возглавляет Антон Цветков, занимающий пост председателя президиума и одновременно руководящий комиссией по безопасности Общественной палаты РФ***.

Согласно данным, представленным на официальном сайте «Офицеров России», в организации состоит более 100 тысяч членов [24]. Это не единая организация, а федерация 27 групп, которые тесно сотрудничают друг с другом, в связи с чем довольно трудно установить ее действительную численность. «Офицеры России» заявляют о себе как об организации, состоящей из «ветеранов и действующих офицеров, членов их семей, а также неравнодушных граждан, готовых содействовать созданию эффективной системы обеспечения безопасности государства и населения, защиты прав и законных интересов личности, достойного социального и материально-технического обеспечения офицеров, как людей, посвятивших свою жизнь служению Отечеству и обществу» [24].

В 2013-2014 гг. организация получила гранты на сумму 5,5 млн. рублей от «Национального благотворительного фонда» на реализацию программы бесплатной правовой и социальной помощи. В 2016 г. получила субсидию от Министерства труда в 12 млн. рублей на поддержку уставной деятельности [2]. Это свидетельствует о поддержке организации со стороны аппарата федерального правительства. В деятельности группы принимают участие депутаты Государственной Думы, а также уполномоченный по правам человека в РФ Татьяна Москалькова и несколько отставных генералов.

25 сентября 2016 г. члены «Офицеров России» приняли участие в протестах против фотовыставки Джозефа Стерджеса, обвиняемого в детской порнографии. Полиция на них не реагировала. 30 октября 2014 г. напали на жителей и активистов, выступавших против ликвидации автобусных остановок на одной из московских улиц. «Офицеров России» также обвиняют в незаконном блокировании гаражного комплекса возле станции метро «Выхино» в Москве в 2016 г. Владелец гаражей разрешил их использовать в качестве складских помещений. «Офицеры России» перекрыли въезд, обвинив владельца в ведении нелегальной торговли. Очередные обвинения в адрес членов организации и ее лидера связаны с захватом общедомовой собственности в жилых домах в центре Москвы. Цветков выкупил несколько квартир, которые предполагалось использовать в качестве офисов организации, и заблокировал жильцам дома доступ на часть дворовой территории, где был оборудован склад [6]. Как можно судить, «Офицеры России» отличаются от других организаций по характеру деятельности. Они не выступают против

антисистемной оппозиции. Их интересуют обычные граждане России, а патронируют представители бизнеса и местных властей. Их действия не всегда позволяют определить, предпринимаются ли они по поручению конкретных чиновников, органов государственной власти, или продиктованы собственными частными интересами. При этом организация не останавливается в достижении своих целей перед неправовыми средствами.

У организации есть свой сайт в Интернете, а также страницы в соцсетях («В контакте» – 2,5 тыс. подписчиков; на «Фейсбуке» – 2,1 тыс.) [24].

«Офицеры России» – типичная организация постинституциональной секционной группы интересов. Проводимые ею акции хотя бы в силу все еще существующей сильной зависимости от военного командования не могут иметь самостоятельного значения. Однако акции насильственного характера очень немногочисленны и связаны преимущественно с собственными интересами или интересами покровителей организации.

7. Неоказачество

Среди казаческих объединений самым многочисленным на территории России является Донское казачество. Оно сформировалось в XVI веке. Поначалу казаки выступали как нерегулярная конница, а в XIX в. были преобразованы в регулярную армию. Все казаки мужского пола должны были нести военную службу в течение 20 лет [10]. Возрождение казачьего движения в России произошло в 90-е гг. XX в. В настоящее время на территории государства действуют 11 реестровых казачьих войск (например, кубанское, донское, сибирское, терское, уссурийское, иркутское). Большинство из них размещается на юге России. Эти войска представляют собой резерв для силовых ведомств, в том числе армии. Они могут использоваться, формально или неформально, спецслужбами, например, в качестве добровольцев в региональных конфликтах. Казачьи войска подчиняются непосредственно Президенту России, который утверждает выбор атамана – командующего каждым из войск [38]. Следует подчеркнуть, что атаманами часто становятся действующие представители региональной администрации, связанные с вооруженными силами либо спецслужбами.

Определить численность неоказачков в России очень трудно. Оценки колеблются между 2 и 7 млн. человек. [40] Однако эти цифры завышены самими казаками и Кремлем. Общая численность войсковых казачьих объединений вряд ли превышает 700 тыс. человек (не учитывая различные так называемые нереестровые организации). Стоит отметить, что в казачьих войсках служат не только этнические казаки, которых (по данным общероссийской переписи 2010 г.) около 62 тыс., но также люди, идентифицирующие себя с казачеством [40].

Сейчас правовой статус казачьих войск определен не до конца. Они являются парамилитарной организацией, которая принимала участие в конфликтах 90-х гг., в том числе, в Приднестровье и Абхазии. Казачьи войска также активно участвуют в войне на востоке Украины. Как организация, выступающая за сохранение традиций, казачество заботится о воспитании молодежи в духе патриотизма и православия [40].

В действительности казаки выполняют функции партийного военизированного формирования. В акциях против представителей оппозиции часто взаимодействуют с другими организациями, такими как НОД или SERB. К важнейшим акциям, проведенным казаками, относится, в том числе, избиение нагайками участниц группы «Pussy Riot» в Сочи в феврале 2014 г. При этом казаки кричали, что певички «продались американцам» [18]. За несколько дней до инцидента артистки сообщили, что могут принять участие в выборах в московскую городскую думу.

В сентябре 2016 г. казаки совершили нападение на московский центр им. Сахарова, где проходила выставка фотографий, посвященная боям на востоке Украины [5]. Центр им. Сахарова подвергся новой атаке казаков в мае 2018 г. Тогда они таким образом выразили протест против организации фестиваля «Муза непокорных», который посчитали инструментом украинской пропаганды [22].

Члены организации также несут ответственность за нападение на Алексея Навального в мае 2016 г. Оно произошло у входа в аэропорт черноморского курорта Анапа. Группа казаков в форме облила его молоком. Затем произошла перебранка, которая завершилась применением силы и жестоким избиением оппозиционеров [53].

Казаки также разгоняли манифестации гомосексуалистов и демонстративно уничтожали в супермаркетах запрещенное к импорту продовольствие [38].

5 мая 2018 г. казаки приняли участие в разгоне демонстрации на Пушкинской площади в Москве. Демонстранты собрались там, чтобы протестовать против инаугурации Владимира Путина на очередной президентский срок. Казаки атаковали участников протестов. Полиция не реагировала [46].

Казачьи войска финансируются из государственного бюджета [2].

Казаки малоактивны на Интернет-порталах. На существующих сайтах (например, страница «Казаки юга России» «В контакте») размещается общая информация, относящаяся к истории казачества и текущим событиям. Она касается скорее этничности казаков, чем их деятельности в качестве парамилитарной организации [15].

Деятельность неказачьих как военизированных формирований имеет целью устрашение лиц, вовлеченных в оппозиционную активность. Типичным является коллективное использование насилия при очень высокой степени враждебности по отношению к оппозиционерам.

Заключение

Анализ вышеназванных организаций показывает, что они связаны с различными структурами государственного аппарата (МВД, армией, правительством Москвы), партией власти и Русской Православной Церковью. Дифференциация подчиненности означает, что мы имеем дело со своего рода государствами в государстве. Каждая большая структура создает и поддерживает не только многочисленные вспомогательные институты, но и своеобразную «социальную оболочку», которая призвана увеличить ее уровень безопасности и помочь в достижении поставленных целей.

Нельзя принимать как достоверные данные, подаваемые этими организациями о своей численности. Чем больше число членов данной организации, тем более вероятно получение средств от государственных институтов. В свою очередь, привлечение средств делает возможным расширение круга участников, а также оплачиваемых активистов, привлекаемых для проведения акций. Таким образом, численность рассматриваемых группировок (за исключением «Офицеров России») можно оценить как составляющую от нескольких сот до нескольких тысяч человек.

В России в период третьего срока Путина (2012-2018 гг.) не существует партийных боевых групп, которые можно было бы сравнить с SA или отрядами немецкой КПП. Те формирования вырастали из охранных структур, необходимых для защиты партийных демонстраций. Они также могли использоваться для уличной борьбы с боевиками враждебных партий. Сейчас такой потребности нет по двум причинам. Во-первых, структуры государства или правящей партии очень редко устраивают массовые мероприятия, а если это делают, то поручают их охрану специальным институтам. Во-вторых, антисистемная политическая оппозиция на программном уровне отказывается от насилия, а значит, затрудняет его применение по отношению к себе. Поэтому в настоящее время роль партийных боевых групп чаще всего играют организации, выполняющие множество функций, в том числе и участие в подавлении политических противников.

Партийные боевые группы в период третьего президентского срока Путина выполняли важную функцию, оказывая давление на не только политическую оппозицию, но и слишком самостоятельных артистов. Эта функция заключалась в том, чтобы вызывать чувство страха и бессилия и, следовательно, повышать уровень социального конформизма. Характерной чертой этого вида преступной деятельности было воздержание от убийства. Реакция общества на убийство Немцова было в этом случае достаточным предостережением.

Российские партийные боевые группы не являются тоталитарными институтами, а имеют типично утилитарный характер, поскольку предназначены не столько для уничтожения оппозиции, сколько для увеличения уровня социального конформизма. Однако, чем более они эффективны, тем более искореняется неконформистское поведение, тем в большей степени российское общество приближается к идеальному типу закрытого общества и отдаляется от открытого. Тем самым во все большей степени оно становится массой атомизированных и безвольных единиц.

Разнообразие типов подчиненности пропутинских многофункциональных структур, выполняющих среди прочего задачи, типичные для партийных боевых групп, и их не слишком большая численность выступают аргументами против тезиса об эволюции системы в направлении тоталитарного партийно-государственного аппарата. В то же время их достаточно высокая эффективность (хотя это не единственный детерминант) ведет российское общество в сторону превращения в атомизированные и легко управляемые массы, служащие социальной базой для тоталитарных режимов.

(Перевод с польского О.Ю. Михалева)

Примечания:

* Подробнее о континууме авторитаризм-тоталитаризм см.: [7] – прим. пер.

** В конце июня 2018 г. на сайте НОД опубликованы два выпуска газеты «Национальный курс: За суверенитет России!» за март и май 2018 г. – прим. пер.

*** По данным на конец июня 2018 г. председателем Президиума Общественной организации «Офицеры России» являлся генерал-майор Сергей Липовой. – прим. пер.

Библиографический список:

1. Активисты движения SERB – предполагаемые нападавшие на Алексея Навального. Кто они такие? Meduza. 2017.2.05. URL: <https://meduza.io/feature/2017/05/02/aktivisty-dvizheniya-serb-predpolagaemye-napadavshie-na-alekseya-navalnogo-kto-oni-takie> (дата обращения: 29.04.2018).
2. Анатомия российского политкарнавала. Часть первая. Маргиналы-боевики. Рамблер. – 2017.8.09. URL: <https://news.rambler.ru/other/37854020-anatomiya-rossiyskogo-politkarnavala-chast-pervaya-marginaly-boeviki/> (дата обращения: 25.04.2018).
3. Андрей Кормухин: «Спасаться нужно “бандой”». Беседа с координатором движения «Сорок сороков». *Православие.ru*. 2015.17.06. URL: <http://www.pravoslavie.ru/80033.html> (дата обращения: 14.05.2018).
4. Антимайдан. *Facebook*. URL: <https://ru-ru.facebook.com/antimaidan/> (дата обращения: 12.05.2018).
5. Берг Е. Нападение на Сахаровский центр в Москве. Активисты попытались закрыть выставку, на которой были фотографии с юго-востока Украины. Meduza. 2016.29.09. URL: <https://meduza.io/feature/2016/09/29/napadenie-na-saharovskiy-tsentr-v-moskve-glavnoe> (дата обращения: 30.04.2018).
6. Берг Е. «Офицеры России»: кто они такие? Организация закрыла выставку Джозефа Стерджеса, но потом призналась, что погорячилась. Meduza. 2016.27.09. URL: <https://meduza.io/feature/2016/09/27/ofitsery-rossii-kto-oni-takie> (дата обращения: 29.04.2018).
7. Бэкер Р. Эволюция политических режимов Польши и России. *Проблемы стран постсоветского пространства, Центральной и Юго-Восточной Европы*: сб. науч. ст. Воронеж: Издательский дом ВГУ, 2017. С. 141-160.
8. В Москве за пикеты в поддержку Ильдара Дадина задержаны шесть человек. *Настоящее Время*. 2017.4.01. URL: <https://www.currenttime.tv/a/28212946.html> (дата обращения: 23.04.2018).
9. В Москве рассказали о запуске проекта «Антимайдан — аналитика». *ТВЦ*. 2015.4.06. URL: <https://www.tvc.ru/news/show/id/69769> (дата обращения: 19.04.2018).
10. Водолацкий В.П. *Казачий Дон: очерки истории и культуры. Учебное пособие*. Под ред. проф. А.П. Скорика. Ростов-на-Дону: Изд-во «Терра», 2005. 448 с. URL: http://www.cossackdom.com/book/skorik/Kozak_Don.htm (дата обращения: 25.04.2018).
11. Всероссийская акция против "Матильды" собрала около тысячи человек. *РИА Новости*. 2017.18.09. URL: <https://ria.ru/religion/20170918/1504989390.html> (дата обращения: 30.04.2018).
12. Газеты. *НОД*. URL: <http://rusnod.ru/index/gazeta/> (дата обращения: 13.03.2018).
13. Движение «Антимайдан». *Антимайдан*. URL: <https://antimaidan.ru/> (дата обращения: 20.05.2018).
14. Движение «Сорок сороков». *ВКонтакте*. URL: https://vk.com/sorok_sorokov (дата обращения: 7.05.2018).
15. Казаки. Российское Казачество. *ВКонтакте*. URL: <https://vk.com/rukosaken> (дата обращения: 9.05.2018).
16. Какой позор... Побег Михаила Касьянова из нижегородской кладовки. *НОД*. 2016.13.02. URL: http://www.rusnod.ru/novosti/v-rossii/pyataya-kolonna/2016/02/13/pyataya-kolonna_16041.html (дата обращения: 12.05.2018).
17. Колесников А. Режим негативного консенсуса. *Московский центр Карнеги*. 2017.21.12. URL: <https://carnegie.ru/2017/12/21/ru-pub-75077> (дата обращения: 12.04.2018).
18. Кошкина А. Казаков выгнали из Сочи. *Газета.ru*. 2014.20.02. URL: <https://www.gazeta.ru/social/2014/02/20/5918121.shtml> (дата обращения: 15.05.2018).
19. Литой А. Исповедь титушки. Экс-участник группировки SERB рассказал, как полиция крышует провокаторов. *The Insider*. 2017.17.11. URL: <https://theins.ru/confession/80041> (дата обращения: 18.04.2018).
20. Литой А. Маленькие помощники. Кто стоит за атакой на Pussy Riot и провокациями в Крыму. *The Insider*. 2014.3.04. URL: <https://theins.ru/obshestvo/520> (дата обращения: 15.04.2018).
21. Лютых С. «Мы научим любить Россию». Что творят на российской земле активисты украинского антимайдана из SERB. *Lenta.ru*. 2017.2.10. URL: <https://lenta.ru/articles/2017/10/02/serb/> (дата обращения: 14.04.2018).
22. «Муза непокорных» поссорила москвичей. *Газета.ru*. 2018.1.05. URL: <https://www.gazeta.ru/social/2018/05/01/11736223.shtml> (дата обращения: 10.05.2018).
23. Национально-освободительное движение. *НОД*. URL: <http://rusnod.ru/> (дата обращения: 10.05.2018).
24. Офицеры России. *Информационный портал Офицеры России*. URL: <http://oficery.ru/> (дата обращения: 17.05.2018).

25. Полиция оценила численность акции «Антимайдана» в 35 тысяч человек. *Meduza*. 2015.21.02. URL: <https://meduza.io/news/2015/02/21/politsiya-otsenila-chislennost-aktsii-antimaydana-v-35-tysyach-chelovek> (дата обращения: 9.05.2018).
26. Православные просят запретить деятельность астрологов, ужесточить ответственность за гей-пропаганду и кошунство. *Интерфакс-религия*. 2015.14.08. URL: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=59796> (дата обращения: 11.05.2018).
27. «Провокаторы из НОД». Активисты НОД и СЕРБ избили участников антивоенного пикета в центре Москвы. *Интернет-газета Знак*. 2016.13.08. URL: https://www.znak.com/2016-08-13/aktivisty_nod_i_serb_izbili_uchastnikov_antivoennogo_piketa_v_centre_moskvy (дата обращения: 10.05.2018).
28. Путь SERB из Днепропетровска в Москву. Как активисты из Украины стали бичом оппозиции в РФ. *Medialeaks*. 2015.25.03. URL: https://medialeaks.ru/2503ms_serb/ (дата обращения: 21.04.2018).
29. Рудой А. «Сорок сороков»: боевые отряды РПЦ. *Вестник бури*. 2015.14.08. URL: <http://vestnikburi.com/sorok-sorokov/> (дата обращения: 25.04.2018).
30. Сааков Р. Создатели "Антимайдана" – против сборов на Манежной. *BBC. Русская служба*. 2015.15.01. URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2015/01/150115_moscow_antimaidain_movement (дата обращения: 12.04.2018).
31. SERB. *Официальное Сообщество ВКонтакте*. URL: https://vk.com/serb_ru (дата обращения: 19.04.2018).
32. Степанов С.А. *Черная сотня в России. 1905-1914 гг.* М.: Росвузнаука, 1992. – 330 с.
33. Сурначева Е. Поиск движения. За кем пойдут патриотически настроенные граждане. *Коммерсант.ru*. 2014.15.09. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2558346> (дата обращения: 24.04.2018).
34. Торты, зеленка и моча: чем занимается движение SERB. *BBC. Русская служба*. 2017.2.05. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-39779239> (дата обращения: 20.04.2018).
35. Штабы Национально-освободительного движения. *НОД*. URL: <http://rusnod.ru/index/regiony-nod/> (дата обращения: 13.03.2018).
36. Bennett D.H. *The party of fear: The American far right from nativism to the militia movement*. New York: Vintage, 1995. 587 p.
37. Chawryło (Jarzyńska) K. Antymajdan w Rosji – nowy instrument Kremla w walce z opozycją. *Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*. 2015.21.01. URL: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-01-21/antymajdan-w-rosji-nowy-instrument-kremla-w-walce-z-opozycja> (accessed date: 11.05.2018).
39. Darczewska J. Kozacy Putina. Folklor, biznes czy polityka? *Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. Punkt Widzenia*. Warszawa, grudzień 2017. № 68. URL: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_68_kozacy_putina_net.pdf (accessed date: 18.05.2018).
40. Ero C. Vigilantes, civil defence forces and militia groups. The other side of the privatisation of security in Africa. *Conflict trends*. 2000. № 1. P. 25-29.
41. Gawęda M. Wojska kozackie we współczesnej Rosji. "Jądro grupy bojowej Strielkowa". *Defence24.pl*. 2015.16.05. URL: <http://www.defence24.pl/wojska-kozackie-we-wspolczesnej-rosji-jadro-grupy-bojowej-strielkowa> (accessed date: 14.05.2018).
42. Hamzeh A. Clientalism, Lebanon: roots and trends. *Middle Eastern Studies*. 2001. Vol. 37. No. 3. P. 167-178.
43. Jonas S. *The Battle for Guatemala: Rebels, Death Squads, and US Power*. New York: Routledge, 1991. – 316 p.
44. Łabuszewska A. Druga śmierć pod murami Kremla. *Tygodnik Powszechny*. 2017.25.08. URL: <http://labuszewska.blog.tygodnikpowszechny.pl/2017/08/25/druga-smierc-pod-murami-kremla/> (accessed date: 26.04.2018).
45. Mazzei J. *Death Squads or Self-defense Forces?: How Paramilitary Groups Emerge and Challenge Democracy in Latin America*. Chapel Hill: University of North Carolina, 2009. 272 p.
46. Pawelczyk-Dura K. *Rosyjskie prawosławie w okresie wczesnosowieckim (1917-1927)*. Lublin: Polihymnia, 2014. 237 s.
47. Protesty w Rosji. Nawalny aresztowany. Rozpylono gaz. *Newsweek.pl*. 2017.12.06. URL: <http://www.newsweek.pl/swiat/trwaja-demonstracje-antyrzadowe-w-rosji,artykuly,411649,1.html> (accessed date: 28.04.2018).
48. Radical Violent Activist Group Supposedly Tied To Russian Government Agency. *Khodorkovsky.com*. 2017.13.11. URL: <https://www.khodorkovsky.com/radical-violent-activist-group-supposedly-tied-russian-government-agency/> (accessed date: 16.05.2018).
49. Reichardt S. *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadismus und in der deutschen SA*. Köln: Böhlau Verlag, 2009. 824 s.
50. Sloat S. What Is «Zelyonka», the Russian Green Dye Weapon of Choice? *Inverse*. 2017.2.05. URL: <https://www.inverse.com/article/31033-zelyonka-alexei-navalny-green-dye-russia> (accessed date: 6.05.2018).

51. Stoakes F. The supervigilantes: the Lebanese Kataeb Party as a builder, surrogate and defender of the state. *Middle Eastern Studies*. 1975. Vol. 11(3). P. 215-236.
52. The National Liberation Movement in Russia today. *Геополитика.ru*. 2014.15.04. URL: <https://www.geopolitica.ru/en/article/national-liberation-movement-russia-today> (accessed date: 8.05.2018).
53. Veronika V. *Die falange. Faschismus in Spanien*. GRIN Verlag, 2016. 28 s.
54. Zaniewicz M. Kozacy oblali mlekiem i pobili rosyjskiego opozycjonistę Alieksieja Nawalnego. *Eastbook.pl*. 2016.18.05. URL: <http://www.eastbook.eu/2016/05/18/kozacy-oblali-mlekiem-i-pobili-rosyjskiego-opozycjoniste-alieksieja-nawalnego/> (accessed date: 7.05.2018).

References:

1. Aktivisti dvizheniya SERB – predpolagaemye napadavshie na Alekseya Naval' nogo. Kto ony takie? Meduza. 2017.2.05. URL: <https://meduza.io/feature/2017/05/02/aktivisty-dvizheniya-serb-predpolagaemye-napadavshie-na-alekseya-navalnogo-kto-oni-takie> (дата обращения: 29.04.2018).
2. Anatomyja rosyjskoho polytkarnavala. Chast' pervaja. Marhynali-boevyky. Рамблер. – 2017.8.09. URL: <https://news.rambler.ru/other/37854020-anatomyja-rossijskogo-politkarnavala-chast-pervaya-marginaly-boeviki/> (дата обращения: 25.04.2018).
3. Andrej Kormuxyn: «Spasat'sja nugno "bandoj"». Beseda s koordinatorom dvygenyja «Sorok sorokov». *Pravoslavje.ru*. 2015.17.06. URL: <http://www.pravoslavie.ru/80033.html> (дата обращения: 14.05.2018).
4. Antimaidan. *Facebook*. URL: <https://ru-ru.facebook.com/antimaidan/> (дата обращения: 12.05.2018).
5. Berh E. Napadenye na Saharovskij centr v Moskve. Aktivysty popitalys' zakrit' vistavku, na kotoroj bily fotohafryy s juho-vostoka Ukraini. Meduza. 2016.29.09. URL: <https://meduza.io/feature/2016/09/29/napadenie-na-saharovskiy-tsentri-v-moskve-glavnoe> (дата обращения: 30.04.2018).
6. Berg E. «Oficery Rossii»: kto oni takie? Organizacija zakryla vystavku Dzhoka Sterdzhesa, no potom priznalas', chto pogorjachilas'. Meduza. 2016.27.09. URL: <https://meduza.io/feature/2016/09/27/ofitsery-rossii-kto-oni-takie> (дата обращения: 29.04.2018).
7. Baker R. Jevoljucija politicheskikh rezhimov Pol'shi i Rossii. *Problemy stran postsovetskogo prostranstva, Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy*: sb. nauch. st. Voronezh: Izdatel'skij dom VGU, 2017. С. 141-160.
8. V Moskve za pikety v podderzhku Il'dara Dadina zaderzhany shest' chelovek. *Nastojashhee Vremja*. 2017.4.01. URL: <https://www.currenttime.tv/a/28212946.html> (дата обращения: 23.04.2018).
9. V Moskve rasskazali o zapuske proekta «Antimajdan — analitika». *TVC*. 2015.4.06. URL: <https://www.tvc.ru/news/show/id/69769> (дата обращения: 19.04.2018).
10. Vodolackij V.P. *Kazachij Don: ocherki istorii i kul'tury. Uchebnoe posobie*. Pod red. prof. A.P. Skorika. Rostov-na-Donu: Izd-vo «Terra», 2005. 448 с. URL: http://www.cossackdom.com/book/skorik/Kozak_Don.htm (дата обращения: 25.04.2018).
11. Vserossijskaja akcija protiv "Matil'dy" sobrala okolo tysjachi chelovek. *RIA Novosti*. 2017.18.09. URL: <https://ria.ru/religion/20170918/1504989390.html> (дата обращения: 30.04.2018).
12. Gazeti. *NOD*. URL: <http://rusnod.ru/index/gazeta/> (дата обращения: 13.03.2018).
13. Dvigenie „Antimaidan”. *Antimaidan*. URL: <https://antimaidan.ru/> (дата обращения: 20.05.2018).
14. Dvizhenie «Sorok sorokov». *Vkontakte*. URL: https://vk.com/sorok_sorokov (дата обращения: 7.05.2018).
15. Kazaki. Rossijskoe Kazachestvo. *Vkontakte*. URL: <https://vk.com/rukosaken> (дата обращения: 9.05.2018).
16. Kakoj pozor... Pobeg Mihaila Kas'janova iz nizhegorodskoj kladovki. *NOD*. 2016.13.02. URL: http://www.rusnod.ru/novosti/v-rossii/pyataya-kolonna/2016/02/13/pyataya-kolonna_16041.html (дата обращения: 12.05.2018).
17. Kolesnikov A. Rezhim negativnogo konsensusa. *Moskovskij centr Karnegi*. 2017.21.12. URL: <https://carnegie.ru/2017/12/21/ru-pub-75077> (дата обращения: 12.04.2018).
18. Koshkina A. Kazakov vygnali iz Sochi. *Gazeta.ru*. 2014.20.02. URL: <https://www.gazeta.ru/social/2014/02/20/5918121.shtml> (дата обращения: 15.05.2018).
19. Litoj A. Ispoved' titushki. Jeks-uchastnik gruppirovki SERB rasskazal, kak policija kryshuet provokatorov. *The Insider*. 2017.17.11. URL: <https://theins.ru/confession/80041> (дата обращения: 18.04.2018).
20. Litoj A. Malen'kie pomoshniki. Kto stoit za atakoj na Pussy Riot i provokacijami v Krymu. *The Insider*. 2014.3.04. URL: <https://theins.ru/obshchestvo/520> (дата обращения: 15.04.2018).
21. Ljutyh S. «My nauchim ljubit' Rossiju». Chto tvorjat na rossijskoj zemle aktivisty ukrainskogo antimajdana iz SERB. *Lenta.ru*. 2017.2.10. URL: <https://lenta.ru/articles/2017/10/02/serb/> (дата обращения: 14.04.2018).
22. «Muza nepokornyh» possorila moskvichej. *Gazeta.ru*. 2018.1.05. URL: <https://www.gazeta.ru/social/2018/05/01/11736223.shtml> (дата обращения: 10.05.2018).
23. Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie. *NOD*. URL: <http://rusnod.ru/> (дата обращения: 10.05.2018).
24. Oficery Rossii. *Informacionnyj portal Oficery Rossii*. URL: <http://oficery.ru/> (дата обращения: 17.05.2018).
25. Policija ocenila chislennost' akcii «Antimajdana» v 35 tysjach chelovek. Meduza. 2015.21.02. URL: <https://meduza.io/news/2015/02/21/politsiya-otsenila-chislennost-aktsii-antimajdana-v-35-tysyach-chelovek> (дата обращения: 9.05.2018).

26. Pravoslavnye prosjat zapretit' dejatel'nost' astrologov, uzhestochit' otvetstvennost' za gej-propagandu i koshhunstvo. *Interfaks-religija*. 2015.14.08. URL: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=59796> (дата обращения: 11.05.2018).
27. «Provokatory iz NOD». Aktivisty NOD i SERB izbili uchastnikov antivoennogo piketa v centre Moskvy. *Internet-gazeta Znak*. 2016.13.08. URL: https://www.znak.com/2016-08-13/aktivisty_nod_i_serb_izbili_uchastnikov_antivoennogo_piketa_v_centre_moskvy (дата обращения: 10.05.2018).
28. Put' SERB iz Dnepropetrovska v Moskvu. Kak aktivisty iz Ukrainy stali bichom oppozicii v RF. *Medialeaks*. 2015.25.03. URL: https://medialeaks.ru/2503ms_serb/ (дата обращения: 21.04.2018).
29. Rudoj A. «Sorok sorokov»: boevye otrjady RPC. *Vestnik buri*. 2015.14.08. URL: <http://vestnikburi.com/sorok-sorokov/> (дата обращения: 25.04.2018).
30. Saakov R. Sozdateli "Antimajdana" – protiv sborov na Manezhnoj. *BBC. Russkaja sluzhba*. 2015.15.01. URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2015/01/150115_moscow_antimaidain_movement (дата обращения: 12.04.2018).
31. SERB. *Oficial'noe Soobshhestvo VKontakte*. URL: https://vk.com/serb_ru (дата обращения: 19.04.2018).
32. Stepanov S. A. *Chernaja sotnja v Rossii. 1905-1914 gg.* M.: Rosvuznauka, 1992. – 330 s.
33. Surnacheva E. Poisk dvizhenija. Za kem pojdu patrioticheski nastroennye grazhdane. *Kommersant.ru*. 2014.15.09. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2558346> (дата обращения: 24.04.2018).
34. Torty, zelenka i mocha: chem zanimaetsja dvizhenie SERB. *BBC. Russkaja sluzhba*. 2017.2.05. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-39779239> (дата обращения: 20.04.2018).
35. Shtaby Nacional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija. *NOD*. URL: <http://rusnod.ru/index/regiony-nod/> (дата обращения: 13.03.2018).
36. Bennett D.H. *The party of fear: The American far right from nativism to the militia movement*. New York: Vintage, 1995. 587 p.
37. Chawryło (Jarzyńska) K. Antymajdan w Rosji – nowy instrument Kremla w walce z opozycją. *Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*. 2015.21.01. URL: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-01-21/antymajdan-w-rosji-nowy-instrument-kremla-w-walce-z-opozycja> (accessed date: 11.05.2018).
38. Darczewska J. Kozacy Putina. Folklor, biznes czy polityka? *Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. Punkt Widzenia*. Warszawa, grudzień 2017. № 68. URL: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_68_kozacy_putina_net.pdf (accessed date: 18.05.2018).
39. Ero C. Vigilantes, civil defence forces and militia groups. The other side of the privatisation of security in Africa. *Conflict trends*. 2000. № 1. P. 25-29.
40. Gawęda M. Wojska kozackie we współczesnej Rosji. "Jądro grupy bojowej Strielkowa". *Defence24.pl*. 2015.16.05. URL: <http://www.defence24.pl/wojska-kozackie-we-wspolczesnej-rosji-jadro-grupy-bojowej-strielkowa> (accessed date: 14.05.2018).
41. Hamzeh A. Clientalism, Lebanon: roots and trends. *Middle Eastern Studies*. 2001. Vol. 37. No. 3. P. 167-178.
42. Jonas S. *The Battle for Guatemala: Rebels, Death Squads, and US Power*. New York: Routledge, 1991. – 316 p.
43. Łabuszewska A. Druga śmierć pod murami Kremla. *Tygodnik Powszechny*. 2017.25.08. URL: <http://labuszewska.blog.tygodnikpowszechny.pl/2017/08/25/druga-smierc-pod-murami-kremla/> (accessed date: 26.04.2018).
44. Mazzei J. *Death Squads or Self-defense Forces?: How Paramilitary Groups Emerge and Challenge Democracy in Latin America*. Chapel Hill: University of North Carolina, 2009. 272 p.
45. Pawelczyk-Dura K. *Rosyjskie prawosławie w okresie wczesnosowieckim (1917-1927)*. Lublin: Polihymnia, 2014. 237 s.
46. Protesty w Rosji. Nawalny aresztowany. Rozpylono gaz. *Newsweek.pl*. 2017.12.06. URL: <http://www.newsweek.pl/swiat/trwaja-demonstracje-antyrzadowe-w-rosji,artykuly,411649,1.html> (accessed date: 28.04.2018).
47. Radical Violent Activist Group Supposedly Tied To Russian Government Agency. *Khodorkovsky.com*. 2017.13.11. URL: <https://www.khodorkovsky.com/radical-violent-activist-group-supposedly-tied-russian-government-agency/> (accessed date: 16.05.2018).
48. Reichardt S. *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadristum und in der deutschen SA*. Köln: Böhlau Verlag, 2009. 824 s.
49. Sloat S. What Is «Zelyonka», the Russian Green Dye Weapon of Choice? *Inverse*. 2017.2.05. URL: <https://www.inverse.com/article/31033-zelyonka-alexei-navalny-green-dye-russia> (accessed date: 6.05.2018).
50. Stoakes F. The supervigilantes: the Lebanese Kataeb Party as a builder, surrogate and defender of the state. *Middle Eastern Studies*. 1975. Vol. 11(3). P. 215-236.
51. The National Liberation Movement in Russia today. *Геополитика.ru*. 2014.15.04. URL: <https://www.geopolitica.ru/en/article/national-liberation-movement-russia-today> (accessed date: 8.05.2018).

52. Veronika V. *Die falange. Faschismus in Spanien*. GRIN Verlag, 2016. 28 s.
53. Zaniewicz M. Kozacy oblali mlekiem i pobili rosyjskiego opozycjonistę Alieksieja Nawalnego. *Eastbook.pl*. 2016.18.05. URL: <http://www.eastbook.eu/2016/05/18/kozacy-oblali-mlekiem-i-pobili-rosyjskiego-opozycjoniste-alieksieja-nawalnego/> (accessed date: 7.05.2018).

Бекер Р., Ольшанецька Н. Партиїні бойові групи в Росії

Мета статті полягає в перевірці гіпотези про значний вплив партійних воєнізованих структур на формування російської політичної сцени при одночасному допущенні, що, чим більш важливу роль вони відіграють, тим більшою мірою справедливе твердження про те, що російський правлячий клас організований в рамках тоталітарного партійно-державного апарату.

Новітня наукова література про партійні ополчення в основному зосереджена на аналізі історичних випадків (включаючи історію царської Росії на початку 20-го століття) і сучасних прикладів, що стосуються головним чином африканських і південноамериканських країн. Відсутній теоретичний підхід до визначення ролі партійних ополченців в тоталітарному партійно-державному апараті та за умов жорсткого військового авторитаризму. Стаття про партійні ополчення в сучасній Росії покликана заповнити прогалину, що стосується не тільки партійних ополченців в сучасній путінській Росії, але і їх місця в створенні або стабілізації недемократичних політичних режимів.

Автори проаналізували діяльність і характер найбільш важливих партійних ополчень, що діють в даний час в Росії. Також було розглянуто, які установи державного апарату контролюють окремі бойові групи. Були проаналізовані такі воєнізовані партійні організації: СЕРБ (Русское визвольний рух) – Південно-східний радикальний блок, НОД (Національно-визвольний рух), Антимайдан, Сорок Сороків, Офіцери Росії (Загальноросійська громадська організація «Офіцери Росії») та Нео-Казачтво.

Ретельний аналіз найбільш важливих організацій, які ведуть боротьбу з опозиційною діяльністю і залякують опозиціонерів, доводить, що вихідна гіпотеза має бути відкинута. Різні організації, які виконують також функції партійних воєнізованих структур, є нечисленними, вони не підкоряються єдиному центру і, крім того, їх ефективність не дуже висока.

Ключові слова: Росія, авторитаризм, тоталітаризм, опозиція, партійні бойові групи.

Bäcker R., Olszanecka N. Fighting party squads in Russia

The aim of the article is to verify the hypothesis about the significant influence of party militias on the formation of the Russian political scene, while assuming that the greater their participation, the more the ruling class in Russia is organized as a totalitarian party-state apparatus.

The newest world's scientific literature on party militias is largely focused on the analysis of historical cases (including the history of tsarist Russia at the beginning of the 20th century) and modern examples concerning mainly African and South-American countries. There is a lack of theoretical approaches concerning the role of party militias in the totalitarian party-state apparatus and hard military authoritarianism. The paper about Russian party militias is supposed to fill the gap regarding not only party militias in contemporary Putin's Russia, but also their place in creating or stabilizing non-democratic political regimes.

The authors analyzed the activity and character of the most important party militias currently operating in Russia. It was also examined what institutions of the state apparatus control individual militias. The following militias were analyzed: SERB (Russian liberation movement) – South-East radical block, NOD (National liberation movement), Anti-Maidan, Sorok sorokov (equivalent to a "large number"), Russia Officers (All-Russian civic organisation «Russia Officers») and Neo-Kazachestvo (New-Cossacks).

A careful analysis of the most important organizations fighting with opposition activities and intimidating oppositionists proves that this hypothesis should be in great part falsified. Diverse organizations that also function as party militias are few, not subordinated to one institution and, in addition, their effectiveness is not too high.

Key words: Russia, authoritarianism, totalitarianism, opposition, fighting party squads.

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.2

УДК 321.7 (437.6)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>

Ключкович А. Ю., Ужгородський національний університет

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В СЛОВАЧЧИНІ В 1994-1998 рр.: БОРОТЬБА АВТОРИТАРНИХ І ДЕМОКРАТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ

Автор статті досліджує політичний розвиток Словацької Республіки в 1994-1998 рр. крізь призму прояву авторитарних і демократичних характеристик. Зроблено висновок, про функціонування гібридного політичного режиму з чітко вираженою тенденцією розвитку до авторитаризму. З'ясовано наступні недемократичні ознаки політичного режиму в 1994-1998 рр.: концентрація влади в державі в руках парламентсько-урядової коаліції на чолі з харизматичним лідером; спроби зміни інституційних правил політичного розвитку з метою концентрації влади; перетворення парламенту (парламентської більшості) в інструмент впливу глави виконавчої влади; нехтування правами парламентської опозиції, перешкоджання їй в діяльності; використання правоохоронних органів, спецслужб для політичної боротьби, переслідування представників опозиції; обмеження і порушення правил виборчої конкуренції та демократичного волевиявлення громадян; посилення контролю над ЗМІ; розпалювання національної нетерпимості та посилення ціннісного розколу в суспільстві; нетранспарентна приватизація і корупція; для концентрації влади зовнішньополітичні цілі приносилися в жертву внутрішньополітичним завданням.

Водночас поряд з авторитарними виокремлено й демократичні характеристики: активізація опозиційних партій, неурядових організацій, громадянського суспільства; кристалізація політичних інтересів суспільства в площині «мечіризм–антимечіаризм» та віссю «Схід–Захід»; усвідомлення громадянами недемократичності дій уряду та бажання йому опиратися, насамперед в контексті виборів 1998 р.; відносно незалежна і критична позиція інститутів, включених у систему розподілу влади (президент, Конституційний суд, парламентська опозиція).

З'ясовано передумови і чинники, які не сприяли демократизації: недосконала інституційна структура, конфліктний тип політичної культури, розщепленість політичної еліти, актуалізація національного питання, слабе поширення демократичних цінностей, соціально-економічні труднощі країни та ін.

Ключові слова: Словацька Республіка, політичний режим, В. Мечіар, коаліція, опозиція, демократична трансформація.

В контексті посткомуністичних трансформацій у країнах Центральної Європи словацький шлях демократичного переходу відзначається особливою траєкторією. В історії держави були роки, коли міжнародна спільнота з сумнівом ставилася до проголошених євроінтеграційних цілей Словацької Республіки (СР) та її можливостей демократично розвиватися. Цей складний період пов'язаний з діяльністю парламентсько-урядової коаліції на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром. Суспільно-політичні оцінки діяльності третього уряду В. Мечіара (грудень 1994 р. – жовтень 1998 р.) – неоднозначні: коливаються в діапазоні між особливим «словацьким шляхом» [5, с. 11] і недемократичним «мечіаризмом» [2]. В транзитологічному аспекті врахування політичної практики функціонування гібридного режиму в Словаччині дозволяє описувати його складові в концептуальних межах «неліберальної демократії» (Ф. Закарія), «дефектної демократії» (В. Меркель, А. Круассан), «змагального авторитаризму» (Л. Вей і С. Левіцкі). Тривалість і незавершеність демократичного транзиту в Україні зумовлює академічний і політико-практичний інтерес до складних перехідних процесів, які мали місце на посткомуністичному просторі.

В рамках даної статті аналізується гібридний політичний режим в Словаччині в 1994-1998 рр. в аспекті прояву його авторитарних і демократичних характеристик.

Проблеми демократичного транзиту Словаччини докладно висвітлюються в працях З. Буторової, Л. Копечека, В. Кривого, М. Лешка, Д. Малової, Ю. Марушіака, Г. Месежнікова,

С. Сомолані. Автори констатують складність, «звивистість» словацького шляху до демократії, його «потрійність» в аспекті досягнення ключових цілей трансформації (політичної, економічної і побудови національної держави). Серед ключових дискусійних питань – взаємодія влади та «третього» сектору, співвідношення провінційно-авторитарних і ліберально-демократичних цінностей у словацькій політичній культурі, домінантність впливу структурних чи процедурних чинників на посткомуністичну трансформацію. Даючи ретроспективну оцінку розвитку Словаччини в 1994-1998 р., деякі дослідники (В. Меркель, А. Круассан) переконані, що країна не могла обрати авторитарну модель розвитку, враховуючи вплив таких структурних факторів як відносно високий рівень соціально-економічного розвитку та освіти, а також включеність її в євроінтеграційний процес. Тоді як інша позиція (С. Сомолані) вказує на те, що Словаччина могла піти й недемократичним шляхом розвитку, якщо б у визначених обставинах ключовими політичними акторами не були прийняті стратегічні рішення [1, с. 73-74].

Складність словацького транзиту в перші роки незалежності була зумовлена двома групами різноспрямованих чинників. З одного боку, рушієм для подальших демократичних перетворень у Словаччині було те, що головні інституційні характеристики політичного режиму були закладені ще в часи т. зв. «федерального» етапу переходу. З іншого боку, перші роки самостійності не сприяли демократизації, а в ряді випадків навіть зумовлювали появу недемократичних тенденцій розвитку країни під впливом цілого ряду передумов і чинників.

По-перше, інституційна структура Словаччини, хоч і відповідає стандартам парламентської демократії, не була достатньо апробована на практиці. Конституцією 1992 р. було закладено чимало інституційних і політичних ризиків у механізмах формування, функціонування і взаємодії органів державної влади.

По-друге, словацьке суспільство слабо ідентифікувало себе з власною державою. Результати соціологічних опитувань, проведених у перші місяці існування самостійної Словацької Республіки, засвідчили, що більшість словаків не була прихильниками поділу ЧСФР [1, с. 167].

По-третє, після 1989 р. для абсолютної більшості громадян демократія була новим явищем, яке неоднозначно сприймалося посткомуністичною свідомістю, тим більше на фоні складних політичних і соціально-економічних процесів. Як засвідчує досвід посткомуністичних трансформацій, демократичні цінності адекватно сприймаються громадянами тих країн, які успішно вирішують економічні та соціальні питання.

По-четверте, утвердження Словаччини як національної держави ускладнювала ситуація з етнічною гетерогенністю (насамперед, наявність чисельної угорської меншини), на якій спекулювали окремі політичні партії. В сер. 1990-х рр. контроль над транзитом отримали саме ті політичні сили, які просуvalи ідею націоналізму з популістською риторикою.

По-п'яте, для посткомуністичної Словаччини характерний конфліктний тип політичній культурі (за типологією Г. Алмонда і Дж. Б. Пауелла), «в результаті взаємопосилюючих соціетальних поділів культурна гетерогенність словацького суспільства є сегментованою на різні політичні субкультури» [6, с. 64].

По-шосте, питання створення самостійної держави не об'єднало політичну еліту, а навпаки поглибило її диференційованість і фрагментованість, що зумовило її мінімальний процедурний, ціннісний консенсус і обмежений внутрішньогруповий комунікативний потенціал [6, с. 53].

По-сьоме, незважаючи на спільність фази «федерального» демократичного транзиту, порівняно з чеською, словацька політична еліта була менш очищеною і оновленою внаслідок обмеженості люстраційного процесу.

По-восьме, як засвідчує досвід перехідних режимів, детермінуючим чинником різких коливань у площині «демократія – авторитаризм» є постать харизматичного лідера. Такою ключовою харизматичною постаттю, що визначала формат владних відносин у перші роки незалежності Словаччини, була особа прем'єр-міністра В. Мечіара.

Наведені вище чинники та обставини суперечливо впливали на розвиток Словаччини в сер. 1990-х рр., переважно гальмуючи чи ускладнюючи демократичні перетворення в країні.

Однією з виразних недемократичних тенденцій, що чітко проявилася, по-суті, одразу після вирішення питання про державну самостійність, була орієнтованість на концентрацію влади в державі з боку прем'єр-міністра В. Мечіара та його партійних соратників. Вже з самого початку політична боротьба почала перетворюватися в боротьбу за характер режиму, за його більш демократичну, або більш авторитарну форму [1, с. 56].

На початку 1993 р. В. Мечіар опирався, насамперед, на партійний ресурс – сильні позиції Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) в парламенті (74 з 150 депутатів) і в урядовій коаліції, де партнер – Словацька національна партія (СНП) – очолювала тільки одне міністерство. Впродовж року В. Мечіар здійснив ряд кроків, які мали на меті посилити інституційно, кадрово і медіально його владу. Однак спроба монополізації влади в перший рік незалежності Словаччини не була успішною: не вдалося взяти під контроль інститут президентства, а також забезпечити внутрішньопартійну дисципліну. Стан політичного життя в 1993-1994 рр. характеризувався як напружений і кризовий, що призвело до висловлення парламентом вотуму недовіри прем'єр-міністру В. Мечіару в березні 1994 р. та призначення позачергових парламентських виборів.

Відставка уряду не означала, що В. Мечіар залишив спроби прийти до влади. Харизматичний лідер, що проголошував популістські лозунги, опирався на потужну електоральну базу і партійний ресурс, який не мав конкурентів. Тим більше, що в опозиції залишилося мало часу, аби витворити реальну протизагугу РЗДС до парламентських виборів у вересні 1994 р. Позачергові вибори знову принесли успіх В. Мечіару, який у грудні 1994 р. сформував коаліційний уряд у складі РЗДС, СНП і Асоціації робітників Словаччини (АРС).

Пам'ятаючи причини своєї минулої поразки, В. Мечіар намагався забезпечити міцну політичну опору у владних структурах, насамперед у парламенті. Впродовж перших засідань, керуючись принципом «переможець бере все» і нехтуючи демократичною практикою парламентського представництва опозиції, т.зв. «тиха» коаліція у складі РЗДС, СНП, АРС сконцентрувала в своїх руках абсолютну більшість ключових посад, комітетів у новому парламенті. За цим же принципом ставлениками коаліції були зайняті й ряд важливих державних посад. Простір для діяльності опозиційних депутатів був обмежений політично менш значимими парламентськими органами.

Правляча коаліція здійснювала спроби змінити інституційні правила політичного процесу, які б посилювали її владу. Як зазначає С. Сомолані, в той час не йшла мова про класичну боротьбу між владою і опозицією в рамках загальноновизнаних «правил гри», а гостро ставилося питання про те, за яких правил ця боротьба взагалі відбуватиметься [4, с. 13]. Зокрема, в 1994 р. було обрано стратегічний напрямок для інституційного посилення влади правлячих партій – це можливість змінювати Конституцію СР, для чого була потрібна більшість в три п'ятих складу парламенту. Тому коаліцією була зроблена спроба переглянути результати виборів 1994 р. по відношенню до Демократичного союзу, опротестувавши його депутатські мандати. В даному випадку на заваді стала принципова позиція Конституційного суду і Центральної виборчої комісії СР.

Утримання влади передбачало необхідність дотримання партійної дисципліни в рядах правлячої коаліції (передусім, РЗДС), тому її керівництво відзначалося жорсткою позицією щодо будь-яких проявів внутрішньопартійної опозиції. Попри те, що законодавством не був передбачений партійний імператив і можливість відкликання депутата, правлячі партії вдавалися до маніпуляції з депутатськими мандатами в обхід законодавства [3, с. 42]. Переслідувалася стратегічна мета – гарантувати стабільність і лояльність парламентської більшості, щоб не допустити парламентсько-урядової кризи на кшталт березня 1994 р.

Концентрація політичної влади в державі потребувала надійної матеріальної основи, що вело до переплетення політичних і економічних інтересів, посилення олігархічних тенденцій. Приватизація державного майна з інструменту економічних реформ перетворилася на джерело корупції, непрозорої конкуренції та збагачення за принципом близькості до правлячих партій, формуючи т. зв. «ринкову економіку з наперед визначеними переможцями» [1, с. 131].

Внутрішньополітичний розвиток Словаччини був тісно пов'язаний із зовнішньою політикою, яка в 1994-1998 рр. відзначалася декларативністю і суперечливістю. Уряд В. Мечіара формально проголошував стратегічним євроінтеграційний курс, але внутрішньополітична практика доводила декларативність цих заяв і небажання Словаччини розвиватися відповідно до демократичних принципів і критеріїв ЄС. Подальші дії уряду В. Мечіара все більше переконували Захід у цьому. Після парламентських виборів 1994 р. реакція європейської спільноти на події, що відбувалися в Словаччині, ставала все більш критичною: від висловлення занепокоєння подіями в парламенті в листопаді 1994 р. до виключення Словаччини з процесу вступу до ЄС у 1997 р.

Дії правлячої коаліції наштовхувалися на критичну позицію інститутів, включених в систему розподілу влади – президента, Конституційного суду, парламентської опозиції. Зокрема, в сер. 1990-х рр. Конституційний суд СР неодноразово виконував роль незалежного арбітра у суперечках між державними структурами та своєрідного інституційного бар'єру на шляху концентрації влади у руках В. Мечіара.

Впродовж 1994-1998 рр. надзвичайно складними були відносини між президентом та прем'єр-міністром. Основи для протистояння були закладені ще за часів другого уряду В. Мечіара. М. Ковач був одним із засновників РЗДС і саме від цієї партії був обраний президентом в 1993 р. Однак, вже перебуваючи на посаді, М. Ковач відмовився виконувати роль «партійного президента» і досить швидко дистанціювався, як від партії, так і від її голови [5, с. 13]. В подальшому, незважаючи на обмежені інституційні повноваження, президент позиціював себе автономним політичним актором і виступав важливим чинником корекції політики правлячої коаліції. В березні 1994 р. критична промова президента в парламенті стала одним із стимулів для висловлення недовіри прем'єру В. Мечіару. З того часу відносини між посадовими особами носили гостро-конфліктний характер. Повернувшись до влади у 1994 р., В. Мечіар за будь-яку ціну намагався дискредитувати М. Ковача, позбавити його посади. При чому це відображалося й на інституційному рівні, оскільки використовувалися ресурси партії, парламентської більшості та урядової коаліції. В проекції відносин «президент–прем'єр» внутрішньополітичний розвиток у Словаччині був надзвичайно складним аж до зміни влади в 1998 р. Словацький варіант трансформації в період 1994-1998 рр. демонструє цікавий приклад, коли за умов демократичного інституційного дизайну проростають авторитарні тенденції, але ті ж таки інституційні рамки не дозволили утвердитися недемократичному режиму в країні.

Особлива роль у протидії авторитарним тенденціям належала «третьому» сектору. Владна коаліція сприймала і презентувала неурядові організації як ворожі Словаччині структури, що отримували завдання і фінансову підтримку з-за кордону. В умовах концентрації влади на «третій» сектор почав здійснюватися тиск, який впродовж 1995-1996 рр. переріс із спорадичного в систематичний. Наступ на громадський сектор прослідковувався у різних напрямках: законодавчі обмеження, агресивна риторика владних діячів, стеження з боку спецслужб, створення альтернативних провладних громадських організацій та ін.

Зростаючий тиск урядової коаліції виявився контрпродуктивним. Неурядові організації не залишилися пасивними до авторитарних тенденцій, в супротив активізуючи, консолідуючи та структуруючи свою діяльність. Впродовж 1994-1998 рр. громадські організації активізували свою діяльність у різних напрямках: створили єдиний центр координації дій – Греміум третього сектору; сконцентрували аналітичний ресурс на контролі діяльності влади та критиці її зловживань; залучили опозиційні медіа; провели ряд протестних масових кампаній («Третій сектор SOS», «І Словаччина в Європу», «ОК'98»), – які засвідчили потужний потенціал неурядового сектору та підтримку громадян.

З кінця 1996 р. на противагу консолідованому т. зв. «мечіарівському» табору починає структурно організовуватися і «антимечіарівський» табір. Поступово серед опозиційних політиків утверджується переконання про нагальність об'єднання зусиль для збереження інституційних засад демократичного режиму, тому значимість ідеологічних відмінностей при формуванні коаліції відсувалася на другий план.

Одним із чинників, що стимулював опозицію до об'єднаних дій – було проведення загальнонаціонального референдуму у 1997 р. У процесі підготовки до референдуму виникло об'єднання «Спільна акція за референдум», яке підтримали громадські організації і майже всі опозиційні парламентські партії. Ситуація навколо референдуму відзначалася високим рівнем політизації і конфліктності, в протистояння були втягнуті владні та опозиційні партії, політики і державні діячі, громадські організації та державні інститути.

Поряд з відображенням конфліктності політичних відносин проведення референдуму вкотре засвідчило нестабільність «правил гри». Не обмежуючись маніпулятивним змістом окремих питань у бюлетені (про розміщення ядерної зброї та військових баз на території Словаччини), правлячі сили, по-суті, зірвали референдум, вилучивши питання про прями вибори президента з частини бюлетенів напередодні голосування. У відповідь опозиція закликала виборців ігнорувати референдум, що зумовило надзвичайно низьку явку – 9,5%. Зрештою, через маніпуляції з бюлетенями референдум було визнано недійсним.

Референдум 1997 р. викристалізував поляризацію суспільно-політичного життя: протистояння авторитарно-популістського «мечіарівського» табору (центр – РЗДС), з одного боку, і «антимечіарівського» табору опозиції – з іншого. «Антимечіарівському» табору бракувало централізованого полюсу аж до 1997 р., коли утворилася Словацька демократична коаліція (СДК).

Інтеграційні тенденції посилили парламентські вибори 1998 р. В контексті їх підготовки правляча більшість внесла зміни у виборче законодавство з метою обмеження консолідаційних і електоральних можливостей опозиційних партій. Законодавчі зміни було ухвалено в травні 1998 р., за чотири місяці до парламентських виборів, що значно звузило часові рамки для організаційних і коаліційних маневрів опозиційних партій. Але предметом критики стала не стільки часова, скільки змістова складова законодавчих поправок. Однією з основних виборчих новел було положення про те, що кожен суб'єкт у складі коаліції повинен подолати п'ятивідсотковий бар'єр [7, с. 1285]. Ця поправка мала чітко виражений антикоаліційний ефект, оскільки за таких умов втрачався сенс формування коаліції. Всупереч очікуванням правлячих партій, новий закон стимулював не дезінтеграційні, а об'єднавчі процеси. Під тиском антикоаліційних обмежень опозиційні сили почали змінювати свій статус і формально реєструватися не як коаліції, а як партії і формувати об'єднані списки кандидатів. Так, коаліція СДК трансформувалася у політичну партію «Словацька демократична коаліція», а партії угорської національної меншини об'єдналися в Партію угорської коаліції. Отже напередодні виборів 1998 р. владі протистояли дві потужні партії, які утворили політичне ядро і водночас окреслили широкі ідеологічні контури «антимечіарівського» табору.

Конфліктна лінія «мечіаризм–антимечіаризм» («влада–опозиція») відображала настрої в усьому словацькому суспільстві в др. пол. 1990-х рр., послаблюючи традиційний конфлікт у діапазоні ліво-правого ідеологічного спектру, і була основною для формування електоральних переваг в контексті виборів 1998 р.

Парламентські вибори 1998 р. були поворотними у розвитку Словаччини, оскільки завдяки перемозі опозиції, змінили формат парламентсько-урядового представництва політичних сил, повернули країну на шлях демократичного розвитку та євроінтеграції.

Аналіз політичного процесу в Словаччині в 1994-1998 рр. засвідчив складну конфронтаційну боротьбу авторитарних і демократичних тенденцій розвитку. Декларативно проголошуючи правову державу і захист демократичних свобод, на практиці правляча коаліція орієнтувалася на концентрацію державної влади у формі т. зв. «державно-партійного корпоративізму» [4, с. 85].

Отже, динаміка політичного процесу в 1994-1998 рр. оголила наявність складних характеристик у полярних площинах «демократія–авторитаризм», «ліберальний–неліберальний», що свідчило про функціонування гібридного політичного режиму з виразною трансформаційною тенденцією до утвердження авторитаризму. Серед недемократичних ознак політичного режиму в Словаччині варто виокремити наступні: концентрація влади в державі в руках парламентсько-урядової коаліції на чолі з харизматичним лідером; спроби зміни інституційних правил політичного розвитку з метою концентрації влади; перетворення парламенту (парламентської більшості) в інструмент впливу глави виконавчої влади; нехтування правами парламентської опозиції, перешкоджання їй в діяльності; використання правоохоронних органів, спецслужб для політичної боротьби, переслідування представників опозиції; обмеження і порушення правил виборчої конкуренції та демократичного волевиявлення громадян; посилення контролю над ЗМІ; розпалювання національної нетерпимості та посилення ціннісного розколу в суспільстві; партійно-економічний клієнтізм, нетранспарентна приватизація і корупція; для концентрації влади зовнішньополітичні цілі приносилися в жертву внутрішньополітичним завданням.

Водночас поряд з авторитарними можна виокремити й демократичні характеристики: активізація опозиційних партій, неурядових організацій, громадянського суспільства; кристалізація політичних інтересів суспільства в площині «мечіаризм–антимечіаризм» та віссю «Схід–Захід»; усвідомлення громадянами недемократичності дій уряду та бажання йому опиратися, особливо в контексті виборів 1998 р.; відносно незалежна і критична позиція інститутів, включених в систему розподілу влади (президент, Конституційний суд, парламентська опозиція). Серед чинників, що перешкождали зміцненню авторитарному політичному режиму в Словаччині, варто також підкреслити підтримку демократичної міжнародної спільноти.

Бібліографічний список:

1. Опыт демократических преобразований Словакии. Братислава: Институт общественных проблем, 2007. 213 с.
2. Leško M. Mečiar a mečiarizmus : politik bez škrupúl, politika bez zábran. Bratislava: VMV, 1996. 239 s.
3. Od Mečiara k Dzurindovi. Slovenská politika a politický systém v prvém desetiletí samostatnosti. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2003. 177 s.

4. Slovensko: problémy konsolidácie demokracie : spor o «pravidlá hry» pokračuje / ed. S. Szomolányi. Bratislava: SZPV, Nadácia Eberta, 1997. 207 s.
5. Sľuby a realita. Slovenská ekonomika 1995–1998. Bratislava : M.E.S.A 10 – Centrum pre ekonomické a sociálne analýzy, 1998. 175 s.
6. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava: Stimul, 1999. 121 s.
7. Zákon z 20. maja 1998, ktorým sa mení a dopĺňa zákon Slovenskej národnej rady č. 80/1990 Zb. o voľbách... Zbierka zákonov. 1998. Č. 187.

References:

1. Opyt demokraticeskikh preobrazovanij Slovakii. Bratislava: Institut obshhestvennyh problem, 2007. 213 c.
2. Leško M. Mečiar a mečiarizmus : politik bez škrupúl, politika bez zábran. Bratislava: VMV, 1996. 239 s.
3. Od Mečiara k Dzurindovi. Slovenská politika a politický systém v prvom desiatom samostatnosti. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2003. 177 s.
4. Slovensko: problémy konsolidácie demokracie : spor o «pravidlá hry» pokračuje / ed. S. Szomolányi. Bratislava: SZPV, Nadácia Eberta, 1997. 207 s.
5. Sľuby a realita. Slovenská ekonomika 1995–1998. Bratislava : M.E.S.A 10 – Centrum pre ekonomické a sociálne analýzy, 1998. 175 s.
6. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava: Stimul, 1999. 121 s.
7. Zákon z 20. maja 1998, ktorým sa mení a dopĺňa zákon Slovenskej národnej rady č. 80/1990 Zb. o voľbách... Zbierka zákonov. 1998. Č. 187.

Klyuchkovych A. Yu. The political regime in Slovakia in 1994-1998: the struggle of authoritarian and democratic development trends

The author of the article examines political development of Slovak Republic in 1994-1998 years through the prism of manifestation of authoritarian and democratic characteristics. A conclusion is made about the functioning of the hybrid political regime with a clear tendency towards authoritarianism.

The following undemocratic features of the political regime in 1994-1998 were highlighted: the power in the country is concentrated in the hands of the parliamentary-governmental coalition led by a charismatic leader; attempts to change institutional rules of political development in order to concentrate power; the transformation of the parliament (a parliamentary majority) into an instrument of influence of the head of the executive branch; neglect of the rights of the parliamentary opposition, obstructing its activities; the use of law enforcement services, special services for political struggle, prosecution of opposition representatives; restrictions and violations of the rules of electoral competition and democratic expression of the will of the citizens; strengthening control over the media; incitement of national intolerance and increase of value fragmentation of society; foreign policy goals were sacrificed to domestic political tasks regarding the concentration of power; non-transparent privatization and corruption.

At the same time, democratic features can be noted alongside authoritarian ones: activity of civil society, opposition parties, non-governmental organizations; crystallization of the political interests of society in the planes «pro-Meciar–anti-Meciar» and «East–West»; citizens' awareness of the undemocratic actions of the government and the desire to resist it, especially in the context of the 1998 elections; relatively independent and critical position of institutions included in the system of power distribution (President, Constitutional Court, parliamentary opposition).

Factors and preconditions, which did not promote democratization, were found out: imperfect institutional structure, conflict type of political culture, differentiation of the political elite, actualization of the national question, weak distribution of democratic values, social economic difficulties, etc.

Key words: *Slovak Republic, political regime, V. Meciar, coalition, opposition, democratic transformation.*

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.3

УДК 328.132:328.161.2](476+574)"1995/2018"

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2666-1478>**Осадчук І. Ю., Львівський національний університет імені Івана Франка****УРЯДОВІ КАБІНЕТИ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
АТИПОВИХ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКИХ СИСТЕМ ПРАВЛІННЯ
В БІЛОРУСІ (1996–2018) ТА КАЗАХСТАНІ (1995–2018)**

В сучасній політичній науці у рамках республіканської форми державного правління дослідники виділяють як типові, так і атипові напівпрезидентські системи правління. Атипові напівпрезидентські системи правління в пострадянських країнах потребують детального аналізу в політичній науці. У цьому зрізі метою статті є визначити типи урядових кабінетів у контексті функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

Особливості інституту вотуму недовіри урядам в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. демонструють атиповість напівпрезидентських (конституційних) систем правління в цих країнах. Виділено критерії типології урядових кабінетів: спосіб формування, тип композиції/складу, парламентська підтримка. В Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. всі урядові кабінети за: 1) способом формування визначено як ті, що сформовані президентом; 2) типом композиції/складу – технократичні; типом технократичних урядів – непартійні. В Білорусі у 1996–2018 рр. за парламентською підтримкою всі урядові кабінети класифіковано як кабінети, що опиралися на підтримку непартійної більшості, доповненої партійними депутатами. В Казахстані у 1995–1997 рр. за парламентською підтримкою визначено кабінет, що мав підтримку однопартійної меншості, доповненої непартійними депутатами; 1997–2007 рр. – кабінети, що мали підтримку коаліційної більшості, доповненої непартійними депутатами; 2007–2018 рр. – кабінети, що мали підтримку однопартійної більшості, доповненої непартійними депутатами. Щодо відставок урядів, то в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. їх ініціаторами були президенти.

Ключові слова: система державного правління, напівпрезидентська система правління, атипова напівпрезидентська система правління, урядовий кабінет, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан.

Дослідження атипових напівпрезидентських систем правління та їх інституційних атрибутів, зокрема урядових кабінетів є актуальним напрямком у сфері аналізу конституційних (і/чи політичних) систем правління в українській політичній науці.

Атипові напівпрезидентські системи правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість напівпрезидентських систем правління у рамках республіканської форми державного правління в пострадянських країнах проаналізовано у працях таких авторів як: О. Зазнаєв [4], І. Осадчук [10], В. Литвин [10] тощо. Особливості урядових кабінетів у Білорусі та Казахстані досліджено в роботах таких авторів як: З. Бялоблцький [1], О. Долженков [3], І. Осадчук [11]. Метою статті є визначити типи урядових кабінетів у контексті функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

В сучасній політичній науці однією з найапробованіших методик визначення типових конституційних і політичних систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі [15; 16]. У представленому дослідженні ми

використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (навіть можливо прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (разом із цим, члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (разом з цим, члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними і перед президентом та легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (разом з цим, прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; більше того, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку, – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [7, с. 5; 8, с. 7].

Незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду і/чи прем'єр-міністру напівпрезидентською позиціонується та система державного правління, в якій існує «безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою, чи, інакше кажучи, в якій легіслатура володіє ініціативою ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/додаткові уточнення та атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки у типологізації напівпрезиденталізму [7, с. 80]. Вказану модифікацію типології систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління, ми доповнюємо *асамблейно-незалежною системою правління*. М. Шугарт і Дж. Кері, а також О. Зазнаєв визначають *асамблейно-незалежну систему правління* як систему правління, для якої характерні такі ознаки: 1) невенародні вибори глави держави; 2) уряд не несе відповідальності перед парламентом [4, с. 55; 17, с. 26].

В конституційних системах правління в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. існує посада всенародно обраного президента, а також формально притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (як главою держави), а з іншого боку, – прем'єр-міністром (як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом. Щоби продемонструвати атиповість напівпрезидентських (конституційних) систем правління, проаналізуємо особливості інституту вотуму недовіри урядам в Республіці Білорусь та Республіці Казахстан.

У Білорусі відповідно до ст. 106 Конституції, уряд у діяльності підзвітний президентові і відповідальний перед парламентом [5]. У п. 5 ст. 106 зазначено, що уряд складає свої повноваження перед президентом, коли Палата представників (нижня палата парламенту) приймає вотум недовіри уряду. При цьому, прем'єр-міністр може вимагати від Палати представників вотуму довіри у зв'язку з урядовою програмою і з будь-якого питання, винесеного на обговорення у нижній палаті парламенту. У випадку, коли вотум недовіри приймається Палатою представників, президент має право ухвалити рішення про відставку уряду або про розпуск Палати представників упродовж десяти днів та оголосити про проведення нових парламентських виборів. Якщо відставку уряду відхилено, то він повинен продовжувати виконувати свої обов'язки [5]. Президент має право за власною ініціативою прийняти рішення про відставку уряду та звільнити з посади будь-якого члена уряду. Відповідно, президент остаточно визначає чи відправляти уряд у відставку.

В Казахстані в 1995–2007 рр. більшістю у дві третини голосів від загальної кількості депутатів кожної з палат (Мажилісу і Сенату) парламент за ініціативою не менше однієї п'ятої від загальної кількості своїх депутатів висловлював вотум недовіри уряду (ст. 53). Причому президент впродовж десяти днів розглядав питання про прийняття або відхилення відставки уряду (ст. 70). В Республіці Казахстан з 2007 р. уряд є колегіальним органом і у своїй діяльності відповідальний перед президентом та парламентом (ч. 2 ст. 64) [9; 11]. Згідно з ст. 70, уряд заявляє президенту про відставку у випадку висловлення Мажилісом (нижньою палатою парламенту) чи загалом парламентом вотуму недовіри уряду. Президент впродовж десяти днів розглядає питання про прийняття чи відхилення відставки уряду. Прийняття відставки прем'єр-міністра означає припинення повноважень всього уряду. У випадку відхилення відставки уряду президент доручає уряду подальше здійснення повноважень. При цьому, президент має право з власної ініціативи прийняти рішення про припинення повноважень уряду і звільнити з посади будь-якого його члена [6]. Відтак висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводить до його відставки, оскільки вона залежить від позиції/волі президента.

Виділимо критерії типології урядових кабінетів. Перший критерій типології – *спосіб формування урядового кабінету*. У країнах з парламентськими та напівпрезидентськими системами правління здебільшого застосовують парламентський спосіб формування урядових кабінетів, за якого парламент безпосередньо здійснює відповідні процедури щодо їх призначення або формування; президентський спосіб формування урядів застосовують у президентських (і деяких напівпрезидентських системах правління), де уряд формується президентом [1, с. 221]. Другий критерій типології – *тип композиції/складу урядового кабінету*. Партійні уряди – це такі виконавчі структури, кабінети яких складаються із представників партій та формуються на підставі партійної належності. Іманентна ознака формування партійного уряду – використання композиції/складу парламенту (або нижньої палати парламенту) у процесі формування уряду. Партійні уряди вважають базовим конструктом у парламентських демократіях. Непартійні кабінети формують, коли партії у парламенті не можуть домовитись з приводу утворення однопартійного уряду/коаліції, а розпуск парламенту (нижньої палати парламенту) вважається небажаним [1, с. 229]. Проте таке визначення наближене лише до парламентського способу формування урядів. У політичній науці прийнято декілька способів означення непартійних урядів залежно від цілей, які ставлять перед урядами: технократичні, чиновницькі, перехідні, технічні й службові. За методологією А. Лейпхарта, мова повинна йти про непартійні уряди або про «уряди експертів» [1, с. 230]. Специфікою непартійних (технократичних) кабінетів є той момент, що вони включають фахівців, які можуть не належати або належати до тієї чи іншої партії, але їхня партійна належність у цьому випадку не має ніякого значення. Технократичні уряди мають тенденцію бути сформованими і в країнах, де превалюють президентські кабінети (уряди, сформовані президентами). Традиційно виділяють такі види непартійних урядів – повністю технократичні (непартійні) або частково технократичні (непартійні), які можуть бути напівтехнократичними та напівпартійними залежно від конфігурації партійних і непартійних преференцій міністрів. Напівтехнократичні/напівпартійні уряди розташовуємо в категорії непартійних (технократичних) кабінетів. При визначенні типів урядових кабінетів до уваги беремо кількісне співвідношення непартійних і партійних міністрів. З цього приводу відбувається означення таких лінійних категорій урядів: 1) якщо кількість непартійних міністрів значно перевищує кількість партійних міністрів, то варто говорити про технократичний (непартійний) тип кабінетів; 2) якщо кількість партійних міністрів значно перевищує кількість непартійних міністрів і посада прем'єр-міністра в кабінеті також є партійною – доводиться говорити про партійний тип уряду; 3) якщо кількість непартійних і партійних міністрів сумірна, а посада прем'єр-міністра лишається непартійною – треба говорити про напівтехнократичні урядові кабінети; 4) якщо кількість партійних і непартійних міністрів сумірна, а посада прем'єр-міністра партійна – можна говорити про формат напівпартійних кабінетів [1, с. 316–317]. Третій критерій типології – *парламентська підтримка урядового кабінету* (однопартійна/коаліційна більшість, однопартійна/коаліційна меншість, непартійна більшість/меншість тощо).

В атиповій напівпрезидентській системі правління в Білорусі у 1996–2018 рр. всі урядові кабінети за: 1) *способом формування* визначено як ті, що сформовані президентом (зазначимо, що кабінет на чолі з виконувачем обов'язків прем'єр-міністра С. Лінгом був сформований 18 листопада 1996 р. ще в рамках типової президентської системи правління і продовжив функціонувати в атиповій напівпрезидентській системі правління); 2) *типом композиції/складу* – технократичні; типом технократичних урядів – непартійні; 3) *парламентською підтримкою* –

кабінети, які опиралися на підтримку непартійної більшості, доповненої партійними депутатами (див. табл. 1). Протягом третього терміну президентства О. Лукашенка було запроваджено практику синхронного/паралельного в часі перебування на посадах глави держави та прем'єр-міністра (другий кабінет С. Сидорського). Щодо відставок урядів, то з 1996 р. їх ініціатором був президент.

Таблиця 1

Типи урядових кабінетів у Білорусі (1996–2018)
[1, с. 458; 2; 11, с. 269; 13]

<i>Прем'єр-міністр</i>	<i>Перебування при владі</i>	<i>Партія прем'єр-міністра</i>	<i>Конструкція міністерських посад</i>	<i>СФК*</i>	<i>ТКУ</i>	<i>ТТУ</i>	<i>ППУ</i>
С. Лінг (в.о.)	18.11.1996 – 19.02.1997	н/п	н/п	През	Т	Н	ВП/ НБ+ (з 28.11.1996)
С Лінг	19.02.1997 – 18.02.2000	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
В. Єрмошин (в.о.)	18.02.2000 – 14.03.2000	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
В. Єрмошин	14.03.2000 – 1.10.2001	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
Г. Новицький (в.о.)	1.10.2001 – 10.10.2001	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
Г. Новицький	10.10.2001 – 10.07.2003	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
С. Сидорський (в.о.)	10.07.2003 – 19.12.2003	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
С. Сидорський 1	19.12.2003 – 8.04.2006	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
С. Сидорський (в.о.)	8.04.2006 – 10.04.2006	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
С. Сидорський 2	10.04.2006 – 27.12.2010	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
М. М'ясникович	28.12.2010 – 27.12.2014	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
А. Коб'яков	27.12.2014 – 18.08.2018	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+
С. Румас	18.08.2018 – діючий	н/п	н/п	През	Т	Н	НБ+

В атиповій напівпрезидентській системі правління в *Казахстані* у 1995–2018 рр. всі урядові кабінети за: 1) способом формування визначено як ті, що сформовані президентом (зазначимо, що кабінет А. Кажегельдіна був сформований 12 жовтня 1994 р. ще в рамках типової президентської системи правління і продовжив функціонувати в атиповій напівпрезидентській системі правління); 2) *типом композиції/складу* – технократичні; типом технократичних урядів – непартійні. В *Казахстані* у 1995–1997 рр. за *парламентською підтримкою* визначено кабінет, що мав підтримку однопартійної меншості, доповненої непартійними депутатами; 1997–2007 рр. – кабінети, що мали підтримку коаліційної більшості, доповненої непартійними депутатами; 2007–2018 рр. – кабінети, що мали підтримку однопартійної більшості, доповненої непартійними депутатами (див. табл. 2). Зауважимо, що в *Казахстані* після конституційної реформи 2007 р. 9 членів (із 107) Мажилісу (нижньої палати парламенту) обираються Асамблеєю народів *Казахстану* терміном на п'ять років (парламентські вибори 2007, 2012, 2016 рр.). Ці 9 депутатів нижньої палати парламенту позиціонуються як непартійні. В *Казахстані* провідна роль у відставках урядів належить президенту Н. Назарбаєву.

Типи урядових кабінетів у Казахстані (1994–2018)
[11, с. 270; 12; 14]

<i>Прем'єр-міністр</i>	<i>Перебування при владі</i>	<i>Партія прем'єр-міністра</i>	<i>Конструкція міністерських посад</i>	<i>СФК</i>	<i>ТКУ</i>	<i>ТТУ</i>	<i>ППУ</i>
А. Кажегельдін	12.10.1994 – 10.10.1997	СНЄК/ПНЄК**	н/п + СНЄК/ПНЄК	През	Т	Н	ОМ+
Н. Балгімбаєв	10.10.1997 – 1.10.1999	ПНЄК	н/п + ПНЄК	През	Т	Н	КБ+
К.-Ж. Токаєв (в.о.)	1.10.1999 – 12.10.1999	Отан	н/п + Отан	През	Т	Н	КБ+
К.-Ж. Токаєв	12.10.1999 – 28.01.2002	Отан	н/п + Отан	През	Т	Н	КБ+
І. Тасмагамбетов	28.01.2002 – 13.06.2003	Отан	н/п + Отан	През	Т	Н	КБ+
Д. Ахметов	13.06.2003 – 10.01.2007	Отан/Нур Отан	н/п + Отан/Нур Отан	През	Т	Н	КБ+
К. Масімов 1	10.01.2007 – 24.09.2012	Нур Отан	н/п + Нур Отан	През	Т	Н	ОБ+
С. Ахметов	24.09.2012 – 2.04.2014	Нур Отан	н/п + Нур Отан	През	Т	Н	ОБ+
К. Масімов 2	2.04.2014 – 8.09.2016	Нур Отан	н/п + Нур Отан	През	Т	Н	ОБ+
Б. Сагінтаєв	8.09.2016 – діючий	Нур Отан	н/п + Нур Отан	През	Т	Н	ОБ+

Таким чином, за результатами дослідження, зроблено такі висновки: 1) особливості інституту вогутуму недовіри урядам в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. демонструють атиповість напівпрезидентських (конституційних) систем правління в цих країнах; 2) в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. всі урядові кабінети за: а) способом формування визначено як ті, що сформовані президентом; б) типом композиції/складу – технократичні; типом технократичних урядів – непартійні; 3) за парламентською підтримкою в Білорусі у 1996–2018 рр. всі урядові кабінети класифіковано як кабінети, що опиралися на підтримку непартійної більшості, доповненої партійними депутатами; в Казахстані у 1995–1997 рр. – кабінет, що мав підтримку однопартійної меншості, доповненої непартійними депутатами; 1997–2007 рр. – кабінети, що мали підтримку коаліційної більшості, доповненої непартійними депутатами; 2007–2018 рр. – кабінети, що мали підтримку однопартійної більшості, доповненої непартійними депутатами. Щодо відставок урядів, то в Білорусі у 1996–2018 рр. та Казахстані у 1995–2018 рр. їх ініціаторами були президенти. У подальших дослідженнях проаналізуємо особливості функціонування урядових кабінетів в атипових напівпрезидентських системах правління в інших пострадянських країнах.

Примітки:

*Умовні позначення у таблицях 1,2: СФК – спосіб формування урядового кабінету: През – президентський. ТКУ – тип композиції/складу урядового кабінету: Т – технократичний. ТТУ – тип технократичного урядового кабінету: Н – непартійний. ППУ – парламентська підтримка урядового кабінету: НБ – непартійна більшість; ОМ – однопартійна меншість; ОБ – однопартійна більшість; КБ – коаліційна більшість; + – доповнена партійними/непартійними депутатами; ВП – відсутність підтримки; н/п – непартійна афіліація.

**СНЄК/ПНЄК – Союз «Народна єдність Казахстану»/Партія народної єдності Казахстану.

Бібліографічний список:

1. Бялоблцький З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 470 с.
2. Главы правительств Белоруссии. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Главы_правительств_Белоруссии (дата звернення: 15.01.2019).
3. Долженков О. Еволюція політико-правового статусу уряду України крізь призму білоруського досвіду. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2013. № 2. URL: <http://social-science.com.ua/article/1030> (дата звернення: 15.01.2019).

4. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. *Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
5. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 г. (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). URL: <http://www.pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/> (дата звернення: 15.01.2019).
6. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями от 10 марта 2017 г.). URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата звернення: 15.01.2019).
7. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
8. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Вип. 20: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.
9. О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 7 октября 1998 г. № 284-І. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010769#pos=0;249 (дата звернення: 15.01.2019).
10. Осадчук І., Литвин В. Атиповість напівпрезидентських систем державного правління в пострадянських країнах: контекст вотумів недовіри урядам. *Politicus*. 2018. Вип. 3. С. 49–57.
11. Осадчук І. Порівняльний аналіз президентіалізації систем правління у Білорусі та Казахстані: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 288 с.
12. Правительство Республики Казахстан. URL: <http://www.government.kz/ru/pravitelstvo.html> (дата звернення: 15.01.2019).
13. Совет Министров Республики Беларусь/Правительство Республики Беларусь. Структура. URL: <http://www.government.by/ru/structure/> (дата звернення: 15.01.2019).
14. Список премьер-министров Казахстана. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_премьер-министров_Казахстана (дата звернення: 15.01.2019).
15. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
16. Elgie R. Presidential Power. Glossary. URL: http://presidential-power.com/?page_id=5 (дата звернення: 15.01.2019).
17. Shugart M., Carey J. Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.

References:

1. Bialoblotskiy Z. Stabilnist ta efektyvnist uriadiv u politychnykh systemakh krain Skhidnoi Yevropy: monohrafiia. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2013. 470 s.
2. Glavy pravitel'stv Belorussii. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Glavy_pravitel'stv_Belorussii (data zvernennia: 15.01.2019).
3. Dolzhenkov O. Evoliutsiia polityko-pravovoho statusu uriadu Ukrainy kriz pryzmu biloruskoho dosvidu. *Osvita rehionu: politolohiia, psykhologhiia, komunikatsii*. 2013. № 2. URL: <http://social-science.com.ua/article/1030> (data zvernennia: 15.01.2019).
4. Zaznaev O. Atipichnye prezidentskie i poluprezidentskie sistemy. *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki*. 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
5. Konstitutsiya Respubliki Belarus' ot 15 marta 1994 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami, prinyatymi na respublikanskikh referendumakh 24 noyabrya 1996 g. i 17 oktyabrya 2004 g.). URL: <http://www.pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/> (data zvernennia: 15.01.2019).
6. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan ot 30 avgusta 1995 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami ot 10 marta 2017 g.). URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (data zvernennia: 15.01.2019).
7. Lytvyn V. Atrybuty ta riznovydy napivprezidentskoi systemy pravlinnia v Yevropi: instytutsiino-protseualnyi i politychno-povedinkovy aspekty: monohrafiia. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2018. 636 s.
8. Lytvyn V., Romaniuk A. Kontseptualizatsiia i teoretychna dystynktsiia poniat «forma derzhavnogo pravlinnia» ta «systema derzhavnogo pravlinnia» u politychnii nauksi. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova: Ser. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*. Vyp. 20: zbirnyk naukovykh prats. K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2016. S. 3–12.
9. O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstitutsiyu Respubliki Kazakhstan: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 7 oktyabrya 1998 g. № 284-І. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010769#pos=0;249 (data zvernennia: 15.01.2019).
10. Osadchuk I., Lytvyn V. Atypovist napivprezidentskykh system derzhavnogo pravlinnia v postradianskykh krainakh: kontekst votumiv nedoviry uriadam. *Politicus*. 2018. Vyp. 3. S. 49–57.

11. Osadchuk I. Porivnialnyi analiz prezydentsializatsii system pravlinnia u Bilorusi ta Kazakhstani: dys. ...kand. polit. nauk: 23.00.02. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2014. 288 s.
12. Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. URL: <http://www.government.kz/ru/pravitelstvo.html> (data zvernennia: 15.01.2019).
13. Sovet Ministrov Respubliki Belarus'/Pravitel'stvo Respubliki Belarus'. Struktura. URL: <http://www.government.by/ru/structure/> (data zvernennia: 15.01.2019).
14. Spisok prem'er-ministrov Kazakhstana. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Spisok_prem'er-ministrov_Kazakhstana (data zvernennia: 15.01.2019).
15. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
16. Elgie R. Presidential Power. Glossary. URL: http://presidential-power.com/?page_id=5 (data zvernennia: 15.01.2019).
17. Shugart M., Carey J. Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.

Osadchuk I. Yu. Governmental cabinets in the context of functioning of atypical semi-presidential systems of government in Belarus (1996–2018) and Kazakhstan (1995–2018)

In modern Political Science, researchers distinguish both typical and atypical semi-presidential systems of government. However, atypical semi-presidentialism in the Post-Soviet countries still requires a detailed analysis in Political Science. In this cut, the purpose of the article is to determine the types of governmental cabinets in atypical semi-presidential systems of government on the example of Belarus (in 1996–2018) and Kazakhstan (in 1995–2018). This purpose was solved in the situation when new institutionalism and its types/paradigms were chosen as a theoretical and methodological basis of the research. The main method of the study is the method of comparative analysis.

The peculiarities of the parliamentary votes of no confidence in governmental cabinets in Belarus (1996–2018) and Kazakhstan (1995–2018) demonstrate the atypicality of semi-presidential (constitutional) systems of government in these countries. The author determined the types of governmental cabinets in atypical semi-presidential systems of government in Belarus (1996–2018) and Kazakhstan (1995–2018). Consequently, it is argued that all governmental cabinets in both countries are classified as: 1) those formed by president for the formation method; 2) technocratic for the type of composition; 3) non-partisan for the type of technocratic cabinets. It is proved that all governmental cabinets for their parliamentary support are determined: in Belarus (1996–2018) as cabinets supported by non-partisan majority supplemented by partisan deputies; in Kazakhstan (1995–1997) as cabinet supported by single-party minority supplemented by non-partisan deputies; in Kazakhstan (1997–2007) as cabinets supported by coalition majority supplemented by non-partisan deputies; in Kazakhstan (2007–2018) as cabinets supported by single-party majority supplemented by non-partisan deputies. The author determined that the presidents of the analyzed countries were the initiators of governmental cabinets' resignations in Belarus (in 1996–2018) and Kazakhstan (in 1995–2018).

Key words: *system of government, semi-presidential system of government, atypical semi-presidential system of government, governmental cabinet, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8051-9221>

Пономаренко А.Б., Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0120-0867>

Ковальов Д.В., Вінницький національний аграрний університет

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДУ

У статті розглядається політична відповідальність народу як особливий вид соціальної відповідальності. Метою даної статті є дослідження поняття та характерних рис політичної відповідальності державно-організованого народу в контексті європейської філософії ХХ ст. Для аналізу феномену політичної відповідальності народу використані, головним чином, праці К. Ясперса та Г. Йонаса.

Встановлено, що політична відповідальність як вид соціальної відповідальності має всі характерні риси та ознаки останньої, але також має і ряд особливостей. Політична відповідальність народу є колективною і складається з індивідуальної відповідальності кожного окремого громадянина. Кожна людина як «істота політична» несе певну політичну відповідальність і має тісний зв'язок з політичною владою своєї країни, тому що сама обирала її представників. Вона також відчуває на собі результати діяльності цієї влади як наслідок свого вибору.

За своїм сутнісним змістом політична відповідальність народу має два аспекти – позитивний (проспективна відповідальність) і негативний (ретроспективна відповідальність). Онтологічною основою політичної відповідальності народу є свобода як його природний стан, тому й відповідальність народу є природною. Політична відповідальність народу в часовому вимірі трансформується в історичну відповідальність його перед Богом за минуле, сучасне і майбутнє своєї держави та збереження життя людства на Землі. Наведено приклади політичної відповідальності народу за своє минуле.

Запропоновано визначення політичної відповідальності народу як міри відповідності солідарної політичної діяльності всіх громадян держави суспільно-історичним вимогам щодо здійснення публічної влади.

Ключові слова: соціальна відповідальність, політична відповідальність, суб'єкти відповідальності, народ, історична відповідальність.

Постановка проблеми. Україна сьогодні для успішного формування демократичної правової держави та розвинутого громадянського суспільства потребує вдосконалення інституціональних механізмів реалізації народовладдя, переоцінки традиційних поглядів, зокрема й на сутність та роль інституту політичної відповідальності. Бурхливі політичні реалії сьогодення, феномени двох Майданів актуалізували питання колективної відповідальності народу за долю своєї незалежної держави. Таким чином, існує потреба наукового осмислення політичної відповідальності народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розкриття філософсько-соціологічного змісту поняття відповідальності базується на працях М. Вебера, який започаткував етику відповідальності, та Г. Йонаса, що на засадах онтології розробив теорію відповідальності людини перед майбутніми поколіннями за наслідки своєї діяльності. Важливе значення для розуміння відповідальності народу мають праці німецьких філософів К. Ясперса та Е. Фромма. Досягнення радянської науки в дослідженні політичної відповідальності яскраво ілюструє монографія А.М. Черниша.

В Російській Федерації тему відповідальності народу вивчали Г.Б. Гутнер, А.В. Каменський, Ю.А. Нісевич. Феномен відродження неосталінізму в сучасній Росії проаналізували О.О. Корнєєва та Ю.І. Мухін.

Серед загальних досліджень соціальної відповідальності в період незалежної України особливо виділяються праці В.К. Грищука та А.М. Єрмоленка. Загальнотеоретичні аспекти політичної

відповідальності в Україні досліджували А.А. Коваленко, В.Г. Кремень, І.О. Кресіна, Ф.Г. Семенченко. Конституційно-правова відповідальність як вид політико-правової відповідальності розглядається в працях Н.М. Батанової, В.І. Кафарського. Політичну відповідальність окремих органів державної влади досліджували Г.М. Малкіна, О.В. Мельник, О.В. Совгіря, а конституційно-правову відповідальність політичних партій – Г.Г. Петришина-Дюг. Політична відповідальність у державному управлінні була предметом вивчення Н.О. Армаш, Р.С. Жмудського, І.Л. Мамонова, В.В. Мельниченка, І.І. Черленяка. Проблему історичної відповідальності народу розглядав М.І. Михальченко. Заслуговує на увагу дисертація кандидата політичних наук В.М. Торяника, який з'ясував, що у сучасній правовій державі діє презумпція колективної політичної відповідальності народу.

Мета статті. Політична відповідальність як особливий вид соціальної відповідальності є необхідною складовою механізму взаємовідносин народу і влади, громадянського суспільства і держави. В Україні предметом наукових досліджень виступали різні суб'єкти політичної відповідальності. Але вивченню народу як суб'єкта політичної відповідальності приділено недостатньо уваги. Метою даної статті є дослідження поняття та характерних рис політичної відповідальності державно-організованого народу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична відповідальність – це доволі складний феномен, дослідження якого знаходиться на перетині різних галузей наукового знання – філософії, соціології, політології, юриспруденції тощо. Політична відповідальність в Україні досліджується в контексті європейської філософії ХХ ст. Радянська наука, що розвивалась на основі марксистсько-ленінського вчення, не змогла сформувати об'єктивного розуміння політичної відповідальності. Так, в своїй монографії, яка, певною мірою, узагальнила підсумки радянських наукових досліджень цієї теми, А.М. Черниш визначав, що політична відповідальність – це ставлення громадян до політичних цінностей свого чи панівного класу та відношення між класом й відповідальними суб'єктами, що реалізуються у практичній діяльності [1, с. 12]; або міра реалізації соціалістичних ідеалів у сфері політики [1, с. 13]. Народ, вважає А.М. Черниш, точніше, «класово направлений народ» є суб'єктом суспільної волі та інстанцією політичної відповідальності для всіх інших суб'єктів політики: громадянина, держави, партії, громадських організацій, трудових колективів [1, с. 16]. Прикметним є часте використання в монографії замість поняття «народ» категорії «маси».

В сучасній науці склалися різні трактування інституту політичної відповідальності. Так, А.В. Каменський розглядає політичну відповідальність як обов'язок суб'єкта приймати рішення та здійснювати дії з метою належної реалізації своїх політичних повноважень (політичного мандату) і зазнавати несприятливих наслідків у випадку невиконання чи неналежного їх виконання, що виникає у зв'язку з участю суб'єкта в політичних відносинах [2, с. 88].

На думку В.М. Торяника, політична відповідальність являє собою вид соціальної відповідальності, що полягає у застосуванні політичних санкцій до суб'єктів політики, що є порушниками політичних норм, домовленостей, узятих на себе політичних зобов'язань. Політична відповідальність може виявлятися в індивідуальній і колективній формах. Вона тісно пов'язана з поняттями історичної, моральної, юридичної відповідальності, однак відрізняється специфічним характером санкцій [3, с. 16].

Ю.А. Нісневич вважає, що суб'єктами політичної відповідальності можуть бути різні політичні актори, що приймають політичні рішення та здійснюють політичні дії. Політичні рішення можуть прийматися, а дії – відповідно здійснюватись як індивідуально, так і колективно, і таким чином, можуть бути індивідуальні і колективні суб'єкти політичної відповідальності. Визначаючи існування індивідуальної відповідальності громадянина, зокрема, як виборця, вчений вважає обговорення відповідальності народу, електорату і абстрактних еліт неправомірним [4, с. 82].

Г.М. Малкіна визначає політичну відповідальність як вид соціальної відповідальності, яка полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади. Залежно від основних таких вимог вона виокремлює два основні види політичної відповідальності: морально-політичну і політико-правову [5, с. 24].

Можна цілком погодитись з тезою, що політична відповідальність – це інститут соціальної відповідальності суб'єктів політики за наслідки їх політичної діяльності [6, с. 503]. Серед різних видів політичної відповідальності існує відповідальність народу, зокрема, електорату, за свою державу.

Політична відповідальність як вид соціальної відповідальності має всі характерні риси та ознаки останньої, але також має і ряд особливостей. Як і інші види соціальної відповідальності, за своїм сутнісним змістом вона має два аспекти – позитивний і негативний.

Позитивна політична відповідальність полягає у добровільному і свідомому використанні, виконанні й дотриманні суб'єктом норм політичного життя. Така відповідальність базується на впевненості в правильності обраного політичного курсу, почуттях громадянського обов'язку і патріотизму, причетності суб'єкта до суспільно значимих доленосних рішень. Таку позитивну відповідальність також називають проспективною (багато авторів вживають термін «перспективною», який є тотожним) [7, с. 55]. Це відповідальність за те, що необхідно зробити у теперішній час і на майбутнє.

Негативна політична відповідальність полягає у застосуванні до порушника політичних норм різноманітних заходів впливу, вироблених практикою політичного життя. Така відповідальність проявляється у настанні негативних наслідків для суб'єкта політики за недотримання політико-правових норм чи неналежне виконання обов'язків (імпічмент президентові, необрання депутата чи політичної партії на наступний термін, відставка уряду тощо). Негативна відповідальність вважається ретроспективною, тобто відповідальністю суб'єкта за свої дії в минулому.

В радянський період мав місце й дещо інший погляд. Так, А.М. Черниш розглядав політичну відповідальність у трьох часових аспектах: реальному, перспективному і ретроспективному. Реальна (теперішня) політична відповідальність, на його думку, може бути не лише позитивною у вигляді схвалення, але й негативною як засудження за порушення політичних вимог [1, с. 19]. Трактовка перспективної та ретроспективної відповідальності приблизно збігається з сучасними поглядами.

Політична відповідальність є переважно проспективною. Вона виконує роль важливого стимулюючого інструменту впливу на політичну поведінку.

Традиційно вважається, що складовими структури політичних відносин є суб'єкт та об'єкт політики, які співіснують у діалектичній єдності. Суб'єкт у своїй політичній діяльності зазнає не лише підтримки, але й протидії інших суб'єктів. За цих умов суб'єкт стає об'єктом, адже на нього поширюється дія інших сил [6, с. 640]. Філософські категорії суб'єкт і об'єкт утворюють парну, біполярну структуру «суб'єкт – об'єкт», яка виражає сутність будь-якої людської діяльності, зокрема й політичної.

Стосовно відносин політичної відповідальності, А.В. Каменський, виходячи з філософсько-соціологічного розуміння відповідальності, вважає, що її конструкція передбачає безумовну наявність суб'єкта, об'єкта відповідальності (сфери відповідальності) та певного «авторитету» (інстанції відповідальності). Відповідальність передбачає наявність встановленої моделі належної, очікуваної поведінки, а також свободу і можливість її втілення у дійсність. Для політичної відповідальності це означає, що її передумовою буде надання суб'єкту відповідальності визначених повноважень (політичного мандату), якими останній зможе розпоряджатися [2, с. 89].

Політика є сукупністю суспільних відносин, частина з яких врегульована правовими нормами, у той час, як друга частина знаходиться у сфері дії інших соціальних регуляторів. Таким чином, деякі політичні відносини є одночасно і правовими відносинами. Тому вважаємо, що для характеристики структури відносин політичної відповідальності можна застосувати схему структури правових відносин. Тоді структура відносин політичної відповідальності складатиметься щонайменше з двох суб'єктів – суб'єкта, який відповідає та суб'єкта, перед яким та в інтересах якого перший несе відповідальність. Об'єктом таких відносин буде певне благо другого суб'єкта, що належить до сфери відповідальності першого. Конкретні дії суб'єктів складатимуть фактичний зміст відносин відповідальності. У випадках політико-правової відповідальності права та обов'язки суб'єктів складатимуть юридичний зміст таких відносин.

Політична відповідальність має дві форми реалізації: добровільну і примусову. Політик добровільно прагне влади, щоб взяти на себе відповідальність. Його негативна відповідальність перед суспільством може бути реалізована і в примусовій формі. За Г. Йонасом відповідальність буває природною та договірною [8, с. 147]. Онтологічною основою політичної відповідальності є свобода як природний стан народу або окремої людини, що характеризується можливістю діяти на власний розсуд. Чим більше свободи, тим більше відповідальності.

Політична відповідальність народу складається з відповідальності кожного громадянина держави як представника свого народу. Будь-яка людина як «істота політична» несе певну політичну відповідальність і має тісний зв'язок з політичною владою своєї країни, тому що сама

обирає її представників. Вона також відчуває на собі результати діяльності цієї влади як наслідок свого вибору. Тому свідомий громадянин обов'язково використає активне виборче право і не продасть свій голос. Перефразуючи відомий вислів А. де Сент-Екзюпері, можна сказати, що громадянин назавжди бере на себе відповідальність за того, кого обирає. Тобто, кожен громадянин є відповідальним за свою державу. Отже, політична відповідальність громадянина також має тотальний характер.

Ретроспективна політична відповідальність тісно пов'язана з певними негативними діями, що викликають почуття провини, яка завжди індивідуальна. Її визнання – це також індивідуальний акт. Однак провина має властивість передаватися і сучасникам, і нащадкам. У цьому немає ніякої містики, і для пояснення цього не потрібні міфічні образи на зразок кровного зв'язку поколінь чи органічної єдності нації. Цей феномен доступний соціологічному опису [9, с. 96-97].

К. Ясперс виділив чотири види поняття провини. Перший вид – кримінальна провина, що полягає в прямому порушенні закону, наявність якої фіксує суд. Другий вид – політична провина. Це, передусім, провина державних діячів та державних структур, за яку іноді доводиться відповідати всім громадянам держави. Третій вид – моральна провина, яку може відчути лише конкретна людина за свої власні дії перед своїм власним сумлінням. Четвертий вид К. Ясперс називає «метафізичною провиною», яка визначається відповідальністю й солідарністю між всіма людьми, оскільки вони – люди. Ця провина робить кожен людину відповідальною за усяке зло та несправедливість, що коються в її присутності або з її відома. Інстанція такої відповідальності – Бог [10, с. 19]. Аналогічну думку трохи раніше висловив А. де Сент-Екзюпері: «бути людиною – це й означає відчувати, що ти відповідальний за все» [11, с. 41]. К. Ясперс також висунув тезу, що народ в цілому не буває злочинцем, але й колективна політична відповідальність не може бути знята з нього. Кожна людина солідарно відповідає за те, як нею керують. У сучасній державі діє презумпція політичної відповідальності народу.

Перед ким же відповідає народ? В преамбулі Конституції України зазначено, що Верховна Рада України при її прийнятті діє від імені Українського народу, виражає його суверенну волю, спирається на багатовікову історію українського державотворення, усвідомлює відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями. Тобто, інстанції, перед якими народ несе відповідальність, прямо вказані. Особливо заслуговує на увагу факт закріплення в Основному законі держави відповідальності перед Богом і власною совістю, яку християнська традиція визначає як голос Божий в серці людини. Державно-організований народ насамперед відповідальний за сьогодні, але так само несе політичну відповідальність за своє минуле. Причому ця відповідальність не лише у вигляді історичної оцінки подій минулого, але й трансцендентна відповідальність перед попередніми поколіннями. Тобто, на нас зараз лежить тягар відповідальності за результати державотворчого процесу перед тими поколіннями українців, що загинули з мрією про власну вільну й незалежну державу. І, нарешті, народ прямо відповідає за своє майбутнє і за майбутнє всього людства на основі нового імперативу, що його висунув Г. Йонас: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості людського життя на Землі» [8, с. 27-28]. Таким чином, політична відповідальність народу в часовому вимірі трансформується в його історичну відповідальність.

В контексті ретроспективної політичної відповідальності народу варто торкнутись теми українсько-польських відносин. Між Україною і Польщею до сьогодні існують суперечності в історичних питаннях, особливо щодо оцінки подій Другої світової війни, зокрема, Волинської трагедії. Але, як неодноразово говорив Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Ян Пекло, «в усі часи, коли Україна і Польща сварилися, цим користалася третя сторона. Майбутнє вагоміше історії» [12]. На нашу думку, не можна безапеляційно колективно звинувачувати політичні та військові організації. Злочинець – завжди одна особа [10, с. 27]. Моральним буде судити окрему особу, а не колектив, хоча й політична відповідальність народу за минулі трагічні помилки існує. Тому історичне порозуміння і примирення – це справа істориків та юристів. Перші повинні встановити імена конкретних осіб – військових злочинців, другі – дати правову оцінку їхнім діям. На болючі історичні питання не можна дивитися крізь «політичні окуляри». Лише тоді можливим буде справжнє порозуміння та примирення.

Як приклад історичної політичної відповідальності російського народу, можна навести думку про те, що революція 1917 р. є результатом національного відступництва більшості народу від справжнього християнства. Питання про причини катастрофічних подій, що відбувалися після приходу до влади більшовиків, та про те, хто несе за це відповідальність, виникло ще у середовищі

білої еміграції першої хвилі. На думку Г.Б. Гутнера, націонал-більшовизм створив у свідомості російського народу образ безперервної історії у вигляді послідовності значущих для народу подій і пантеону народних героїв, серед яких чільне місце посіли Ленін і Сталін [9, с. 107]. Цей образ історії, по-перше, легітимізував радянський режим та його злочини, зокрема й розв'язання Другої світової війни; по-друге, продовжує формувати національну ідентичність росіян. Ностальгія за радянським минулим цілком підтверджує цей висновок. Тому стає зрозумілим феномен відродження неосталінізму та його підтримка в Російській Федерації.

Висновки. Політична відповідальність народу – це міра відповідності солідарної політичної діяльності всіх громадян держави суспільно-історичним вимогам щодо здійснення публічної влади.

Політична відповідальність народу є колективною і складається з індивідуальної відповідальності кожного окремого представника свого народу. За своїм сутнісним змістом політична відповідальність народу має два аспекти – позитивний (проспективна відповідальність) і негативний (ретроспективна відповідальність). Онтологічною основою політичної відповідальності народу є свобода як його природний стан, тому й відповідальність народу є природною. Політична відповідальність народу в часовому вимірі трансформується в історичну відповідальність його перед Богом за своє минуле, сучасний стан і за майбутнє своєї держави та збереження життя людства на Землі.

Бібліографічний список:

1. Черныш А. М. Политическая ответственность в системе социалистического народовластия: монография. Харьков: Вища школа, 1987. 191 с.
2. Каменский А. В. Политическая ответственность в случае насильственного и ненасильственного перехода власти. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. Москва, 2013. Выпуск 3. С. 88-92.
3. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: Автореф. дис ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ., 2006. 17 с.
4. Нисневич Ю. А. Об акторах политической ответственности. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. Москва, 2013. Выпуск 3. С. 82-87.
5. Малкіна Г. Демократія і політична відповідальність. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Випуск 21. С. 23-32.
6. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. Горбатенко В. П.; ред. Шемшученко Ю. С., Бабкіна В. Д. 2-е вид., доп. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
7. Гришук В. К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152
8. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. Ермоленко А. Київ: Лібра, 2001. 400 с.
9. Гутнер Г. Б. Национальный нарратив и национальная ответственность. *Этическая мысль*. Москва, 2017. Т. 17. №1. С. 94–100. DOI: 10.21146/2074-4870-2017-17-1-94-109
10. Ясперс К. Вопрос о виновности: О политической ответственности Германии. пер. Апт С. Москва: Прогресс, 1999. 146 с.
11. Сент-Экзюпери А. де. Планета людей. Военный летчик. Письмо заложнику. Пер. с франц. Москва: «Художественная литература», 1977. 366 с.
12. Катриченко Т. Посол Польши рассказал, почему Европа устала от Украины. *Фокус* URL: <https://focus.ua/politics/415600-golos-pekla.html> (дата звернення 20.02.2019)

References:

1. Chernysh A. M. Politicheskaja otvetstvennost' v sisteme socialisticheskogo narodovlastija: monografija. Har'kov: Vishha shkola, 1987. 191 s
2. Kamenskij A. V. Politicheskaja otvetstvennost' v sluchae nasil'stvennogo i nenasil'stvennogo perehoda vlasti. Kontury global'nyh transformacij: politika, jekonomika, pravo. Moskva, 2013. Vypusk 3. S. 88-92.
3. Torianyk V. M. Vzaiemna politychna vidpovidalnist derzhavnoi vlady i hromadianyna v suchasnii pravovii derzhavi: Avtoref. dys ... kand. polit. nauk: 23.00.02. Dnipropetr. nats. un-t. Dnipropetrovsk., 2006. 17 s.4.
4. Nisnevich Ju. A. Ob aktorah politicheskoi otvetstvennosti. Kontury global'nyh transformacij: politika, jekonomika, pravo. Moskva, 2013. Vypusk 3. S. 82-87.
5. Malkina H. Demokratii i politychna vidpovidalnist. Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei. Kyiv, 2010. Vypusk 21. S. 23-32.
6. Politolohichni entsyklopedychni slovnyk / uporiad. Horbatenko V. P.; red. Shemshuchenko Yu. S., Babkina V. D. 2-e vyd., dop. i pererobl. Kyiv: Heneza, 2004. 736 s.
7. Hryshchuk V. K. Sotsialna vidpovidalnist: navchalnyi posibnyk. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2012. 152

8. Yonas H. Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii. Per. z nim. Yermolenko A. Kyiv: Libra, 2001. 400 s.
9. Gutner G. B. Nacional'nyj narrativ i nacional'naja otvetstvennost'. Jetcheskaja mysl'. Moskva, 2017. T. 17. №1. S. 94–100. DOI: 10.21146/2074-4870-2017-17-1-94-109
10. Jaspers K. Vopros o vinovnosti: O politicheskoy otvetstvennosti Germanii. per. Apt S. Moskva: Progress, 1999. 146 s.
11. Sent-Jekzjuperi A. de. Planeta ljudej. Voennyj letchik. Pis'mo zalozhniku. Per. s franc. Moskva: «Hudozhestvennaja literatura», 1977. 366 s.
12. Katrichenko T. Posol Pol'shi rasskazal, pochemu Evropa ustala ot Ukrainy. Fokus URL: <https://focus.ua/politics/415600-golos-pekla.html> (data zvernennja 20.02.2019)

Ponomarenko A., Kovalov D. Political responsibility of the people

The article examines the political responsibility of the people as a special type of social responsibility. The purpose of this article is to study the concept and characteristics of political responsibility of the state-organized people in the context of European philosophy of the twentieth century. For the analysis of the phenomenon of political responsibility of the people used, mainly, the works of K. Jaspers and G. Jonas.

It has been established that political responsibility as a form of social responsibility has all the features and features of social responsibility, but also has a number of features. The political responsibility of the people is collective and consists of the individual responsibility of each individual citizen. Every person as a "political being" has a certain political responsibility and has a close connection with the political power of his country, because she chose her representatives. She also feels the results of her activity as a result of her choice.

In its content, the political responsibility of the people has two aspects: positive (prospective responsibility) and negative (retrospective responsibility). The ontological basis of political responsibility of the people is freedom as its natural state; therefore the responsibility of the people is natural. The political responsibility of the people in the temporal measure is transformed into a historical responsibility to God for his past, modern and for the future of his state and the preservation of the life of mankind on Earth. Examples of political responsibility of the people for their past are given.

The definition of political responsibility of the people as a measure of compliance of the joint political activity of all citizens of the state with social-historical requirements regarding the implementation of public authority is proposed.

Key words: social responsibility, political responsibility, subjects of responsibility, people, historical responsibility.

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.5

УДК 94:329.15(477.82)«1991»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0464-0086>

Чура В. І., Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБКОМ КПУ НАПЕРЕДОДНІ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ

З метою пролонгування російської імперської традиції у новому форматі, на початку ХХ ст. малочисельна маргінальна спілка більшовиків інструментально використала комуністичну доктрину й здійснила державний переворот у Петрограді. Її постулати було застосовано не тільки для узурпації влади в Росії, а й для анексії сусідніх держав, щойно проголосивших незалежність. Серед них була і знищена російськими більшовиками Українська Народна Республіка. Відтак, ідеологія комунізму в СРСР трансформувалася у догматичне вчення, яке уможливило функціонування держави за умов внутрішньої підтримки силових структур та агресивної зовнішньої політики. Стрижневою спілкою, котра становила політичне ядро країни була осібно правляча КПРС та її республіканські підрозділи, такі як КПУ, що розглядалися як одне ціле.

Упродовж століття компартійна автократія спричинила значну кількість політичних, соціально-економічних, національних та релігійних проблем, що ставили під сумнів життєздатність комуністичного учення як державної ідеології. Будучи ініціатором чисельних злочинів, партія перетворилася у глибоко одержавлену бюрократичну структуру, яка внаслідок руйнуючої дії ключового партійного принципу «демократичного централізму» перестала бути добровільною спілкою однодумців. Вона жорстко контролювала усі аспекти життя поліетнічного та різнорелігійного радянського суспільства. У політичному контексті демократичні засади рад народних депутатів було замінено на керівну роль КПРС, в економічному сегменті на зміну ринковому інструментарію прийшло планове господарювання, у національному річизі відбувалося тотальне зросійщення анексованих соціумів, у релігійному сегменті домінувала ідеологія атеїзму.

Наприкінці століття синтез цих перманентних проблем в СРСР набрав такої «критичної маси», приховати яку було уже неможливо. КПРС стала ключовим гальмом поступального розвитку не тільки науково-технічного прогресу, а й соціального розвитку країни як такого. Продуковане нею низьке матеріальне становище громадян у симбіозі із їх політичним безправ'ям, національним тиском та релігійним переслідуванням перетворилися у «вибухову суміш», що могла позбавити партію її монопольного становища, а тому спричинити розпад держави, де російський етнос був домінантним.

Як наслідок, у 1985–1991 рр. компартійна верхівка наважилася на «косметичний ремонт» спочатку економічного, а згодом й політичного осердя країни, назвавши його – «перебудова». Насправді це була часткова «прибудова» демократичних й ринкових методів до автократичного та планового тла Радянського Союзу. На думку союзного ЦК «перебудова» повинна була дистанціювати партію від сталінських злодіянь, оновити її суспільний статус, контролювано збільшити повноваження радянських інституцій, запобігти наростаючій економічній кризі, вирішити національні та релігійні проблеми, а головне – зберегти власні провладні позиції. Тому керівну роль у радянському суспільстві КПРС і надалі залишала за собою.

Однак, природна несумісність демократії та автократії, ринку і плану закономірно ослабили комуністичний режим, спричинили дезінтеграцію регіональних компартійних осередків, відновили національно-визвольний рух і прискорили крах СРСР. У переддень його фіаско найбільш яскраві зразки внутрішньопартійного розпаду ілюстрували обкоми західних областей УРСР, серед яких особливо помітним було припинення діяльності компартійної організації Тернопільської області.

Ключові слова: КПРС-КПУ, комуністичні осередки Тернопілля, скорочення, національно-визвольний рух, ДКНС, державність.

Не в останню чергу півстолітня комуністична владна монополія в західних областях УРСР похитнулася внаслідок рішень XIX Всесоюзної партійної конференції 1988 р., що проголосила реформу політичної системи Радянського Союзу у бік розширення повноважень радянських інституцій країни, а відтак згорання державної ваги осібно правлячої КПРС. Як результат, 1989 р.

приніс із собою вибори до Верховної ради СРСР, де було обрано опозиційних депутатів, започатковано багатопартійність і трансформовано перебудовну демократизацію в національно-визвольний рух. У 1990 р., після виборів до місцевих та Верховної ради УРСР, комуністи втрачають монопольну владу у західноукраїнських землях під тиском стрімкого антикомуністичного руху, який носив яскраво виражені державотворчі ознаки. Того року на республіканському тлі КППС-КПУ добровільно покинули 329 тис осіб, або 10,3% її членів. У Львівській області – 27,7%, Івано-Франківській – 18,7%, Тернопільській – 10,2%, Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій – 12,7%, Полтавській – 8%, Чернігівській – 6%, Черкаській – 5%, Вінницькій – 4%. Кількість рядових партійців серед відмовників склала 85%. З них робітників – 50%, службовців – 30%, колгоспників – 20% [7, арк. 4].

Українська історіографія ще недостатньо присвятила уваги політичному становищу регіональних комуністичних осередків напередодні відновлення державної самостійності України та їх участі в заколоті ДКНС. Фрагментарно зазначену проблему порушували такі науковці як В. Баран [1], Т. Батенко [2], С. Кульчицький [17], О. Муравський [19], Л. Сенік, Б. Якимович [20]. Однак, спеціальних праць присвячених закономірній дезінтеграції комуністичного середовища у Тернопільській області й департизації її соціально-економічної сфери немає. Тому автор зробить спробу реконструювати хід подій у компартійному політикумі Тернопілля першої половини 1991 р., які ілюструють помітні зразки внутрішньопартійного розпаду. Джерельною базою студії слугуватимуть неопубліковані архівні документи і періодичні видання тієї доби.

Одним із регіонів Радянської України, на теренах якого дезінтеграція місцевих структур КППС-КПУ розгорталася відчутно стрімко була Тернопільська область, як складова частина історично складених галицьких земель, де патріотичні налаштування мали глибоке національне коріння. На початку 1991 р. чисельність комуністів Тернопільського обласного комітету КППС-КПУ налічувала 41 924 члени, втративши в минулому році 5 271 особу, або 11% загальної кількості [13, арк. 2]. Рівнозначно погіршилося й фінансове становище місцевої комуністичної організації. 18 травня керуючий справами обкому В. Трущенко оголошував, що за перше півріччя до партійної каси надійшло 1 953 тис крб. прибутків, а затрачено – 6 185 тис крб. Домінування доходів над витратами сягало небувалих 70%. У порівнянні з минулим роком, надходження зменшилися на 1 476 тис крб., або на 43%. За таких умов, страховий фонд ЦК КППС компенсував 4 229 тис. крб. нестачі попередивши, що це зроблено востаннє [8, арк. 91]. Тому сподіватися доводилося лише на себе. Як наслідок, обком передав в оренду автотранспорт, адміністративні приміщення, гуртожитки й створив комерційні структури. Це принесло лише 53 тис прибутків, яких не вистачало навіть на забезпечення діяльності партійної преси, видатки якої складали від 230 до 350 тис крб. щорічно.

За словами керівника Тернопільського райкому М. Галаса, серед 1 927 комуністів району не сплатили внески 253 особи. Це 70% робітників та колгоспників місцевих підприємств. У парткоммах М'ясокомбінату, Заводу будматеріалів, колгоспів імені Димитрова і «Маяк», Міської пересувної механізованої колони № 22 і 23 й Почапинської середньої школи кількість неплатників сягала 60% [16, арк. 9]. Станом на 1 квітня 1991 р. 5,7% комуністів області не заплатили внески на суму 111 тис крб. Найбільше у Тернопільському міськкомі – 840 неплатників, Шумському – 148, Борщівському – 140, Збарзькому – 127 райкоммах [14, арк. 18]. Користуючись новим партійним статутом, що дозволяв залишати частину партійних коштів у первинках, 572 парткоми, де на обліку перебувало 14 140 комуністів, не подали звітів і залишили в себе 24 тис крб. [8, арк. 92–93]. «На руках» у секретарів парткомів Тернопільського райкому перебувало 10 654 крб. зданих коштів, які не потрапили до банку [15, арк. 14].

У гусятинській парторганізації серед 2 212 комуністів, 211 не платили членські внески упродовж року. У порівнянні з минулим роком борг збільшився на 14 328 крб. Половина партійців колгоспу «Колос», Райхарчоторгу, заводу «Руський дизель», Хоростківського комбінату хлібопродуктів, Газокомпресорної станції виступали проти перерахування на обкомівські рахунки будь-яких сум [9, арк. 2]. Комуністи Чортківського району не тільки не сплатили 1 321 крб. внесків, а й повернули 319 партійних квитків. Першими припинили існування парторганізацій колгоспи «Мир», «Прогрес», імені Безпалька, Лісгосп, Хлібокомбінат, Пересувна механізована колони № 258 і Білобожницька середня школа. Загалом, кількість цехкомів зменшилися у п'ять разів, партгруп – у дев'ять [9, арк. 46].

У Козівському районі комуністом перестала бути 131 особа. Серед них директори Козаківської і Плотичівської середніх шкіл, керівник районної електромережі і голова Кривенської сільської ради.

Позбавилися партійності начальник районного відділу МВС Р. Підсаднюк і прокурор І. Юрчак. Директор районного транспортного підприємства М. Гнатко власноруч департизував підвладні йому структури, виселивши парткоми за межі організації [9, арк. 113]. Перестало діяти 25 парторганізацій Крем'янецького району [10, арк. 40]. У Теребовлянському районі партійності позбулося 347 осіб, або 13% загальної кількості комуністів [11, арк. 37].

На 25% зменшилися парторгани Тернопільського міськкому. Найбільше – у виробничих об'єднаннях «Ватра», «Комбайновий завод», «Текстерно» та «Оріон» [12, арк. 10 – 13]. Виконуючи волю трудових колективів, директори ключових тернопільських підприємств та обласних управлінь В. Андрусенко, Р. Яремчук, З. Моравський, директор таксопарку Крет, керівник тресту «Укрторгматеріали» Черевко вивели парткоми за межі установ, чим спричинили їх декомунізацію [8, арк. 4]. Подібно вчинили ректори вишів: педагогічного – В. Кравець, народного господарства – О. Устенко, медичного – І. Сміян [8, арк. 20]. На 100% декомунізувались підприємства автотранспорту. Залишив партійні лави багаторічний завідувач відділу обкому С. Струтинський [8, арк. 25].

Упродовж червня–липня партійні організації Тернопільського і Бережанського міськкомів змаліли ще на 23% і 17% відповідно, Монастирського райкому – на 16,7%, Теребовлянського – на 15,3%, Гусятинського – на 11,3%, Борщівського, Кременецького, Шумського, Буцацького і Чортківського – від 9,5% до 10,7%. На початку серпня партійні квитки «поклали на стіл» ще 4 319 осіб: 42,8% – робітників, 30,3% – службовців, 13% – селян, 13,2% – пенсіонерів. Відтак, робітнича компартійна частка зменшилася на 23,3%, колгоспна – на 8,3%, службова – на 10,2%. Половина з них – це комуністи з понад чвертьвіковим партійним стажем. Для 30% відмовників вмотивуванням слугувало оприлюднення минулих злочинів КПРС-КПУ, для 17,4% – небажання платити внески, для 12,1% – перебудовні прорахунки, решта не вказувала причин обмежившись формулюванням «за власним бажанням». Серед відмовників 60% – українців, 15% – росіян, 25% – інших [9, арк. 37–39].

Загалом, на обласному тлі упродовж першого півріччя 1991 р. партійні квитки добровільно повернули 7 тис комуністів Тернопілля, або 12,5% їх чисельності. Це 50% робітників, 30% службовців, 20% селян. З них 60% вважали партію злочинною спілкою, 20% не хотіли сплачувати партвнески, 20% не вказували причин [12, арк. 13]. Ліквідовано понад 2 600 партгруп та 400 цехових парторганізацій. У Заліщицькому райкомі низові партструктур скоротилися на 100%, Бережанському – на 63%, Гусятинському – на 57%, Чортківському – на 53% [8, арк. 11].

Запобігаючи катастрофі, обкомівці Тернопілля на початку 1991 р. взяли курс на реставрацію компартійного ладу в області. На початках ключова ставка робилась на комуністів – депутатів обласного, міського та районного рівнів. З цього приводу газета Теребовлянського райкому «Трудова слава» писала: «Невідкладним завданням комуністів, особливо народних депутатів, стає активна участь у підготовці Всесоюзного референдуму. Вона повинна закріпити соціалістичний вибір народу України» [28, с. 1]. Тактику й стратегію діяльності тернопільського партапарату демонстрували безрезультатні спроби за будь-яку ціну залишатися на адміністративних посадах, а відтак зберігати мінімальні залишки втраченої ваги у трудових колективах. Коли це не вдавалося у хід йшла тотальна критика новообраної демократичної влади й постійне втручання партноменклатури в політичну й економічну генезу краю.

Утім, серед 17 компартійних вимог припинити декомунізацію і повернути радянські назви вулицям міст і сіл Тернопільщини, жодна не була виконана. Не зацікавив нову владу створений обкомівцями «Банк даних на кадри працівників партійних, державних та громадських організацій», що змінив номенклатурні списки [10, арк. 1]. Залишалися без уваги незліченні обкомівські антикризові програми та методи переходу до ринкових умов, що були схожими на спроби продовжити зрощування ринку і плану. Показово ігнорував критику обкому голова спілки «Тернопільовочпром» І. Корольков сказавши, що розгляд господарських питань є поза партійною компетенцією [8, арк. 106]. Обкомівське прохання виділити автівку знамому ветерану партії та персональному пенсіонеру О. Сотнику виконане не було [10, арк. 3].

Оцінюючи на березневому пленумі 1991 р. тотальне зменшення власної державної потуги, перший секретар обкому І. Бойко називав поведінку депутатів-комуністів затяжною депресією, що виявлялася у пасивності та переході на протилежні політичні позиції [8, арк. 15]. Однак, справжні причини наростання антикомуністичних настроїв у компартійному середовищі Тернопілля розкрив другий секретар обкому Н. Миколюк. Він говорив, що комуністи Тернопілля повинні чітко визначити політичні пріоритети, позаяк більшість мешканців області прагне суверенітету, а

не федерації [8, арк. 65]. У переддень Всесоюзного референдуму партійці Бережанського району настільки мляво долучалися до агітаційної роботи, що на 72 тис населення розповсюдили всього 20 листівок комуністичного змісту [8, арк. 48]. З 9 комуністів Збарзької міської ради, 3 проголосували за демонтаж пам'ятника В. Леніну [10, арк. 19]. Учасники пленуму Гусятинського райкому вимагали прийняття антисоюзної резолюції [10, арк. 22]. Відмовлялися виконувати партійні ухвали 25 комуністів – депутатів Козівського району [10, арк. 66]. Редакції обласної газети КПРС-КПУ «Вільне життя», чортківської та гусятинської видань «Голос народу» і «Вісник Надзбруччя» не хотіли друкувати статті на підтримку союзної угоди [8, арк. 21]. 4 квітня бюро обкому ініціювало проведення наукового дослідження «Вплив партійних організацій на роботу Рад народних депутатів і органів державного управління в умовах багатопартійності» [9, арк. 49–50]. Як наслідок, 5 травня обкомівці створили два документи, дію котрих було розраховано до 1992 р. Це «План роботи з депутатами-комуністами» та «Основні напрямки діяльності по підготовці наступних виборів». Вони були скеровані на посилення комуністичних позицій у виборних установах Тернопілля. Планувалося заздалегідь визначати осіб, що мали намір балотуватися і трансформувати їх у висуванців від КПРС-КПУ [9, арк. 140–150].

На квітневому пленумі 1991 р. перший секретар обкому І. Бойко намагався загострити інструментарій досягнення політичних цілей. Він пропонував оголосити 1991 р. роком громадянської злагоди і миру на Тернопільщині, а консолідуючим інструментом оголосив згуртування громадськості довкола розгортання новоогарьовського процесу і перепідписання союзної угоди. Апелюючи до звернення центральних комуністичних комітетів України, Білорусії і Росії, обкомівський очільник доводив неспромогу УРСР обійтися без СРСР. Для втілення ініціатив союзного керівництва він пропонував перейти від оборонної до наступальної тактики ведення політичної боротьби [8, арк. 4–23]. Його підтримував перший секретар тернопільського міськкому Я. Сухий, котрий нагадував присутнім: «Перебудова – це революція, а революція вартісна тоді, коли вміє захищатися» [8, арк. 24]. Необхідність силового втручання у події вмотивовував керівник бережанських комуністів С. Токарський. На його думку, заклик членів Спілки письменників Тернопільської області на зразок: «Хто не хоче стати під кривавий прапор КПРС-КДБ нехай скаже «ні» союзному договору», уможлиблював застосування силових засобів протидії [8, арк. 47].

Лобіюючи поновлення союзної угоди, партійна верхівка вирішила скерувати в райони пропагандистські групи з числа найдосвідченіших апаратників усіх рівнів. Вони організували 4 мітинги, 3 сільські сходи і 23 партійні зібрання [9, арк. 33–34]. Обкомівський прес-центр підготував 6 примірників листівок накладом 28 тис штук [9, арк. 97]. Проведено 17 виступів у трудових колективах на тему «Союз РСР та суверенна Україна», які доводили, що пролонгування угоди – це утвердження суверенітету України [8, арк. 23]. Надруковано 36 статей на зразок «За суверену соціалістичну Україну в оновленому Союзі», опубліковану на сторінках газети «Новини Шумщини». Заступник завідувача ідеологічного відділу обкому П. Кучер стверджував, що новий СРСР – це світовий гарант суверенітету його республік [18, с. 3]. 12 березня в Тернопільському палаці культури відбулися партійні дебати, де точилася чотиригодинна дискусія між лідерами КПРС-КПУ Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської й Донецької областей та головами місцевих філій Народного руху України (НРУ), Товариства української мови імені Т. Шевченка (ТУМ) і Української республіканської партії (УРП).

Попри те, що окружну і 1 173 дільничні комісії очолювали 70% комуністів, це не вплинуло на результати референдуму [10, арк. 21–22]. Його наслідки підвели 27 березня завідувачі обкомівських відділів зв'язків з радами й організаційної партійної роботи О. Левченко та Н. Віленчук. У референдумі взяло участь 91,4% мешканців Тернопілля. На союзне запитання ствердно відповіли 19,3%, республіканське – 35,2%, галицьке – 85,3% респондентів. Останнє запитання підтримали 92,3% жителів Тернопільського, 92% – Козівського, 91,8% – Зборівського, 91% – Гусятинського районів. У селах Йосипівка та Константинівка Тернопільського, Геленки та Хоростець Козівського районів 100% мешканців висловилися проти союзного бюлетеня в тому числі і 20 комуністів [10, арк. 22]. Поряд з цим, Зборівська районна рада запитувала, чи згодні жителі району замінити постамент В. Леніну на пам'ятник І. Франку і отримала 80% підтримки [9, арк. 42–45].

Це комуністичне фіаско вивело силову спробу зберегти провладний статус на перший план. У компартійному середовищі відкрито заговорили про те, що зберегти СРСР можливо лише збройним методом. Тому московський заколот ДКНС для комуністичної номенклатури Тернопілля був бажаним. Це ілюструє документ «Активізація діяльності апарату обкому», який 11 квітня 1991 р. завізував завідувач загального сектора Л. Бобрівник. 13 розділів постанови скеровували

партапарат у русло активної протидії виокремленню КПУ із КПРС та УРСР із СРСР. Найбільш інформативним був восьмий розділ, де йшлося про необхідність посилити взаємодію з комуністами, що працюють у силових структурах [9, арк. 125]. У переддень заклоту ДКНС виїзне засідання секретаріату обкому відбулося в Теробовлі. Воно розглядало виконання «Основних заходів по забезпеченню найважливіших політичних кампаній». Компартіїці планували квартирні обходи жителів та збір підписів, проведення мітингів і зборів рад трудових колективів з метою сприяти новоогарьовським переговорам. На протывагу призначеному на 4 вересня засіданню Галицької асамблеї, вирішено провести спільне зібрання обкомів західних областей УРСР з метою виробити єдину стратегію щодо підтримки укладення союзної угоди [11, арк. 10–15].

Однак, 29 травня 1991 р., проти її підписання постала внутрішньопартійна фронда znana як «Демократична альтернатива». Опозиція в КПРС-КПУ опублікувала документ відомий як «Відозва-91». Її ініціювали керівні компартійці області, що перейшла на націонал-комуністичні позиції і таким чином намагалися дистанціюватися від КПРС й втримати КПУ у діапазоні дієвого українського політикуму. Це секретар обкому М. Ониськів, завідувачі відділів Б. Хижняк і М. Савчишин, керівник будинку політосвіти А. Каліка, секретар міськкому В. Слюзар, перший секретар Підволочиського райкому І. Головатий та секретар Заліщицького райкому П. Козловський. Демплатформівці закликали розпустити усі комуністичні осередки і в такий спосіб вийти із складу КПРС. Натомість вони пропонували утворити нову українську компартію демократичного гатунку. У заяві оргкомітету оприлюдненого на шпальтах газети міської ради «Тернопіль вечірній» говорилося: «Більшість комуністів України є вірними синами і дочками своєї Вітчизни. Тому ми виступаємо за вихід Компартії України із складу КПРС, за її цілковиту самостійність і трансформування у соціал-демократичну партію парламентського типу» [24, с. 1].

Опозиціонери намічали у липні 1991 р. провести опитування: «Чи підтримуєте Ви ідею про вихід Компартії України з КПРС, зміну її ідеології, політики, назви, програми і статуту?» У серпні планувалося винести на загальнообласні збори програмні документи діяльності нової політичної організації європейського штибу. Проте, 19 червня бюро обкому визнало «Відозву-91» шкідливою і такою, що веде до усунення КПРС з політичної арени. Відтак, 26 червня обком пропонував об'єднати зусилля західноукраїнських парткомітетів і не допустити проведення ініційованого тернопільськими комуністами внутрішньопартійного референдуму щодо проголошення самостійної Компартії України, позаяк він міг привести до переформатування партії «з низу» [10, арк. 14].

Слід зазначити, що важливим чинником дезінтеграції компартійної влади була невизначеність юридичного статусу політичної спілки українських комуністів. Формально вона залишалася підрозділом КПРС із центральним керівництвом у Москві. XXVIII з'їзд КПРС не погодився із відокремленням української компартії, а XXVIII з'їзд КПУ так і не наважився прийняти самостійне рішення. Тому проголошення «Декларації про суверенітет України» 1990 р. ставило комуністичну організацію в рамки закордонної політичної сили, легітимність якої викликала сумніви. Відтак, реєстрація КПУ не змусила себе довго чекати. 22 липня 1991 р. у Міністерстві юстиції за № 107 було зареєстровано Комуністичну партію України як самостійну політичну організацію, що об'єднувала 2,7 млн. членів [6, арк. 101]. Таким чином, суверенізація УРСР змусила комуністів юридично відділитися від КПРС, що не було наслідком свідомого й самостійно прийнятого рішення. Українська партійна верхівка не мала наміру виходити із складу КПРС, а зробила це всупереч власній волі під тиском національно-визвольного руху.

Справа у тому, що у цей час на тернопільських теренах помітно діяло 7 антикомуністичних національних політичних партій та 14 громадських організацій. Їх політичну активність значно посилювали комуністичні спроби взяти реванш за минулорічну поразку на місцевих виборах. Наприклад, під егідою НРУ УРП, ТУМу у січні–лютому у Бережанах, Гусятині, Збаражі, Теробовлі, Вишнівці, Крем'янці, Підволочиську відбулися антисоюзні мітинги сумарною кількістю 32 тис. учасників. 16 березня у Тернополі на Співочому полі пройшов п'ятитисячний мітинг на якому союзний депутат Г. Петрук-Попик та республіканські Л. Горохівський та В. Колінець закликали бойкотувати московське та київське опитування й визнавати галицьке і називали референдум комуністичною спробою зберегти злочинну імперію [10, арк. 19]. 26 квітня на Театральній площі в Тернополі відбувся десятитисячний мітинг, що вимагав розпуску Верховної ради, більшість котрої виступала за розгортання новоогарьовського процесу [23, с.1]. У цілому, в першому півріччі 1991 р. мали місце понад 30 велелюдних антикомуністичних акцій, страйків, демонстрацій, мітингів що категорично виступали проти збереження СРСР і вимагали відновлення державної самостійності України.

Тому перемога ДКНС на західноукраїнських землях була більш ніж сумнівною. Вже 19 серпня 1991 р. «тріумвірат» у складі секретаря Чортківського райкому Ю. Філяка, голови Координаційної ради НРУ Р. Басараби та керівника районного політичного проводу УРП В. Мармуса у спільній заяві назвали переворот авантюрою [4, арк. 2]. І хоча 20 серпня у приміщенні обкому відбулася нарада під керівництвом першого секретаря І. Бойка, де окремі секретарі підписали заяву скеровану на підтримку заколотників, вона не мала впливу серед тернопільської громадськості. Окрім того, від заяви публічно відмежувалася «Демократична альтернатива» [30, с. 1].

Проти ДКНС виступили тернопільські обласна та міська ради народних депутатів. 20–21 серпня їх керівники В. Олійник та В. Негода на позачергових сесіях не визнали постанов заколотників, підтвердили власну правочинність в регіоні і закликали жителів протистояти путчистам [25, с. 1]. 20 серпня 15 національних спілок утворили Координаційну раду демократичних сил Тернопільщини і назвали переворот агонізуючим наступом більшовицької системи та закликали до безстрокового страйку [22, с. 2]. 21 серпня на Театральній площі у Тернополі мав місце мітинг, після якого страйкарі оточили приміщення обкому, розпочавши його безстрокове пікетування. Від 22 до 24 серпня в Чорткові, Бережанах, Ланівцях, Теребовлі, Заліщиках, Гусятині, Козовій, Бучачі, Кременці, Зборові відбулися антисоюзні заходи, де лунали заклики суду над КПРС.

23 серпня на Співочому полі в Тернополі національна еліта краю у складі І. Бойчука, В. Колінця, А. Зарудного, Я. Демидаса, Г. Петрука-Попика, Я. Карп'яка, А. Романюка провела демонстрацію під гаслами «КПРС – геть з України!» «КПРС – скажений пес!» та «Україні – волю!». Тому 24 серпня в багатьох райкомх КПУ мали місце позачергові пленуми, котрі постфактум засудили путчистів. Бюро Чортківського райкому не лише схвально зустріло відновлення незалежності України, а й надіслало до ЦК КПУ телеграму з вимогою дати оцінку діяльності у дні перевороту на позачерговому з'їзді, де створити самостійну партію на демократичних засадах [5, с. 1]. Внутріпартійна комуністична опозиція «Демократична альтернатива» закликала обласну раду негайно декомунізувати трудові колективи області та націоналізувати партійне майно на користь народу України [26, с. 1]. У її заяві говорилося: «Повністю дискредитувала себе головний організатор державного перевороту – КПРС та її структури на місцях. Мета була одна: зберегти «єдиную и неделимую», у якій Україна знову буде безправною і пограбованою» [29, с. 1]. Того ж дня міськрада доручила голові обласного КДБ подати списки причетних до заколоту в Тернопільській області. Заступникові начальника міського управління МВС В. Реймі було доручено взяти під охорону всі компартійні об'єкти на території Тернополя.

25 серпня обласна рада змінила радянський прапор на національний і затвердила рішення щодо припинення діяльності партструктур Тернопілля. Облвиконком утворив комісію у складі 21 особи із розслідування причетності компартійної верхівки, правоохоронних органів, керівників інших інституцій до антиконституційного заколоту ДКНС. Її очолював С. Оконський [21, арк. 3]. Головою подібної комісії обласної ради був В. Литвинчук. Депутати встановили, що в Тернопільському обкомі, міськкомі, райкомі та Борщівському райкомі були спроби знищити партійні документи [3, арк. 2]. На зміну комісіям із розслідування дій комуністів у часи ДКНС прийшли ліквідаційні комісії, що описали та націоналізували партійне майно. 26 серпня міськрада Тернополя прийняла ухвалу щодо утворення на підприємствах міста комісії з представників рад трудових колективів, страйкових й профспілкових комітетів, які прийняли за актом майно КПУ, членські квитки та партійну документацію [27, с. 4].

Отож, реваншистські наміри тернопільського партапарату виразно простежувалися впродовж усього першого півріччя 1991 р. Минулорічна втрата владного статусу розірвала зв'язок компартійних керівників із трудовими колективами та їх представниками в радянських інституціях регіону, посилила масову дезінтеграцію первинних осередків і перетворила обком у яскраво виражену проросійську політичну спілку. Остання докладала усіх зусиль, щоб зберегти СРСР й не знайшла у собі сили власноруч проголосити відокремлення від КПРС, а вимушено зробила це внаслідок декларування державної самостійності України

Неспроможна повернути владні засади законним шляхом, комуністична номенклатура Тернопільської області прагнула силового реваншу й перейшла на бік ДКНС, підтвердивши це офіційно. Однак, на перешкоді стали антикомуністичне спрямування патріотично налаштованих мешканців області та «Декларація про державний суверенітет України», внутрішньопартійний розпад й демплатформівська націонал-комуністична «Відозва-91». Тому, участь тернопільського партапарату у московському путчі лише прискорила закономірний перебіг подій, трансформувавши КПУ в партію поза законом.

Бібліографічний список:

1. Баран В. К. Україна після Сталіна: нариси історії 1953-1985 рр. Львів: МП «Свобода», 1992. 124 с.
2. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Б. Гориня / Т. Батенко. Львів, 1997. 305 с.; Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую». Політичний портрет Івана Геля. Львів, 1999. 222 с.
3. Гадомський О. Замітають сліди. Тернопіль вечірній. 1991. 24 серпня. С. 2.
4. Голос народу. 1991. 24 серпня. С. 2.
5. Голос народу. 1991. 27 серпня. С. 1.
6. Державний архів Львівської області. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 974. Арк. 101.
7. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Ф. 3. Оп. 29. Спр. 21. Арк. 4.
8. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 126. Арк. 11.
9. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 129. Арк. 125.
10. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 131. Арк. 21–22 .
11. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 132. Арк. 10–15.
12. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 137. Арк. 13.
13. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 141. Арк. 2.
14. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 150. Арк. 18.
15. ДАТО. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 347. Арк. 14.
16. ДАТО. Ф. 146. Оп. 16. Спр. 24. Арк. 9.
17. Кульчицький С. В. Партиїно радянський апарат у системі влади. Український історичний журнал. Київ, 1994. № 6. С. 3–15.
18. Кучер П. За суверену соціалістичну Україну в оновленому Союзі. Новини Шумщини. 1991. 26 лютого. С. 3.
19. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності (1985 – 1991). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 268 с.
20. Сенік Л., Якимович Б. Форпост незалежності (Львів у 1988 – 1996 рр.). Львів: Друкарня оо. Василіан «Місіонер», 1996. 638 с.
21. Тарасенко В. На волю запрошень не дають. Тернопіль вечірній. 1991. 28 серпня. С. 3.
22. Тернистий шлях. 1991. Серпень. С. 2.
23. Тернопіль вечірній. 1991. 1 травня. С. 1.
24. Тернопіль вечірній. 1991. 15 червня. С. 1.
25. Тернопіль вечірній. 1991. 21 серпня. С. 1.
26. Тернопіль вечірній. 1991. 24 серпня. С. 1.
27. Тернопіль вечірній. 1991. 29 серпня. С. 4.
28. Трудова слава. 1991. 23 січня. С. 1.
29. Трудова слава. 1991. 27 серпня. С. 1.
30. Філяк Ю. Заява. Голос народу. 1991. 24 серпня. С. 1.

References:

1. Baran V. K. Ukrayina pislya Stalina: nary'sy` istoriyi 1953-1985 rr. L`viv: MP «Svoboda», 1992. 124 s.
2. Batenko T. Opozy`cijna osoby`stist` : druga polovy`na XX st. Polity`chny`j portret B. Gory`nya. L`viv, 1997. 305 s.; Batenko T. «Ya povstayu, otzhe, ya isnuyu». Polity`chny`j portret Ivana Gelya. L`viv, 1999. 222 s.
3. Gadom's'ky`j O. Zamitayut` slidy`. Ternopil` vechirnij. 1991. 24 serpnya. S. 2.
4. Golos narodu. 1991. 24 serpnya. S. 2.
5. Golos narodu. 1991. 27 serpnya. S. 1.
6. Derzhavny`j arxiv L`vivs`koyi oblasti. F. 3. Op. 62. Spr. 974. Ark. 101.
7. Derzhavny`j arxiv Ternopil`s`koyi oblasti (dali DATO). F. 3. Op. 29. Spr. 21. Ark. 4.
8. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 126. Ark. 11.
9. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 129. Ark. 125.
10. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 131. Ark. 21–22 .
11. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 132. Ark. 10–15.
12. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 137. Ark. 13.
13. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 141. Ark. 2.
14. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 150. Ark. 18.
15. DATO. F. 1. Op. 39. Spr. 347. Ark. 14.
16. DATO. F. 146. Op. 16. Spr. 24. Ark. 9.
17. Kul`chy`cz`ky`j S. V. Partijno radyans`ky`j aparat u sy`stemi vlady`. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. 1994. № 6. S. 3–15.
18. Kucher P. Za suverenu socialisty`chnu Ukrayinu v onovlenomu Soyuz. Novy`ny` Shumshhy`ny`. 1991. 26 lyutogo. S. 3.
19. Muravs`ky`j O. Zaxidni zemli Ukrayiny` : shlyax do nezalezhnosti (1985 – 1991). L`viv: Insty`tut ukrayinoznavstva im. I. Kry`p'yakevy`cha NAN Ukrayiny`, 2011. 268 s.

20. Seny`k L., Yaky`movy`ch B. Forpost nezalezhnosti (L`viv u 1988 – 1996 rr.). L`viv: Drukarnya oo. Vasy`lian «Misioner», 1996. 638 s.
21. Tarasenko V. Na volyu zaproshe`ne dayut`. Ternopil` vechirnij. 1991. 28 serpnja. S. 3.
22. Terny`sty`j shlyax. 1991. Serpen`. S. 2.
23. Ternopil` vechirnij. 1991. 1 travnja. S. 1.
24. Ternopil` vechirnij. 1991. 15 chervnja. S. 1.
25. Ternopil` vechirnij. 1991. 21 serpnja. S. 1.
26. Ternopil` vechirnij. 1991. 24 serpnja. S. 1.
27. Ternopil` vechirnij. 1991. 29 serpnja. S. 4.
28. Trudova slava. 1991. 23 sichnja. S. 1.
29. Trudova slava. 1991. 27 serpnja. S. 1.
30. Filyak Yu. Zayava. Golos narodu. 1991. 24 serpnja. S. 1.

Chura V. I. Ternopil CPU regional committee before on the eve of restoration of ukraine state self-governance

In order to prolong the Russian imperial tradition in a new format, at the beginning of the twentieth century. Small marginal union of the Bolsheviks instrumentally used the communist doctrine and made a coup in Petrograd. Its postulates were applied not only to the usurpation of power in Russia, but also for the annexation of neighboring states that have just proclaimed independence. Among them also was destroyed by Russian Bolsheviks the Ukrainian People's Republic. Thus, the ideology of communism in the USSR was transformed into a dogmatic doctrine, which enabled the functioning of the state under the conditions of internal support of the security forces and aggressive foreign policy. Strength Union, which formed the political core of the country was the ruling CPSU and its republican units, such as the Communist Party, considered as a whole.

Throughout the century, Communist Party autocracy has caused a significant number of political, socio-economic, national and religious problems, which cast doubt on the viability of the communist doctrine as a state ideology. Being the initiator of numerous crimes, the party turned into a deep-seated bureaucratic state structure, which, as a result of the destructive action of the key party principle of «democratic centralism», ceased to be a voluntary union of like-minded people. She rigorously controlled all aspects of the life of a multi-ethnic and multi-religious Soviet society. In the political context, the democratic foundations of the councils of people's deputies were replaced by the leadership of the CPSU, in the economic segment, the planned market economy replaced market instruments, in the national segment there was a total russification of annexed societies; the religious segment was dominated by the ideology of atheism.

At the end of the century, the synthesis of these permanent problems in the USSR gained such a «critical mass» that it was impossible to conceal. The CPSU became a key brake on the steady development of not only scientific and technological progress, but also the social development of the country as such. Caused by the party low material status of citizens in symbiosis with political injustice, national pressure and religious persecution turned into an «explosive mixture» which could deprive the party of its monopoly position, and therefore cause a collapse of the state, where the Russian ethnos was dominant.

As a result, in 1985-1991, the Communist Party topped the «cosmetic repair» of the first economic, and later the political core of the country, calling it «perestroika». In fact, it was a partial «annex» of democratic and market methods to the autocratic and planned background of the Soviet Union. In the opinion of the Central Committee of the CPSU, «perestroika» was to distance the party from Stalin's atrocities, to renew its social status, to increase the powers of the Soviet institutions, to prevent a growing economic crisis, to resolve national and religious problems, and most importantly, to maintain its own pro-government positions. Therefore, the leadership role in the Soviet society of the CPSU remained in its place.

However, the natural incompatibility of democracy and autocracy, the market and the plan naturally weakened the communist regime, led to the disintegration of the regional Communist Party cells, restored the national liberation movement and accelerated the collapse of the USSR. On the eve of its fiasco the brightest examples of intraparty decay were illustrated by the regional committees of the western regions of the Ukrainian SSR, among which the most notable was the cessation of the activities of the Communist Party organization of the Ternopil region.

Key words: CPSU-CPU, communist centers of Ternopil region, reduction, national liberation movement, State Committee on the State of Emergency, statehood.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.6

УДК 321.7

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3832-6252>**Андрійчук Т. С., Секретаріат Кабінету Міністрів України,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»****ПАРТИСИПАТОРНА ТА ДЕЛІБЕРАТИВНА ДЕМОКРАТІЯ
В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ**

У статті досліджено особливості розвитку ідей партисипаторної та деліберативної демократії в сучасному політичному дискурсі. Автор визначає взаємозв'язок між формуванням відповідних концептуальних моделей демократії та політичною практикою, що супроводжується «емоційним» забарвленням демократичної ідеї, використанням її як символу боротьби за розширення прав та свобод громадян або як засобу «наближення» органів влади до громадян.

Розглянуто характерні риси партисипаторної і деліберативної демократії та особливості впровадження їх інструментів у політичну практику. Відзначено, що низка таких інструментів вже широко застосовується в європейських країнах. Це стосується, зокрема, референдумів, онлайн обговорень проектів державних рішень, дорадчих органів. Україна також не стоїть осторонь цих процесів – запроваджено проведення консультацій з громадськістю, створення громадських рад при органах виконавчої влади, електронні петиції, практики громадського бюджетування та ін. Водночас розвиток партисипаторних та деліберативних практик в Україні відбувається імпульсивно, під впливом виборчих кампаній або внаслідок суспільних протестів.

Увагу зосереджено не лише на позитивному впливі інструментів партисипаторної та деліберативної демократії на політичну систему, але й на можливому негативному впливі. Зокрема, розглянуто приклади ускладнення ними прийняття рішень, дестабілізації внутрішньої і зовнішньої політики. На прикладі виборчих програм кандидатів на пост Президента України показано, як ідеї партисипаторної та деліберативної демократії за необхідності можуть стати популістськими гаслами, що водночас характерне для політичного дискурсу не лише в Україні, але й в розвинених країнах Заходу.

Ключові слова: партисипаторна демократія, деліберативна демократія, представницька демократія, політичний дискурс, популізм, референдум, обговорення, дорадчі органи, вибори.

Як забезпечити народовладдя у сучасному складному суспільстві – фундаментальне питання для політичної теорії. Пошук відповіді на нього значно активізувався з середини ХХ ст. у результаті аналізу причин неефективності представницької демократії в довоєнній Європі. Пізніше наукова думка надихалася прикладами боротьби громадян за право здійснювати народовладдя (протести 1960-х рр. в Європі та США, хвилі демократизації колишніх авторитарних та тоталітарних країн тощо), що суттєво впливало на формулювання вимог до демократичних практик. Відображенням таких вимог стали, зокрема, концептуальні моделі партисипаторної (від англ. «participation» – участь) та деліберативної (від лат. «delibero» – обдумувати, обговорювати) демократії. Їх формування відбулося у працях таких американських та європейських дослідників, як Б. Барбер, Дж. Бессет, А. Веллмер, Ю. Габермас, Е. Гутман, О. Гьофе, Дж. Коен, К. Пейтмен, П. Розанвалон, Д. Томпсон та ін.

В українській політичній науці пошук шляхів удосконалення демократичних інститутів здійснюють, зокрема, В. Андрущенко, О. Бабкіна, П. Вознюк, В. Горбатенко, М. Кармазіна, І. Кресіна, М. Михальченко, О. Фісун, Ю. Шайгородський та ін. Однак, спеціалізованих досліджень саме моделей партисипаторної та деліберативної демократії не так багато. Серед останніх таких досліджень ідей партисипаторної демократії можемо відзначити праці В. Бортнікова, Л. Кіндрат,

О. Мазур, О. Проценка, Н. Ротар. Деліберативна демократія є предметом досліджень О. Дем'яненко, А. Ковальова, А. Колодій, Н. Крук, С. Мамчак, М. Чабанної. Водночас зазначені праці здебільшого вивчають позитивні аспекти впровадження відповідних моделей демократії. Разом з цим актуальним є об'єктивне дослідження практик втілення ідей партисипаторної та деліберативної демократії, що можуть мати і позитивний, і негативний вплив на сучасну складну політичну систему.

Тому метою даної статті є дослідити особливості розвитку ідей партисипаторної та деліберативної демократії у сучасному політичному дискурсі (політичний дискурс ми розумітимемо в широкому значенні – як діалог між політичними інститутами та громадянами в процесі політичного життя, зокрема під час прийняття політичних рішень).

Ідея демократії у сучасному світі активно популяризується мас-медіа, підкріплюється науковими дослідженнями та індексами вимірювання, ретранслюється політиками та формує основу глобалізаційних процесів у напрямку створення однополярного (демократичного) світу. Водночас досі актуальним питанням є зміст феномену демократії, який визначає очікування від нього у політичному дискурсі.

Цей аспект важливий для розуміння сучасних тенденцій розвитку демократичних інститутів. У ХХІ столітті надто спрощено і міфологізовано звертатися до афінських джерел демократії, хоча це і роблять деякі дослідники чи публічні діячі (серед недавніх прикладів – поширена ЗМІ заява «зіркового» гостя конференції Ялтинської Європейської стратегії, лідера ірландського гурту «U2» Боно, що «зміст демократії, якщо повернутися до грецької концепції, полягає у тому, що всі вплутані» [1]). Слід пам'ятати, що афінська демократія мала небагато спільного з сучасним уявленням про цей феномен, оскільки у прийнятті рішень брали участь лише дорослі вільні афіняни чоловічої статі. Слушним є твердження Д. Дзоло, що, не дивлячись на риторичні доведення сучасними дослідниками неперервності демократичної традиції – від давньогрецького полісу до «електоральної поліархії», від Римської республіки до Флорентійської республіки та американського федералізму, – насправді сучасна ідея демократії виникла в Європі якраз у протиставлення попередній демократичній традиції і має зовсім мало з нею спільного [2, с. 115–116].

Тривалий час творення демократичної ідеї відбувалося у тісному зв'язку з розвитком виборчого права та представницьких інститутів. Фактично формувалася система непрямой демократії, яка в свою чергу стала основою ідеологічних моделей – ліберальної демократії та соціал-демократії. Водночас у другій половині ХХ ст. низка об'єктивних недоліків такої системи спричинила пошуки нових, більш досконалих демократичних моделей.

Так, наприкінці 1960-х рр. у контексті вимог масових протестних рухів щодо розширення участі громадян у управлінні різними сферами суспільного життя визріла ідея партисипаторної демократії (цей термін вперше було вжито в установчому маніфесті руху «Студенти за демократичне суспільство» в 1962 р. [3, с. 242]). Ідея знайшла активний відгук у працях низки дослідників. К. Пейтмен, Б. Барбер, Дж. Циммерман та ін. наполягали, що представницькі інститути не діють належним чином в ім'я народу, тому участь у прийнятті політичних рішень повинні здійснювати звичайні громадяни за допомогою таких інструментів, як референдуми, громадські ініціативи, відкликання обраних представників, міські збори, голосування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій та ін. В основі такого підходу було закладено традицію участі американців у вирішенні місцевих справ, яку пропонувалось перенести на загальнонаціональний рівень. Як зазначав Б. Барбер, за такої демократії «активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні й кожної миті, але досить часто й, зокрема, тоді, коли потрібно вирішувати головні політичні питання» [4, с. 258].

Практично одночасно з розвитком ідеї партисипаторної демократії наукового оформлення набула концепція деліберативної демократії. Хоча американські дослідники (Дж. Бессет, Дж. Коен, Е. Гутман, Д. Томпсон та ін.) дещо по-різному розглядали учасників деліберації, для її характеристики можна використати визначення Е. Гутмана і Д. Томпсона, на думку яких, деліберативна демократія є формою правління, за якої вільні і рівні громадяни (а також їх представники) обґрунтовують рішення у процесі надання один одному аргументів з метою досягти висновків, що є обов'язковими для усіх громадян [5, с. 328]. Не можна оминати увагою і розвиток деліберативної демократії в рамках «німецької школи», а саме внесок Ю. Габермаса, за яким деліберативна демократія забезпечує постійний громадський дискурс – широку, активну, але нецентралізовану політичну комунікацію громадян, що має вилитися у рішення законодавчих органів [6, с. 53–76]. Таким чином деліберативну демократію узагальнено можна охарактеризувати, як «демократію

обговорення», яка на відміну від партисипаторної не передбачає прямого впливу на прийняття рішень, але забезпечує широке і постійне залучення громадян та їх асоціацій до обговорення проблем суспільно-політичного життя (за ініціативою як самих громадян, так і державних інституцій).

Якщо у 1960-х рр. вимога «наблизити» представницьку демократію до громадян належала суспільним рухам, то наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. ініціативу перебрав політики, уряди та органи місцевого самоврядування. Багато в чому це відбулось через прагнення побороти зниження довіри та посилити власну легітимність. Наприклад, у Франції, як вказує П. Розанвалон, ідея «наближеності» стала настільки популярною, що у 2002 р. термін «наближена демократія» навіть внесли до закону [3, с. 204].

Сьогодні вимоги забезпечити участь громадян у прийнятті державних рішень також стимулюють інформаційно-комунікаційні технології. Якщо раніше прихильники посилення демократії мріяли про можливість голосувати за державні рішення за допомогою телевізійного пульта, то тепер Інтернет перевершив їх мрії. Практично в усіх розвинених країнах створено умови для онлайн обговорень проектів державних рішень. Це надає потенційну можливість долучитися до політики навіть тим громадянам, які не мають часу чи бажання брати участь у таких «старих» формах політичної активності, як політичні партії, збори, мітинги і т. п. Є й нові горизонти – ідеологи блокчейн-технологій переконують, що саме блокчейн-демократія допоможе перейти до «нової ери демократії», забезпечивши «врядування іменем народу, силами народу та для народу» [7].

Водночас сучасний досвід застосування інструментів партисипаторної та деліберативної демократії (референдуми, дорадчі органи, онлайн обговорення та ін.) засвідчив, що, будучи засобами врахування інтересів громадян, ці інструменти у політичному дискурсі можуть відігравати й негативну роль – ускладнювати прийняття рішень, дестабілізувати внутрішню і зовнішню політику. Багато в чому це спричинено принципом переваги голосу більш активних громадян, які водночас можуть активізуватися на протигагу державним інтересам. Використання референдумів надає змогу «ображеним» громадянам висловити протест уряду, інші ж категорії населення не мають стимулів брати участь у волевиявленнях, у результаті чого і програють.

Яскравим прикладом є референдум щодо Brexit у Великій Британії. Ідея виходу з ЄС, «підігрита» політичними технологіями, активізувала здебільшого громадян з більш низькими статками. Активну участь у голосуванні взяли жителі тих регіонів країни, які були ображені на урядову політику урізання бюджетів та скорочення робочих місць ще з часів М. Тетчер, хоча саме ці регіони отримували щедру підтримку від ЄС. Наприклад, у колишньому центрі чорної металургії, валлійському Еббу-Вейл, де для боротьби з занепадом ЄС реалізувало проекти на суму 600 млн Євро, за Brexit проголосувало 62% мешканців [8]. У результаті референдум спричинив тривалу внутрішньополітичну та економічну кризу, через що країна у 2019 р. продовжує перебувати «за крок до прірви». При цьому, за даними досліджень, нині близько 56% виборців (можна припустити, що значна їх частина не брала участь у референдумі, бо не мала стимулів) воліє лишитися в ЄС [9, с. 35].

Від результатів референдумів нещодавно постраждала і Колумбія (не було підтримано підготовлену урядом угоду про завершення тривалої громадянської війни). Навіть у Швейцарії, що загалом є прикладом міцних традицій впровадження рішень через референдуми, останнім часом певні популістичні сили прагнуть використати цей інструмент для дестабілізації внутрішньої чи зовнішньої політики (наприклад, закріпити принцип вищої сили результатів референдумів над міжнародними угодами). «Жертвами» референдуму, проведеного в одній країні, можуть стати й інші країни – наприклад, інтереси України постраждали від результатів референдуму в Нідерландах, в ході якого жителі висловилися не стільки щодо змісту економічної угоди між ЄС та Україною, скільки щодо недоліків політики уряду та ідеї розширення ЄС.

Ускладнювати прийняття політичних рішень можуть не лише референдуми. Досвід європейських країн свідчить, що це може зробити, наприклад, і повсякчасне використання дорадчих органів. Думку щодо «надмірної» кількості дорадчих інституцій на національному рівні, особливо у сфері економічної політики, відсутності значної користі від їх діяльності (наприклад, від письмових висновків на шістьсот або сімсот сторінок) можна почути від німецьких екс-урядовців та науковців [10, с. 305]. А у Нідерландах навіть було прийнято закон, який звільнив уряд від обов'язку проведення консультацій у форматі дорадчих органів через його «негнучкість» [11, с. 92]).

Не менш небезпечною тенденцією є використання ідеї розширення інструментів партисипаторної та деліберативної демократії популістами. Це має об'єктивне пояснення – як уже згадувалося, виокремлення цих моделей демократії було суттєво пов'язано з протестними рухами, викликаними невдоволенням представницькою демократією. Загалом, як вказує І. Кіанка, саме у популізмі часто втілюється так званий «парадокс демократії» – певне протиріччя («тертя») між складними демократичними інститутами та вимогами «справедливості», кращого життя для народу-суверену [12, с. 49].

Яскравий приклад – протести «жовтих жилетів» у Франції. Протестний рух, який розпочався внаслідок невдоволення зростанням тарифів на пальне, за короткий час об'єднав у своїх лавах громадян, які мають зовсім різні соціальні, економічні, екологічні претензії до влади. Одна з важливих вимог руху – щоб його «почули в Парижі», стосується саме участі у прийнятті рішень, оскільки, на думку його активістів, президент Е. Макрон радиться лише з бізнесом. На цьому фоні в політичному дискурсі (і не лише у Франції) з'явилася критика «традиційної» демократії та популістичні заклики щодо впровадження інших інструментів впливу на прийняття рішень. На рівні ідей такі заклики різняться за характером радикальності – від вимог впровадити референдуми громадянської ініціативи до буквально «вигнати усіх» і здійснити «нову демократичну революцію», замінивши сенат громадянськими асамблеями, на яких рішення обговорюватимуть прості громадяни, обрані випадковим чином [13; 14]. Це змусило владу Франції посилити комунікацію з громадянами, використавши інструменти деліберативної демократії – крім зустрічей з протестувальниками членів уряду, у багатьох містах започатковано проведення «великих дебатів», у т. ч. за участю Президента країни.

До речі, ідеї впровадження громадянських асамблей циркулюють у політичному дискурсі й інших європейських країн. Вимогу до уряду скликати національну громадянську асамблею для створення «демократії, придатної для мети» наприкінці 2018 р. висунули учасники масштабного екологічного протесту «Повстання вимирання» у Великій Британії. А в Ірландії цей інструмент вже був використаний для скасування заборони абортів [14].

Що стосується України, то наша держава не стояла осторонь впровадження інструментів партисипаторної та деліберативної демократії (хоча ці процеси відбувалися з певним запізненням). Наприклад, питання посилення взаємодії з інститутами громадянського суспільства та врахування громадської думки почали знаходити відображення в урядових рішеннях, лише починаючи з 2000 р. (спочатку у вигляді пріоритетів в програмах діяльності уряду). Розвиток цього напрямку багато в чому визнався виборчим контекстом. Такі інструменти деліберативної демократії, як консультації з громадськістю та громадські ради при органах виконавчої влади були запроваджені урядом у 2004 році. Перед наступними президентськими виборами у 2009 р. уряд зробив спробу оновити засади створення громадських рад, передбачивши радше популістичний, ніж раціональний підхід – пропонувалося обирати членів таких рад під час публічних щорічних зборів не менш ніж однієї четвертої від кількості зареєстрованих громадських організацій (це стало складовою ідеєю всеукраїнських народних зборів на підтримку тодішнього керівника уряду – кандидата на пост Президента України). Однак, такий підхід не встигли реалізувати (на наш погляд, він загалом не міг би бути реалізованим з огляду на організаційну непродуманість) і у 2010 р. уряд від нього відмовився.

Разом з цим не можна стверджувати, що передвиборча увага до інструментів деліберативної демократії була даремною. Скоріше це були певні імпульси, завдяки яким вже у роки між виборами державні службовці розвивали практики обговорень урядових рішень через проведення консультацій з громадськістю та створення громадських рад (хоча і досі не можна визнати такі практики достатньо ефективними). Черговий імпульс мав місце після Революції гідності. Зокрема, було впроваджено електронні петиції до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (хоча про їх обов'язкове виконання не йдеться), у низці населених пунктів почали успішно застосовувати громадське бюджетування для вирішення місцевих питань. Однак, що стосується такого інструменту партисипаторної демократії, як референдуми, то за останні роки він навпаки став недоступним для громадян. Спочатку у 2012 р. було скасовано законодавче регулювання місцевих референдумів (а з огляду на використання референдумів для анексії Криму та створення «ДНР» та «ЛНР» перспектива повернення до цього питання найближчим часом видається примарною). У 2018 р. був визнаний неконституційним і Закон України «Про всеукраїнський референдум».

У 2019 р. український політичний дискурс знову перебуває під значним впливом виборчих кампаній. Можемо погодитися з Ю. Шайгородським, що більшість таких кампаній розвиваються

за певним алгоритмом, в якому на етапі створення програм і пропагандистських стратегій «об'єктивність зникає, поступаючись популізму, необґрунтованим обіцянками, чорним технологіям пропаганди» [15, с. 36]. Політики шукають гасла, які здатні підвищити впевненість громадян у тому, що саме цей кандидат «почує кожного». Інструменти деліберативної та партисипаторної демократії чудово підходять для цієї мети. Про це свідчить і аналіз оприлюднених програм кандидатів на пост Президента України на виборах 2019 року [16].

Зокрема, кандидати без врахування реальних конституційних повноважень Президента України зобов'язуються:

- впровадити електронне голосування, завдяки чому «громадяни зможуть формувати порядок денний для своїх представників, голосувати не раз на п'ять років, а кілька разів на рік – у разі необхідності» (Ю. Дерев'янку);
- встановити порядок проведення «щорічних вотумів довіри представникам влади (в т. ч. депутатам і суддям)» (О. Мороз);
- приймати рішення «з усіх ключових питань життя країни» на всенародних референдумах (С. Тарута);
- надати громадянам «право змінювати центральну та місцеву владу в будь-який момент через справжній референдум за народною ініціативою» та право на «законодавчу ініціативу у формі петицій» (Ю. Тимошенко);
- запровадити систему електронних референдумів, завдяки яким «громадяни України повинні ухвалювати всі важливі рішення як для країни, так і для громади» (Р. Насіров);
- вирішувати «всі проблеми, пов'язані з організацією життя громад» на місцевих референдумах (С. Мураєв);
- прийняти «мій перший законопроект «Про народовладдя», в якому «ми разом закріпимо механізм, за яким тільки Народ України буде формувати основні завдання для влади через референдуми та інші форми прямої демократії», надати громадянам «можливість долучатись до прийняття важливих рішень влади через мережу Інтернет, зокрема і до голосування на виборах і референдумах» (В. Зеленський);
- скликати «Віче народу українського», «досягти народовладдя, прямої демократії та ліквідації олігархічних партій» (І. Богословська);
- створити «новий Конституційний орган – Національні збори (віче) громадян, перед яким кожні півроку звітуватимуть Президент України і Кабінет Міністрів за всіма пунктами своїх Програм», закріпити «права Народу України на дострокове відкликання (імпічмент) Президента України, депутатів всіх рівнів, Прем'єр-міністра і членів Кабінету Міністрів» (С. Каплін);
- створити «громадські трибунали присяжних з числа журналістів, експертів і громадських організацій, які контролюватимуть владу» (О. Ляшко);
- законодавчо закріпити «механізми народного контролю», запровадити проведення громадських експертиз управлінських рішень та бюджетних витрат органів державної влади та місцевого самоврядування (О. Ващенко);
- створити на основі ІТ-технологій «систему участі народу в прямому керуванні Республікою» (Р. Ригванов).

Як бачимо, ідеї партисипаторної та деліберативної демократії за необхідності можуть стати чудовими популістськими гаслами, що водночас характерне для політичного дискурсу не лише в Україні, але й в розвинених країнах Заходу. Крім вищенаведених «яскравих» цитат з передвиборчих програм слід відзначити, що лідером за уподобаннями кандидатів у Президенти України є такий інструмент партисипаторної демократії, як референдуми, – його згадують у своїх програмах 40 % кандидатів (О. Богомолець, Ю. Бойко, В. Бондар, М. Габер, В. Зеленський, Ю. Кармазін, А. Корнацький, Р. Кошулинський, С. Кривonos, В. Купрій, О. Мороз, Є. Мураєв, Р. Насіров, В. Скоцик, О. Соловійов, С. Тарута, Ю. Тимошенко, О. Шевченко).

Підсумовуючи, зазначимо, що розвиток партисипаторної та деліберативної демократії тісно пов'язаний з політичною практикою і в реальному політичному дискурсі супроводжується «емоційним» забарвленням демократичної ідеї, використанням її як символу боротьби за розширення прав та свобод громадян або як засобу «наближення» органів влади до громадян.

Деякі інструменти партисипаторної та деліберативної демократії вже міцно увійшли в практику вироблення політики в розвинених європейських країнах. Йдеться, зокрема, про референдуми, онлайн обговорення проектів державних рішень, дорадчі органи, петиції та ін. Україна також не стоїть осторонь цих процесів, хоча удосконалення демократичних практик

відбувається імпульсивно – під час виборчих кампаній, після масштабних протестних виступів громадян тощо.

Разом з цим у сучасному політичному дискурсі застосування інструментів партисипаторної та деліберативної демократії має не лише позитивний вплив. Непоодинокими є випадки, коли такі інструменти ускладнюють прийняття рішень, дестабілізують внутрішню і зовнішню політику. Не менш небезпечним є використання ідеї забезпечення «реального» народовладдя популістами, що спостерігається і в Україні, і в світі.

Отже, перспективним напрямком подальших досліджень є пошук шляхів впровадження інструментів партисипаторної та деліберативної демократії, які б дозволили не перетнути тонку межу, за якою ці інструменти перестають слугувати врахуванню інтересів громадян і постають засобами популізму, маніпуляцій та дестабілізації політичної системи.

Бібліографічний список:

1. Корнієвич Л. «Не агонізуйте, організуйтеся»: про що лідер U2 Бона говорив у Києві. URL: <https://hromadske.ua/posts/lider-u2-bono-u-kyievi> (дата звернення 15.02.2019).
2. Дзолло Д. Демократия и сложность: реалистический поход. Москва: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 320 с.
3. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.
4. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія : антологія*. Київ: Смолоскип, 2005. С. 254–262.
5. Гутман Е., Д. Томпсон Устрій дорадчої демократії. *Демократія : антологія*. Київ: Смолоскип, 2005. С. 327–363.
6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. Москва: АCADEMIA, 1995. 256 с.
7. Tapscott A. Blockchain Democracy: Government Of The People, By The People, For The People. URL: <https://www.forbes.com/sites/alexatpscott/2016/08/16/blockchain-democracy-government-of-the-people-by-the-people-for-the-people/#677f54e44434> (дата звернення 15.02.2019).
8. Райлі Дж. Звичайний виборець «брексіту». URL: <https://tyzhden.ua/World/168507> (дата звернення 15.02.2019).
9. Бініон М. За крок до прірви. *Український тиждень*. 2019. № 4 (584). С. 34–35.
10. Шмідт Г., Штерн Ф. Наша епоха. Діалог. Київ: Темпора, 2011. 318 с.
11. Удосконалення консультацій з громадськістю. Пропозиції громадськості та влади: фінальний звіт / за заг. ред. Д. С. Ковриженка. Київ: ВГО «Комітет виборців України», 2012. 104 с.
12. Кіянка І. Б. Публічна політика та популізм у ХХІ столітті: приклад США. *Держава і право*. 2018. Вип. 81. С. 41–51.
13. Gilets Jaunes warn of regular Paris protests. URL: <https://www.connexionfrance.com/French-news/Gilets-Jaunes-warn-of-regular-Paris-protests> (дата звернення 15.02.2019).
14. Kick'em all out! Citizens' Assemblies and the next democratic revolution. URL: <https://newint.org/features/2019/12/14/citizens-assemblies-and-next-democratic-revolution?fbclid=IwAR2qTdsnjtYIsLviBzQT1K3Tg080G32pAUрK1H1eWuf9R24pBtGCTaLk9zo> (дата звернення 15.02.2019).
15. Шайгородський Ю. Міфотворчість в Україні як соціальна технологія. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2008. Вип. 13. С. 27–43.
16. Інформаційно-аналітична система «Вибори Президента України». URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001> (дата звернення 15.02.2019).

References:

1. Korniyevy`ch L. «Ne agonizujte, organizovujtesya»: pro shho lider U2 Bono govory`v u Ky`yevi. URL: <https://hromadske.ua/posts/lider-u2-bono-u-kyievi> (data zvernennya 15.02.2019).
2. Dzolo D. Demokratija i slozhnost': realisticheskij pohod. Moskva: Izd. dom Gos. un-ta – Vysshej shkoly jekonomiki, 2010. 320 s.
3. Rozanvalon P. Demokraty`chna legity`mnist`. Bezstoronnist`, reflekty`vnist`, nably`zhenist`. Ky`yiv: Vy`d. dim «Ky`yevo-Mogy`lyans`ka akademiya», 2009. 287 s.
4. Barber B. Sy`l`na demokratiya: polity`ka uchasny`cz`kogo ty`pu. Demokratiya : antologiya. Ky`yiv: Smolosky`p, 2005. S. 254–262.
5. Gutman E., D. Tompson Ustrij doradchoyi demokratiyi. Demokratiya : antologiya. Ky`yiv: Smolosky`p, 2005. S. 327–363.
6. Habermas Ju. Demokratija. Razum. Nravstvennost'. Moskovskie lekcii i interv`ju. Moskva: ACADEMIA, 1995. 256 s.
7. Tapscott A. Blockchain Democracy: Government Of The People, By The People, For The People. URL: <https://www.forbes.com/sites/alexatpscott/2016/08/16/blockchain-democracy-government-of-the-people-by-the-people-for-the-people/#677f54e44434> (data zvernennya 15.02.2019).

8. Rajli Dzh. Zvy`chajny`j vy`borecz` «breksitu». URL: <https://tyzhden.ua/World/168507> (data zvernennya 15.02.2019).
9. Binion M. Za krok do prirvy`. Ukrayins`ky`j ty`zhden`. 2019. # 4 (584). S. 34–35.
10. Shmidt G., Shtern F. Nasha epoxa. Dialog. Ky`yiv: Tempora, 2011. 318 s.
11. Udoskonalennya konsul`tacij z gromads`kistyuu. Propozy`ciyi gromads`kosti ta vlady`: final`ny`j zvit / za zag. red. D. S. Kovrizhenka. Ky`yiv: VGO «Komitet vy`borciv Ukrayiny`», 2012. 104 s.
12. Kiyanka I. B. Publichna polity`ka ta populizm u XXI stolitti: pry`klad SShA. Derzhava i pravo. 2018. Vy`p. 81. S. 41–51.
13. Gilets Jaunes warn of regular Paris protests. URL: <https://www.connexionfrance.com/French-news/Gilets-Jaunes-warn-of-regular-Paris-protests> (data zvernennya 15.02.2019).
14. Kick'em all out! Citizens' Assemblies and the next democratic revolution. URL: <https://newint.org/features/2019/12/14/citizens-assemblies-and-next-democratic-revolution?fbclid=IwAR2qTdsnjtYIsLviBzQT1K3Tg080G32pAUpK1H1eWuf9R24pBtGCTaLk9zo> (data zvernennya 15.02.2019).
15. Shajgorods`ky`j Yu. Mifotvorchist` v Ukrayini yak social`na texnologiya. Suchasna ukrayins`ka polity`ka. Polity`ky` i politology` pro neyi. Ky`yiv, 2008. Vy`p. 13. S. 27–43.
16. Informacijno-anality`chna sy`stema «Vy`bory` Prezy`denta Ukrayiny`». URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001> (data zvernennya 15.02.2019).

Andriichuk T. S. Participatory and deliberative democracy in modern political discourse

The features of the development of the ideas of participatory and deliberative democracy in modern political discourse are researched in the article. The author defines the relationship between the formation of these conceptual models of democracy and political practice. This relationship is accompanied by an "emotional" coloring of a democratic idea, using it as a symbol of struggle for the empowerment of the citizens' rights and freedoms or as a means of «approximation» the authorities to citizens.

The characteristic features of participatory and deliberative democracy and the peculiarities of implementing their tools into political practice are considered. It is noted that a number of such instruments are already widely used in European countries. This applies, in particular, to referendums, online discussions of draft state decisions, advisory bodies. Ukraine also does not stand aside these processes – public consultations, public councils at executive authorities, electronic petitions, public budgeting practices, etc. are introduced. At the same time, the development of participatory and deliberative practices in Ukraine is impulsive. The election campaigns and public protests significantly affect this process.

Attention is focused not only on the positive influence on the political system of the tools of participatory and deliberative democracy, but also on the possible negative impact. In particular, examples of complications in decision making, destabilization of domestic and foreign policy are considered.

How the ideas of participatory and deliberative democracy, if necessary, can become populist slogans is shown on the example of the electoral programs of the candidates for the post of President of Ukraine. But at the same time it characterizes the political discourse not only in Ukraine, but also in developed Western countries.

Key words: *participatory democracy, deliberative democracy, representative democracy, political discourse, populism, referendum, discussion, advisory bodies, elections.*

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.7

УДК 32.019(061.1ЄС):001.92

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9998-9538>**Карпчук Н. П., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки**

СТРАТЕГІЧНА КОМУНІКАЦІЯ ЄС ЯК ЗАСІБ У БОРОТБІ З ДЕЗІНФОРМАЦІЄЮ

У статті проаналізовано один із напрямів стратегічних комунікацій Європейського Союзу, який зорієнтований на розвінчування фейків й боротьбу з дезінформацією. Стратегічні комунікації належать до інноваційних інструментів зовнішньополітичної діяльності ЄС, що спрямовані на взаємодію у форматі як стратегічного партнерства з міжнародними акторами, так і для регіонального співробітництва з європейськими країнами. Саме для взаємодії з країнами Східного сусідства, кращого інформування про ЄС у цих країнах створено Робочу групу East Stratcom. Аналітики Робочої групи вбачають свою місію в тому, щоб пояснити та просувати політику Європейського Союзу у країнах Східного сусідства, а також виправляти дезінформацію. Робоча група звітує та аналізує тенденції дезінформації, пояснює та розвінчує дезінформаційні меседжі й підвищує обізнаність про дезінформацію, продуковану з боку Російської Федерації та російськомовних мас-медіа.

Загальнодоступною міжнародною базою даних дезінформації є сайт EUvsDisinfo, де представлені щотижневі огляди Групи, що стосуються дезінформації, й подано аналітичні статті з цієї проблематики. Зокрема, в аналітичних матеріалах наголошено, що кремлівська кампанія з дезінформації використовує диверсифікацію каналів, повідомлень залежно від цільової аудиторії. Проте в усіх повідомленнях є спільна мета: послабити Захід, дискредитуючи ідею європейської інтеграції, і посилити Кремль, просуваючи переконня і цінності РФ.

Дезінформація використовується Кремлем як засіб набуття влади в російській і зовнішній політиці. Аналітики Групи проводять усебічний аналіз дезінформаційних повідомлень і демонструють, що дезінформація може бути не лише способом залякування й демонстрування сили, вона також може бути смішною, недолугою, коли її творці, намагаючись увести в оману аудиторію, помиляються і викриваються.

Усвідомлюючи серйозність загроз дезінформації, Європейська комісія створила групу експертів високого рівня, місія яких – надавати консультації стосовно політичних ініціатив для протидії фальшивим новинам та поширенню дезінформації онлайн.

Ключові слова: стратегічна комунікація, дезінформація, Робоча група East Stratcom, сайт EUvsDisinfo, прокремлівська кампанія з дезінтеграції.

Практично упродовж століть ідея про те, що громадянський обов'язок – сприяти загальному благу, панувала в умах філософів і мислителів, які формували й просували концепцію демократії. Світ змінюється й громадянський обов'язок теж має розвиватися. На думку С. Левандовського й Дж. Лінама, сьогодні громадянський обов'язок – протистояти суспільству «після істини», коли свідомі помилки можна назвати «альтернативними фактами», коли певні політики стверджують, що «більше не існує факту» або «істина не є істиною»; це слід визнати як виклик для ліберальних демократій. Сьогодні правда перебуває під загрозою через використання практик дезінформації, так званих «4D»: distort (спотворювати інформацію), distract (відволікати увагу), dismay (збентежувати) and dismiss (ігнорувати інформацію) [8].

Прикладом «4 D» є діяльність медіа-каналів РФ, зокрема Sputnik й RT, які після знищення літака Малазійських авіаліній MH17 російським буком в 2014 р. спочатку заперечували, що то була російська ракета (спотворення); потім сказали, що то був український напад (відволікання); потім поінформували, що пілот навмисно створив аварійну ситуацію і літак уже перевозив мертві тіла (збентеження); і насамкінець заявили, що це була організована змова з дискредитації й подальшого повалення керівництва Російської Федерації (ігнорування фактів). Наслідком постійного

застосування «4 D» є поява ще одного D – «doubt» – сумніву: ми починаємо сумніватися в медіа, урядові, експертах і згодом у правді [8].

У боротьбі з дезінформацією ключову роль відіграють журналісти, які вишукують крихти правдивої інформації, аналізують й зіставляють факти, з'ясовують, кому дезінформація вигідна й з якою метою, а потім, не зважаючи на утиски й погрози, оприлюднюють результати свого розслідування для широкого загалу. Однак, боротьба з дезінформацією сьогодні є обов'язком кожного громадянина: попередити друзів, родичів, сусідів про небезпеку поширювати дезінформацію й наголошувати на потребі перевіряти вірогідність повідомлень, особливо тих, що надто вражають. Брехня чи просто неперевірена інформація швидко поширюється соціальними мережами саме через те, що її реципієнти полінувалися переконатися в її об'єктивності, бо це потребує часу й певних зусиль. Однак сучасні ІКТ дають змогу кожному провести власне журналістське розслідування.

Саме для того, щоб допомогти споживачам інформації переконатися у вірогідності інформаційних джерел, створено сайт EUvsDisinfo.eu, який є частиною кампанії, орієнтованої на краще прогнозування, розгляд і реагування на прокремлівську дезінформацію. Кампанію «ЄС проти дезінформації» проводить Робоча група East Stratcom Європейської служби зовнішніх справ (European External Action Service East Stratcom Task Force), створена після того, як у березні 2015 р. глави держав та урядів ЄС наголосили на необхідності оскарження поточних кампаній з дезінформації з боку Росії [7].

Уся діяльність East Stratcom реалізується в межах стратегічної комунікації, під якою розуміють управління дипломатією, інформацією, збройними силами й економікою, що охоплює всіх міжнародних акторів і містить системну оцінку значущості стратегічних комунікацій у зовнішній і безпековій політиці країни [1]. Сутність та інструменти стратегічних комунікацій досліджувати Д. Андерсон, Ю. Арендарська, Т. Блеклі, С. Бьорд, Д. Джонс, С. Джонсон, К. Йорк, П. Корніш, К. Ламб, Дж. Ліндлі-Френч, М. Лінч, Дж. Магоні, Д. Мерфі, Х. Панг, К. Пол, Д. Псакі, С. Татам, Ф. Тейлор, Дж. Фарвелл, К. Халлахан, Д. Хольцхаузен, О. Хорн, К. Х'юз, Ф. Шьоно тощо. Серед вітчизняних науковців окремі аспекти стратегічних комунікацій були у колі наукових інтересів Є. Макаренко, Є. Тихомирової, О. Кушнір, Д. Дубова, Т. Попової, А. Баровської, М. Шклярук, І. Сидоренко та ін. Проте вважаємо, що стратегічні комунікації ЄС у контексті боротьби з дезінформацією є недостатньо вивченими.

Мета статті – проаналізувати стратегічні комунікації ЄС на прикладі інформаційних продуктів Робочої групи East Stratcom, зорієнтованих на боротьбу з дезінформацією.

У 2011 р. фахівці Королівського інституту міжнародних відносин П. Корніш, К. Йорк та Дж. Ліндлі-Френч у доповіді «Стратегічні комунікації й національна стратегія» проаналізували роль і потенціал стратегічних комунікацій як інструментарію зовнішньої і безпекової політики й наголосили, що широке розуміння стратегічних комунікацій можна розглядати як один з керівних чинників національної стратегії безпеки, оскільки стратегічні комунікації, пояснюючи наміри або дії міжнародних акторів, сприятимуть використанню комунікативного впливу як у безпековій, так і зовнішньополітичній сферах, тобто, стратегічні комунікації вважають невід'ємною складовою стратегічного планування і здійснення міжнародної політики [3]. К. Пол вважає, що основою стратегічних комунікацій є вплив і переконання у політичних цілях, передусім щодо сприйняття і розуміння образів, політики й дій, від яких залежатиме підтримка керівних рішень у суспільстві [9].

У березні 2015 р. Європейська Рада доручила Високому представнику у співпраці з інституціями ЄС та державами-членами представити План дій щодо стратегічної комунікації (Висновки Європейської Ради, 19 та 20 березня 2015 р.) [6]. План дій щодо стратегічної комунікації, представлений у червні 2015 р., має три основні цілі:

- ефективне спілкування та просування політики ЄС щодо Східного сусідства;
- зміцнення загального медіа-середовища у країнах Східного сусідства й країнах-членах ЄС, включаючи підтримку свободи мас-медіа й зміцнення незалежних медіа;
- покращення спроможності ЄС прогнозувати, вирішувати та реагувати на діяльність з дезінформації, яку поширюють зовнішні суб'єкти [10].

Група складається з чотирнадцяти штатних співробітників з інституцій ЄС або відряджених державами-членами ЄС. У 2018 р. для підтримки своєї роботи Робоча група отримала € 1,1 млн. для фінансування мережі професійних моніторів мас-медіа й аналітиків даних. У квітні 2018 р. Рада

закордонних справ високо оцінила роботу Робочої групи East Stratcom у контексті необхідності зміцнення стійкості ЄС та його сусідів проти російських загроз, включаючи гібридні.

Робоча група розробляє комунікаційні продукти й кампанії, спрямовані на краще пояснення політики ЄС у країнах Східного партнерства (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Молдова й Україна). Вона тісно співпрацює з інституціями ЄС та делегаціями ЄС у країнах Східного партнерства. Робоча група підтримує широкі зусилля ЄС, спрямовані на зміцнення медіа-середовища у регіоні Східного партнерства, у тісній співпраці з іншими учасниками ЄС. Метою широкого міжнародного співробітництва є обмін передовим досвідом у сфері стратегічних комунікацій та доступу до об'єктивної інформації, а також забезпечення підтримки незалежних медіа в регіоні. Комунікаційні продукти компанії зосереджені в основному на країнах Східного сусідства і вироблені місцевими мовами країн. Їх можна знайти через канали соціальних медіа делегацій ЄС у регіоні, а також по телебаченню та через інші медіа й публічні заходи.

Робоча група звітує й аналізує тенденції дезінформації, пояснює і виправляє дезінформаційні меседжі й підвищує обізнаність про дезінформацію, продукovanу з боку російської держави, російської мови та мас-медіа.

Робоча група проводить щотижневий «Огляд» дезінформації, за допомогою якого вже визначила та склала базу з більше 3800 випадків дезінформації з вересня 2015 р. (показник станом на весну 2018 р.). Цей сайт є єдиною загальнодоступною міжнародною базою даних дезінформації. «Огляд» підтримує і пропагує також сторінка EUvsDisinfo Facebook і обліковий запис у Twitter (Twitter@EUvsDisinfo). Група керує російськомовним сайтом Служби зовнішньої діяльності Європейського Союзу. Російською мовою говорять і розуміють мільйони людей у всьому світі, включно і в країнах-членах ЄС. Російськомовна веб-сторінка інформує, перш за все, про зовнішню політику ЄС, публікуючи інформацію про діяльність ЄС, а також заяви ЄС та прес-релізи, що стосуються, зокрема, Східного сусідства.

Експерти Групи фіксують випадки дезінформації й де вона з'явилася, проте не завжди пов'язують її з Кремлем. Їхні огляди аналізують повідомлення, а не його творця. У такий спосіб вони намагаються бути об'єктивними [5]. Робоча група East Stratcom доповнює базу даних великою кількістю власних аналітичних статей про різні аспекти дезінформації; збирає й рекомендує звіти, дослідження й статті інших авторів з цього питання; навчає інституції ЄС, уряди держав-членів, журналістів і дослідників на цю тему, а також регулярно бере участь у конференціях, щоб поділитися своїм досвідом. Інформаційні продукти Робочої групи East Stratcom регулярно цитують і використовують політики, уряди, державні установи, дослідники, аналітичні центри й журналісти в Європі та за її межами.

Щотижневий «Огляд дезінформації» (Disinformation Review) як головний продукт Робочої групи зорієнтований на підвищення обізнаності про дезінформацію. Однак, через те, що «Огляд» розкриває останні дезінформаційні повідомлення у мас-медіа, він не може вважатися офіційною позицією ЄС. Аналітики Робочої групи наголошують, що вони не займаються контрпропагандою; їх головне завдання – пояснити та просувати політику Європейського Союзу у Східному сусідстві, а також виправляти дезінформацію.

Зокрема, в оглядах 2018 р. проведено ретельний аналіз кремлівської дезінформації, зорієнтованої на формування викривленого образу ЄС. Підкреслено, що прокремлівська кампанія з дезінформації має одну стратегію: незважаючи на різноманітність повідомлень, каналів, інструментів, рівнів, амбіцій і тактичних цілей, і незважаючи на швидку спроможність адаптуватися, стратегічна мета одна – послабити Захід і зміцнити Кремль. З цією метою здійснюють диверсифікацію повідомлень – для росіян і для неросіян, для неросіян у різних частинах світу. Наприклад, дезінформація про те, що ЄС перетворює людей на гомосексуалів або педофілів, буде вважатися смішною в Західній Європі, але може переконати певну аудиторію у країнах Східного партнерства. З іншого боку, ці аудиторії вважатимуть неправдоподібним повідомлення про те, що Україну очолюють політики з фашистськими переконаннями; проте воно може досягти успіху в деяких країнах Західної Європи. Російські пропагандисти розробляють різні послання не тільки для різних регіонів, але й для різних соціально-економічних груп, виходячи з їхнього віку, освіти, доходів, статусу й професії. Повідомлення, яке використовують для впливу на дипломата, не матиме успіху у студента або пенсіонера, і навпаки. Дезінформація для короткострокового впливу на людей, які беруть участь у процесах прийняття рішень, буде відрізнятися від повідомлення, що намагається впливати на більш широку громадську думку в довгостроковій перспективі [12].

Кремлівська кампанія з дезінформації використовує різні канали для різних аудиторій. У Центральній та Східній Європі дезінформація переважно поширюється через десятки спеціалізованих відділень місцевими мовами. Однак цей інструмент виявився неефективним у країнах Північної Європи, де російський канал Sputnik мав закритися; кампанія перейшла до соціальних медіа, дискусійних форумів, кібер-атак та онлайн-особистих залякувань. Орієнтація на російськомовну меншість може бути найефективнішим інструментом у країнах, де є багато російськомовних громадян.

Кампанія має різні тактичні цілі та завдання для різних аудиторій. Вона може подавати теорії змови саме тій аудиторії, яка готова їх сприймати. Вона грає на проросійських і антизахідних почуттях в одному суспільстві (наприклад, деякі країни Східної Європи, країни-члени СНД), а також використовує інтереси місцевих національних меншин або антинімецькі / панслав'янські емоції в іншому. Це провокує істерію та поляризацію через, наприклад, агресивне повідомлення про біженців чи у підтримку / засудження ЛГБТ-спільноти тощо, щоб переконати обидві сторони, що ті, хто стоїть по інший бік, є абсолютною загрозою. Спочатку описують реальну проблему, але потім додають помилкові та / або викривлені факти. Спільним для кремлівських кампаній є гра на емоціях, коли суспільство стає схвильованим, заляканим, ірраціональним і, як наслідок, легко піддається маніпулятивному впливу. Страх стає основною емоцією, яка найсильніше поляризує суспільство [12].

Кремлівська кампанія з дезінформації має різні рівні цілей: 1) цілі високого рівня: завдання 2014 р. – допомогти Росії досягти своїх військових цілей у Криму; Європейські вибори та референдуми – 2016 й 2017 рр., щоб послабити консенсус у Європі стосовно політики щодо Росії; 2) цілі нижчого рівня: підірвати ліберальну демократію, сіяти та посилювати недовіру до достовірних джерел інформації (уряду чи основних медіа) в геополітичному напрямку країни та в роботі міжурядових організацій; використовувати і посилювати розбіжності між різними соціально-економічними групами на основі національної приналежності, раси, доходу, віку, освіти і професії. Цей тип кампанії з дезінформації часто сприймається як маргінальний, але може досягти значних результатів у довгостроковій перспективі.

Кампанія з дезінформації є частиною російської військової доктрини; до кампанії залучають найвпливовіших російських державних медіа, діяльність яких жорстко контролюють високопосадовці загальнодержавного рівня (регулярно проводять щотижневі зустрічі Кремлівської ієрархії з найважливішими російськими журналістами з державних мас-медіа). Саме це відрізняє кампанію від інших, менш агресивних і не явно спрямованих на ЄС операцій з іноземним впливом. Журналісти, які беруть активну участь у ній, отримують президентські й військові нагороди. Держава вимагає, фінансує і винагороджує дезінформаційну діяльність, як економічно ефективний метод досягнення своїх цілей. Кампанія безпосередньо спрямована на заподіяння шкоди ліберальній демократії, верховенству права і правам людини, а також припиненню тих інституцій, міжурядових організацій, політиків та окремих осіб, які їх захищають [12].

Дезінформація є серйозною проблемою, бо використовується Кремлем як засіб набуття влади в російській і зовнішній політиці. Проте дезінформація також може бути смішною, недолугою, коли ті, хто намагається ввести в оману глядачів, помиляються і викриваються. У 2018 р. журналісти сайту EUvsDisinfo.eu перевірили багато фактів, які спростували дезінформаційні меседжі, зокрема: 1) російське державне телебачення показало бойові сцени з Сирії, які насправді виявилися кадрами комп'ютерної гри «Arma 3»; 2) російське державне телебачення показало, що лідер Північної Кореї Кім Чен Ін посміхається, потискуючи руку міністру закордонних справ Росії, але посмішка була додана за допомогою Photoshop; 3) Russia Today переконувала, що підозрювані в Солсбері є лише регулярними туристами; 4) російське державне телебачення помилково називало Азовське море «нашим внутрішнім морем» безпосередньо перед тим, як загострилася ситуація в цьому районі; 5) російське медіа інтерв'ювало данських політиків, які згодом не могли розпізнати власні слова, коли почули переклад російською; 6) російське державне телебачення показало «один з найсучасніших роботів», який виявився людиною у відповідному костюмі; 7) російське державне телебачення взяло інтерв'ю в «українця», який скаржився на свою країну, але опитуваний був білоруським актором тощо [4].

У січні 2019 р. «Огляд» дезінформації РФ викрив такі оманливі й фальшиві повідомлення:

1) Україна: *фальшиві звинувачення, що Україна є агресором на Донбасі і в Керченській протоці; Україна знову презентувалася як «невдала держава», оскільки були подані неправильні твердження про плани України закрити свої атомні електростанції через брак урану; МЗС України*

звинувачувалося в служінні інтересам олігархів й Україна невдовзі досягне вершини списку країн з найбільшим боргом; весь процес із наданням «томосу» ПЦУ є передвиборчим трюком і не зовсім реальним документом;

2) *Литва*: 13 січня литовці відзначали ніч у 1991 р., коли радянські війська намагалися придушити відновлену незалежність країни. Захищаючи свою свободу, люди чинили опір радянським агресорам, які використовували спеціальні війська і танки; загинуло 14 безбройних цивільних осіб. Прокремлівська дезінформація подавала ці події в іншому й цинічному світлі, стверджуючи, що 14 людей були вбиті земляками-литовцями. Окрім цього, Парламент Литви видав щорічну премію Свободи семи борцям за свободу – лісним братам, які чинили опір радянській окупації наприкінці Другої світової війни. Намагаючись дискредитувати боротьбу за незалежність країн Балтії і вибілити історію радянської окупації, віддавна прокремлівські медіа наклеюють на Балтійських лісових братів ярлик нацистських співробітників. Риторика була оновлена відповідно до сучасних тенденцій, оскільки лісові брати були позначені як терористи. Дезінформатори також використали нагоду похвалити режим Сталіна як «не кривавий і дуже гуманний»;

3) *Македонія*: планова поява нової Республіки Північна Македонія надихнула прокремлівські мас-медіа стверджувати, що країна була змушена змінити свою назву через вимоги у контексті вступу до НАТО, що ніби-то викликало масові протести;

4) *Грузія*: лабораторія в Грузії, яка є частиною Національного центру з контролю за захворюваннями та громадського здоров'я (NCDC), що почав функціонувати в серпні 2013 р., тривалий час перебувала в епіцентрі відкритих теорій змови. Центр Lugar є авторитетним закладом у лабораторній мережі NCDC і служить референс-лабораторією для системи охорони здоров'я Грузії. У січні 2019 р. в російських медіа з'явилися бездоказові заяви, що біологи з американської військової медичної групи і деякі приватні підрядники могли проводити таємні експерименти над грузинами і що майже 100 осіб загинули, бо безкоштовна програма ліквідації гепатиту С не йшла, як планувалося [11].

Усвідомлюючи деструктивний вплив дезінформації не лише на систему прийняття рішень, але й на масову свідомість, оцінки, судження й переконання громадян, у січні 2018 р. Європейська комісія створила групу експертів високого рівня (highlevel group of experts «the HLEG») для надання консультацій щодо політичних ініціатив для протидії фальшивим новинам та поширенню дезінформації онлайн. На думку Групи відповідь на дезінформацію має ґрунтуватися на таких п'яти «стовпах»:

1) підвищити прозорість онлайн-новин, включаючи адекватний і конфіденційний обмін даними про системи, що забезпечують їх обмін в Інтернеті;

2) сприяти медіа- й інформаційній грамотності для протидії дезінформації та допомогати користувачам у навігації у цифровому медіа-середовищі;

3) розробити інструменти для розширення можливостей користувачів та журналістів боротися з дезінформацією та сприяти позитивній взаємодії на основі інформаційних технологій, які швидко розвиваються;

4) зберігати різноманітність і стійкість європейської новинарної медіа-екосистеми;

5) сприяти продовженню досліджень впливу дезінформації в Європі, щоб оцінити заходи, вжиті різними суб'єктами, і постійно коригувати необхідні відповіді [2].

Кампанія з протидії кремлівській дезінформації, яку культивували й поширювали упродовж багатьох років, потребує тривалого часу й великих зусиль, адже є споживачі інформації, які сприймають факти саме в момент показу, але є й ті, хто потребує більшого переконання, повторення повідомлень, щоб виправити свої помилкові судження. До протидії й боротьби з дезінформацією мають залучатися журналісти різних медіа, діяльність яких повинна базуватися на принципах транспарентності, відповідальності, чіткому відокремленню перевірених фактів від думок; владні структури не повинні втручатися в інформаційну політику медіа; організації громадянського суспільства можуть реалізовувати проекти з підвищення медіа-грамотності громадян. Онлайн-платформи, зокрема соціальні мережі й онлайн відео-платформи, спроможні вплинути на громадську думку шляхом сортування, відбору та рейтингування новинарної інформації й слугуватимуть інструментом перевірки вірогідності фактів. Нажаль, немає доказів того, що потік російської дезінформації зменшиться, отже й поле для подальших наукових досліджень залишається широким.

Бібліографічний список:

1. Макаренко Є. Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/3117/2798 (дата звернення: 11.02.2019).
2. A Multi-Dimensional Approach to Disinformation. Report of the independent High level Group on fake news and online disinformation. URL: https://blog.wan-ifra.org/sites/default/files/field_blog_entry_file/HLEGReportonFakeNewsandOnlineDisinformation.pdf (дата звернення: 23.02.2019).
3. Cornish P., Lindley-French J. and Yorke C. Strategic Communications and National Strategy. A Chatham House Report. London, 2011, 42 p. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/24-1436781085.pdf>, 2011 (дата звернення: 11.02.2019).
4. Disinformation in 2018: Twelve Embarrassing Moments. URL: <https://euvsdisinfo.eu/disinformation-in-2018-twelve-embarrassing-moments/> (дата звернення: 15.02.2019).
5. Disinformation Review. URL: <https://euvsdisinfo.eu/disinfo-review/> (дата звернення: 15.02.2019).
6. European Council conclusions, 19-20 March 2015. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/21888/european-council-conclusions-19-20-march-2015-en.pdf> (дата звернення: 20.02.2019).
7. EU vs Disinfo. URL: <https://euvsdisinfo.eu/about/> (дата звернення: 19.02.2019).
8. Lewandowsky S., Lynam J. Combating 'fake news': The 21st century civic duty. URL: <https://www.irishtimes.com/opinion/combating-fake-news-the-21st-century-civic-duty-1.3739327> (дата звернення: 11.02.2019).
9. Paul Ch. Getting Better at Strategic Communication. Santa Monica: RAND Corporation, July 12, 2011, 18 p. URL: <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT366.html> (дата звернення: 19.02.2019).
10. Questions and Answers about the East StratCom Task Force. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/2116/-questions-and-answers-about-the-east-stratcom-task-force_en (дата звернення: 15.02.2019).
11. There have never been any Russian forces in Ukraine !? URL: <https://euvsdisinfo.eu/there-have-never-been-any-russian-forces-in-ukraine/> (дата звернення: 19.02.2019).
12. The Strategy and Tactics of the Pro-Kremlin Disinformation Campaign. URL: <https://euvsdisinfo.eu/the-strategy-and-tactics-of-the-pro-kremlin-disinformation-campaign/> (дата звернення: 19.02.2019).

References:

1. Makarenko Ye. Strategic Communications in International Relations. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/3117/2798 (date of address: 11.02.2019).
2. A Multi-Dimensional Approach to Disinformation. Report of the independent High level Group on fake news and online disinformation. URL: https://blog.wan-ifra.org/sites/default/files/field_blog_entry_file/HLEGReportonFakeNewsandOnlineDisinformation.pdf (date of address: 23.02.2019).
3. Cornish P., Lindley-French J. and Yorke C. Strategic Communications and National Strategy. A Chatham House Report. London, 2011, 42 p. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/24-1436781085.pdf>, 2011 (date of address: 11.02.2019).
4. Disinformation in 2018: Twelve Embarrassing Moments. URL: <https://euvsdisinfo.eu/disinformation-in-2018-twelve-embarrassing-moments/> (date of address: 15.02.2019).
5. Disinformation Review. URL: <https://euvsdisinfo.eu/disinfo-review/> (date of address: 15.02.2019).
6. European Council conclusions, 19-20 March 2015. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/21888/european-council-conclusions-19-20-march-2015-en.pdf> (date of address: 20.02.2019).
7. EU vs Disinfo. URL: <https://euvsdisinfo.eu/about/> (date of address: 19.02.2019).
8. Lewandowsky S., Lynam J. Combating 'fake news': The 21st century civic duty. URL: <https://www.irishtimes.com/opinion/combating-fake-news-the-21st-century-civic-duty-1.3739327> (date of address: 11.02.2019).
9. Paul Ch. Getting Better at Strategic Communication. Santa Monica: RAND Corporation, July 12, 2011, 18 p. URL: <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT366.html> (date of address: 19.02.2019).
10. Questions and Answers about the East StratCom Task Force. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/2116/-questions-and-answers-about-the-east-stratcom-task-force_en (date of address: 15.02.2019).
11. There have never been any Russian forces in Ukraine !? URL: <https://euvsdisinfo.eu/there-have-never-been-any-russian-forces-in-ukraine/> (date of address: 19.02.2019).
12. The Strategy and Tactics of the Pro-Kremlin Disinformation Campaign. URL: <https://euvsdisinfo.eu/the-strategy-and-tactics-of-the-pro-kremlin-disinformation-campaign/> (date of address: 19.02.2019).

Karpchuk N. P. EU Strategic Communication as a Means to Fight Against Disinformation

The article analyzes one of the directions of the European Union strategic communications aimed at debunking fakes and disinformation. Strategic communications belong to the innovative tools of the EU foreign policy, aimed at interaction in the format of both strategic partnership with international actors and regional cooperation with European countries. The East Stratcom Task Force has been created precisely

for the East Neighborhood countries to cooperate with the East Europe states and to better inform on the EU in these countries. The Task Force analysts see their mission in explaining and promoting the European Union's policy in the Eastern Neighborhood, as well as correcting disinformation. The Task Force reports and analyzes the trends of disinformation, explains and debunks disinformation messages and raises awareness of disinformation produced by the Russian Federation and Russian-language media.

EUvsDisinfo is the publicly available international disinformation database which provides weekly reviews of the Task Force and presents analytical articles on this issue. In particular, analytical materials emphasize that the Kremlin campaign for disinformation uses diversification of channels, messages depending on the target audience. However, all messages have a common goal that is to weaken the West, discrediting the idea of European integration, and to strengthen the Kremlin, promoting the convictions and values of the Russian Federation.

Disinformation is used by the Kremlin as a means of acquiring power in both Russian and foreign policy. The Task Force analysts conduct a comprehensive analysis of disinformation messages and demonstrate that disinformation cannot only be a way of intimidating and demonstrating power; it can also be ridiculous, mischievous, when its creators, trying to mislead the audience, are mistaken and exposed.

Being aware of the acuteness of the disinformation threats, the European Commission has set up a high-level group of experts whose mission is to provide advice on policy initiatives to counteract false news and disinformation online.

Key words: *strategic communication, disinformation, East Stratcom Task Force, EUvsDisinfo site, pro-Kremlin campaign on disinformation.*

ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА ЯК КРИЗА ІСНУЮЧОЇ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ

З'ясовано, що сучасна екологічна криза має глибокі соціально-економічні корені але, головним чином це – криза духовності. Ідея всеосяжного контролю над природою є плодом зарозумілості і невинуватеної засміченості свідомості хибними ідеями, що природа існує лише для комфорту людини.

Виявлено одну з найістотніших суперечностей, що значною мірою виражає сутність екологічної проблеми – суперечність між економічним поступом людства і можливостями біосфери до самовідновлення. Зазначається, що стратегія практичних орієнтацій призвела до споживацтва, виснаження природних ресурсів і деградації природи. Акцентується увага на особливій небезпеці явища споживацтва як: з економічної точки зору, оскільки природа не в змозі через обмеженість її ресурсів у кожний даний момент часу задовольнити нескінченні матеріальні потреби людини; з геополітичної – посилюється агресивність поведінки людей, народів і держав в умовах обмежених ресурсів; з моральної – оскільки націленість на споживацтво так званих модних, престижних речей будь за веде до втрати людиною розуміння цінності і цілісності природи, і як наслідок викривлене ставлення до самої себе як особистості. Для такої людини чистота повітря, води, ґрунтів і лісів перестає бути цінністю, оскільки головними стають – статок, престиж, гроші, інші подібні приваби. У цьому сенс примітивного споживацького підходу до життя і природи.

Робиться висновок, що обмеженість сучасного людства в ресурсах – це результат дії певних соціальних і культурних чинників, на які можна впливати через організацію суспільного життя. Вищі духовні цінності повинні якимось регулювати побутові потреби та їх диференціацію. Потрібне нове переосмислення місця людини у світобудові: розглядати людину не як завойовника природи, а як органічну її складову частину, тобто докорінно змінити цінності, насамперед ті, які регулюють ставлення людини до природи. Важливо усвідомити, що саме по собі зростання добробуту, поліпшення умов існування ще не робить людей щасливими. Сучасній людині потрібно вгамувати свої традиційні раціонально-прагматичні пріоритети, суттєво підвищити рівень моральності й духовності, усвідомити, що в процесі природокористування здобувається не тільки «хліб насущий», а й «хліб духовний». Пропонуються основні напрями зміни вектору економічного розвитку, так звані стратегічні екологічні ініціативи людства, які водночас були б основою зміни моральної парадигми розвитку в якій економічним вважалося б тільки те, що є екологічним.

Ключові слова: екологічні цінності, екологічна криза, біосфера, споживацтво, природні ресурси, стратегічні екологічні ініціативи.

Постановка проблеми. Екологічна криза яка вразила людство значною мірою зумовлена пануючими в наш час системами цінностей. Кризові моменти у взаємовідносинах людини з природним середовищем виникають, як це не парадоксально, з посиленням технічної могутності людини. Суспільство продукує на природу свої як позитивні, так і негативні сторони і тим самим багато в чому визначає стан природних екосистем, динаміку їх змін. Однак, чи техніка й технології винні в різкому погіршенні екологічного стану. На наш погляд, сучасна екологічна криза має глибокі соціально-економічні корені і, головним чином це – симптом душевного і духовного неблагополуччя людини, криза духовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальновідомими політико-філософськими дослідженнями в яких автори ставили питання про необхідність перебудови сучасного суспільства в екологічне і шукали шляхи поєднання екологічних цінностей з демократизацією суспільних відносин є праці К. Алорі, Ф. Вестера, А. Гора, Б. Деволла, К. Траубе, Д. Формена, Е. Фрома, В. Хозенклевера та ін. В Україні аналізом проблем екологічної свідомості, екологічної освіти

і культури досить плідно займаються В. Горлинський, А. Єрмоленко, М. Кисельов, В. Крисаченко, Г. Марушевський, Г. Науменко, Д. Топоровський та ін. Однак, спеціальних праць, присвячених ціннісним основам екологічно безпечного розвитку, за виключенням деяких публікацій В. Горлинського, все ще чекає наукова громадськість.

Мета статті – з'ясувати чинники, які сприяють наростанню деградації планетарних екосистем та запропонувати для обговорення ймовірні стратегічні екологічні ініціативи по зміні вектора економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Пройдений після Стокгольмської конференції (1972 р.) шлях показав, що основні тенденції швидкого погіршення глобальних і регіональних екологічних умов не змінилися. Незважаючи на величезні капіталовкладення і у порівняно благополучних регіонах посилюються деформації навколишнього середовища: в Західній Європі, наприклад, розширюються площі уражених лісів, збільшуються території закисання ґрунтів і число забруднених водойм, зникають гриби і т. д. У межах існуючих стереотипів причину цього здебільшого шукають у недостатній природоохоронній господарській діяльності, хоча це, як відомо, лише одна з них.

Можна, правда, назвати і деякі локальні програми «очищення» навколишнього середовища, які виявились досить ефективними. Це, зокрема, проекти «Темза» (Англія), «Сена-Маас» (Франція), «Рейн» (Німеччина). Є позитивний досвід реалізації і міжнародних програм таких, як, приміром, програма оздоровлення Великих американських озер. На жаль, таких програм не так багато і всі глобальні негативні тенденції не тільки збереглися, а й посилюються. Зазначимо, що абсолютно всі тенденції погіршення екологічної ситуації у світі властиві природному докільлю й Україні, де квітучий і благодатний колись край перетворився в зону суцільного екологічного лиха. І причинами цього є не тільки соціально-економічні наслідки господарювання. А й, перш за все, світоглядні, ціннісні, культурні.

Що це так видно, хоча б, з такого прикладу. Переважна більшість людей ходить у ліс не для того, щоб слухати спів птахів і милуватися квітами, а по ягоди, гриби, на полювання. Можуть заперечити, що це, мовляв, потрібно, оскільки існують труднощі з продуктами харчування. Але таке пояснення далеко недостатнє, адже споживацтво поширене і в суспільствах, де продуктів вистачає. У принципі, скільки б людина не мала, вона завжди може хотіти більше.

Які екологічні наслідки цього? «По-перше, орієнтація на споживацтво призводить до виснаження і деградації природи. І, по-друге, посилюється агресивність поведінки людини в умовах обмежених ресурсів. Споживацтво небезпечне і з економічної точки зору, оскільки природа не в змозі через обмеженість її ресурсів у кожний даний момент часу задовольнити нескінченні матеріальні потреби людини. Крім того, націлена на споживацтво так званих модних, престижних речей людина втрачає розуміння цілісності природи, цілісність ставлення до неї і слідом за тим цілісність самої себе як особистості. Для неї чистота повітря, води, ґрунтів і лісів перестає бути цінністю. Головне – достаток, гроші та інші подібні приваби. У цьому сенс примітивного споживацького підходу до життя і природи» [1, с. 126-127].

Тож необхідно змінити цінності, насамперед ті, які регулюють ставлення людини до природи. Важливо усвідомити, що саме по собі зростання добробуту, поліпшення умов існування ще не робить людей щасливими. І потрібно вгамувати свої традиційні раціонально-прагматичні пріоритети, суттєво підвищити рівень моральності й духовності. Стратегія практичних орієнтацій людства має суттєво змінитися, адже в процесі природокористування здобувається не тільки «хліб насущий», а й «хліб духовний». Природу не можна сприймати як комору, з якої людина бере в необмеженій кількості те, що їй потрібно, а повертає відходи своєї діяльності, до яких їй немає ніякого діла. Природа, звичайно, не храм, яким належить захоплюватись, але і не тільки майстерня, а джерело фізичного і духовного життя людини, неминуща цінність, що має для людського існування вирішальне значення [2, с.122,123].

На жаль, людина змушена була боротися з природою і приречена на боротьбу при всіх можливих способах виробництва. Тобто, єдність людини і природи досить суперечлива. Але це не означає, що цю суперечливість потрібно загострювати і надалі, наближаючи екологічну катастрофу і сподіваючись, що людина зможе адаптуватись до будь-яких змін. «Боротьба з природою, – як підкреслює А.Горелов, – ніколи не скінчиться, але перемога над нею обертається для людини поразкою, оскільки сама людина – частина природи, а природа – початок, що породжує її» [2, с.126].

Слід зауважити, що значне число жителів планети були «мічуринцями» і жили за принципом: «Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї – наше завдання». Взяти милість

силою? Але ж саме прагнення якомога більше взяти і призвело до того, що нині дійсно вже не слід чекати милості від природи, адже ми в неї вже і так забагато взяли.

Людина віками і пристосовувалась і вела боротьбу зі стихійними силами природи. І ось нарешті вона вперше може її знищити. Вже знищивши багато представників флори і фауни на Землі, людина переступила ту межу, за якою руйнуються основи існування активної частини природної системи в цілому та її окремих частин зокрема. Саме тому головним «стихійним лихом» і для природи і для людини стає вона саме. Споживач має стримувати себе, не забувати, що не можна постійно брати, не віддаючи, інакше звідки візьметься бажане? Загалом, є всі підстави стверджувати, що обмеженість сучасного людства в ресурсах – це результат дії певних соціальних і культурних чинників, на які можна певною мірою впливати через організацію суспільного життя. **Вищі духовні цінності повинні якимось регулювати побутові потреби та їх диференціацію. Потрібне нове переосмислення місця людини у світобудові: розглядати людину не як завойовника природи, а як органічну її складову частину. Ідея всеосяжного контролю над природою є «плодом зарозумілості, що, – як стверджує Р. Карсон, – і народилася тоді коли біологія та філософія перебували на неандертальському рівні і коли вважалося, що природа існує лише для комфорту людини» [3, с.27].**

Нині у всьому світі досить активно відбувається переорієнтація від настанови на «прискорення» науково-технічного прогресу до ідеології «виживання». На конференціях ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р., Йоганесбург, 2002 р.) всебічно обговорювалася проблема повороту нашої цивілізації на шлях розвитку, на якому людина буде змушена «вгамувати свій гонор та споживацький егоїзм» і відшукати ефективні засоби існування у злагоді з природою. Об'єктивна залежність траєкторії розвитку людства від стану природного довкілля була визнана одноставно всіма учасниками згаданих Конференцій.

По суті, це означає, що на перший план виходить пошук засобів розв'язання суперечностей між економічним поступом і збереженням довкілля, досягнення повної збалансованості між цими сферами. Ігнорування цієї єдності, забуття того, що не тільки виробництво, а й сама природа є основою людської життєдіяльності — одна з гносеологічних і діяльнісних причин екокризи, що настає. Ось чому теза про сутнісну єдність економіки і екології, або як вона реалізується у виробництві чи в інших формах діяльності людей, є разом з тим наріжним каменем, на якому будуватиметься вирішення проблем довкілля.

Необхідно виправити ті вади економічної філософії, які індустріально розвинені країни спочатку легітимізували, а потім заохочували екологічну руйнацію. Йдеться про безумовну зміну економічних орієнтирів — за допомогою яких наша цивілізація – або, в крайньому разі, основна і зростаюча її частина, яка пов'язана з ринковою економікою, – оцінює свої рішення. «Глибока соціальна й екологічна криза сучасної цивілізації, – як справедливо підкреслюють І.Алексєєнко і Л.Кейсевич, – виникла головним чином з вини є самої людини. Ініційована вона нею в ім'я досягнення своїх приватних, вузькоутилітарних цілей і задоволення любою ціною своїх всезростаючих потреб, із-за чого життя на Землі і само існування людства опинилось під загрозою» [4, с.9]. Споживацьке ставлення до природи призводить до її руйнації. Тому є очевидним, що «шлях сучасної цивілізації, що спирається на індустрію і неупинний економічний розвиток, є хибним. На ньому принципово неможливо досягти усталеного розвитку, якби ми не вдосконалювали систему природокористування. Йдучи по ньому, ми назавжди приречені йти за подіями і марно намагатися виправити наслідки наших власних руйнівних дій» [5, с.23].

Система всезагальної корисності – це та субстанційна основа, що об'єднує до купи всі часткові й особливі прояви людської цивілізації. У розвинених країнах нині живе всього 13 % населення земної кулі, а його частка в забрудненні й руйнуванні природи становить 70 %. Такою є ціна високого рівня життя. Одна з відмінностей сучасного суспільства від того, яке було відоме К. Марксу, полягає в тому, що людина вже так жорстоко не експлуатується. Експлуатація ж природи стала ще більшою, по суті, граничною. У нерозвинених країнах і тих, що розвиваються, ставлення до природи таке саме – корисливе і руйнівне [23, с.26].

Таким чином, гонитва за технічними та економічними показниками є загальнопланетарною тенденцією. Як справедливо зазначає М.Кисельов, скрізь «багатства живої природи, кращі здібності людини приносяться в жертву досягненню "високого життєвого рівня". Все буття людини, її ментальність і система цінностей поставлені виключно в економічну площину. В результаті складається досить абсурдна ситуація: прибутки зростають, підвищується нібито рівень життя, а стан навколишнього середовища і самопочуття людей стають дедалі гіршими. Гонитва

за прибутками дається взнаки навіть у сфері екології: охорона природи розглядається як збереження ресурсів для промисловості, а охорона того чи іншого виду ставиться в залежність від того, наскільки він є корисним» [5, с.23]. Усе це свідчить про те, що людство є хворим на іпохондрію. «Воно настільки сильно стурбоване своїм економічним станом, що втратило здатність лишатися здоровим» [3, с.47]. Разом з тим слід відзначити, що «наслідки руйнування людиною природи наступили не відразу, а згідно відомому принципу віддаленості подій лише тоді, коли збіднів видовий склад біосфери і в значній мірі вичерпались компенсаційні можливості її восьми буферних систем – радіаційних поясів Землі, магнітосфери, озонового шару, атмосфери, ґрунтів, лісів, океанів і генофонду біосфери» [4, с.10].

Проте споживацтво не слід плутати зі споживанням – задоволенням потреб, які відповідають внутрішній природі людини і без яких саме життя людини неможливе. Споживацтво – це переважна спрямованість споживання на шкоду духовному життю, причому – нерідко пов'язане із задоволенням псевдопотреб. Останні можуть бути двох видів: які перевищують реальні потреби, і такі, що замінюють їх (часто із-за неможливості задовольнити справжні) і мають свою внутрішню й зовнішню детермінанти. Одні пов'язані зі штучним формуванням потреб, інші – мають переважно психологічні властивості, хоча ті й інші кореняться в соціальній дисгармонії. А це додатковий соціальний тягар, який накладається на природу [2, с.121].

Відсутність цілісного погляду на природу як найпершу основу існування призвела до гіпертрофування природоперетворюючих можливостей людства, нехтуючи при цьому адаптивними, пристосувальними механізмами цивілізаційного процесу. Сталася величезна помилка – акцент на соціальному розвитку заслонив саму природу, відсунув її на другорядне місце. Реальний екорозвиток соціуму виявив одну з найістотніших суперечностей, що значною мірою виражає сутність екологічної проблеми – суперечність між необхідністю подальшого нарощування виробництва і можливостями біосфери, яка під впливом господарської діяльності, антропогенного тиску дедалі деградує, наближаючи світ до глобальної екологічної катастрофи.

Чи можна уникнути цієї катастрофи, не знижуючи, а навпаки прискорюючи розвиток продуктивних сил і, разом з тим, зберегти біосферу. Йдеться про можливість спільного розвитку двох вищих форм руху матерії на планеті. Цілком зрозуміло, що їх співіснування передбачає й наявність обмежень для цього спільного розвитку, пошук компромісних рішень, оскільки перекіс в один бік породжує негативні наслідки для обох форм руху матерії. Це свідчення того, що взаємодія суспільства і природи досягла такого рівня, коли вже видно риси спільної деградації, соціального і екологічного регресу. Тому термін «коеволюція», тобто спільна їх еволюція найкраще передає сутність поставленої проблеми. Коеволюція означає такий спрямований розвиток людського суспільства і його вплив на біосферу, які не тільки не руйнують біосферу, а сприяють її подальшому розвитку і забезпеченню соціальному прогресу.

Інтернаціоналізація еколого-економічних відносин у світовому виробничому процесі породжує ряд проблем, які важко вирішити на цьому етапі розвитку цивілізації. Мається на увазі, зокрема, пошук методів міжнародного регулювання природокористування і міждержавних еколого-економічних відносин, що складаються тут. Всесвітня взаємозумовленість і взаємозалежність екологічних і економічних відносин вимагають їх глибокого аналізу, врахування та гармонізації. Всеохоплюючий міжнародний характер «глобалізації» ставить перед світовим співтовариством завдання регулювання як екологічних відносин, що виникають у системі «природа-суспільство», так і економічних. На сучасному етапі розвитку суто економічний або суто екологічний підходи до розвитку є неправомірними і мають бути замінені комплексним еколого-економічним підходом [7, с.127].

Необхідність регулювання соціоприродних відносин, хоча й визнається світовим співтовариством, проте і досі головним критерієм у природокористуванні є все ж економічність або валовий економічний критерій, що домінує у людському мисленні. Але це – глухий кут розвитку. Отже, традиційний загальноцивілізаційний підхід до економіко-екологічної політики вимагає значної модифікації, з урахуванням екологічних реалій.

Водночас усе це свідчить про те, що проблема збереження довкілля набула статусу важливої, навіть провідної економічної проблеми. Саме тому Міжнародне товариство з екологічної економіки, активними членами якого є десятки країн світу, визначає екологію як «господарство природи (natures household)», а економіку як «господарство людини (humankinds household)» і ставить на меті дослідження «екології людини» й «економіки природи», всієї межі взаємозв'язків, що включає економічну підсистему як частину, або невід'ємний складник глобальної екосистеми [8, с. 90-91].

До середини 80-х років екологічна політика стосовно скорочення техногенного впливу на навколишнє середовище в багатьох країнах будувалася на визнанні пріоритету адміністративно-правових заходів. Одним з позитивних результатів цього було створення структури державних органів і громадських організацій, у функції яких входить забезпечення природоохоронної діяльності від місцевого до національного рівнів. Крім того, створені основи національних систем екологічного права, стандартів та нормативних актів, що регламентують різні види діяльності господарських суб'єктів і фізичних осіб за критеріями екологічної безпеки. Цей напрямок в екологічній діяльності постійно вдосконалюється, хоча ефективність заходів дещо знизилась. Причина – у відсутності стимулюючої природоохоронної мотивації за орієнтації тільки на адміністративно-правові заходи. Ось чому в методології національних екологічних політик основна увага приділяється економічним методам, що стимулюють оптимальне використання навколишнього середовища. Складність реалізації таких методів для практичних цілей полягає в подоланні суб'єктивізму при визначенні вартості як негативних впливів так і компенсуючих заходів.

У цілому використання економічних механізмів, як засобу природоохоронної політики, показало їх значну ефективність, незважаючи на те, що в тлумаченні самих принципів економічного регулювання є суперечності, які ще не вирішені. Було б добре, звичайно, якби в економічних рішеннях враховувались екологічні критерії. Шкода, але урядовці й немало політиків, схоже, не від того, щоб звалити екологічні наслідки економічних рішень у великий кошик для сміття з етикеткою «зовнішні обставини», під якими мається на увазі все те, що економісти хотіли б забути.

Існуючий підхід до економічної політики повинен змінитися, якщо людство збирається забезпечити стійкий розвиток земної цивілізації. Світовим лідерам і міністрам економіки слід скликати зустріч у верхах для обговорення стратегічного завдання – зміни вектора економічного розвитку. Йдеться про *прийняття* без зволікання цілого комплексу *нових державних і міждержавних економічних орієнтирів*. Такими можуть бути наступні:

1. *Держави мають наполягати на включення норм захисту навколишнього середовища в міжнародні договори і угоди, в тому числі торговельні (зокрема норм екологічної відповідальності).* Екологічні стандарти слід прирівняти до тих критеріїв, згідно з якими здійснюється лібералізація торгових угод, насамперед тому, що розвинені країни прагнуть розширити принципи вільного ринку і налагодити вільну торгівлю з рештою світу. Захист навколишнього середовища і комерційні переговори — це надто нестійка суміш. Потрібні дуже жорсткі екологічні стандарти (наприклад, ті, що пропонує Німеччина запровадити в ЄС), а також спеціальне рішення Генеральної Асамблеї ООН стосовно тарифів і торгівлі, створення експертної групи з метою вивчення зв'язків між торгівлею і навколишнім середовищем.

Необхідно розробити і скоординувати ефективні заходи екологічного контролю для боротьби з нечесною торговельною практикою. Це важливо зробити ще і тому, що західним бізнесменам часом вигідно позбутись брудних технологій, навіть поступившись ціною. То чи не стануть, зокрема, і українські зовнішньоторговці масовими «заготівельниками» ризикованого товару? Чи не буде цим завдано ще одного удару по доквіллі? Така небезпека дійсно є. У гонитві за валотою українські підприємці вже укладають з інофірмами угоди про захоронення шкідливих залишків, а через спільні підприємства здійснюється передислокація на територію України екологічно небезпечних виробництв і технологій. На фоні економічних негараздів та соціально-політичної невизначеності проблеми екології витісняються на другий план. Одним з показників зниження духовних критеріїв нашого суспільства є поступове звикання до екологічної небезпеки, байдужість і безвідповідальність щодо стану навколишнього середовища [124]. Отже, правила міжнародної торгівлі, які розроблялися без урахування чинників доквілля, повинні тепер бути змінені на предмет захисту останнього.

2. *Вимога благоустрою навколишнього середовища має бути включена в число критеріїв, що використовуються міжнародними фінансовими інститутами при розгляді всіх передбачуваних грантів з фондів розвитку.* Важливо при цьому враховувати і те, що деякі міжнародні фінансові інститути, створені для сприяння розвитку «третього світу» нерідко завдають їм більше шкоди, ніж користі, оскільки ігнорують екологічні наслідки великомасштабних проектів. Хоча міжнародні фінансові інститути і включають деякі екологічні критерії в умови надання позик, але рідко їх дотримуються. Тому дехто з надто нетерплячих екологів закликає до повного припинення фінансування розвиненими країнами всіх міжнародних інституцій, які не бажають чи неспроможні докорінно змінити підхід до екологічної практики.

3. *Прискорити впровадження принципу «обміну боргів на екологію»* з метою заохочення екологічної діяльності і полегшення тягара боргу. Обмін боргів на діяльність по захисту навколишнього середовища — одна з ефективних гуманних ідей за останні десять – двадцять років. У відповідності з нею індустриальні країни списують з країн, що розвиваються, їх заборгованість, а останні заоб'язуються послідовно здійснювати угоди щодо захисту ділянок навколишнього середовища на своїй території, які перебувають у небезпеці. Від цього виграють усі, бо в будь-якому разі мало ймовірно, що більша частина боргів буде сплачена, а захист навколишнього середовища відповідає насущним інтересам і країн-боржників і решти світу. До того ж масоване полегшення тягара боргів, що тисне на світ, який розвивається, має важливе значення для створення стабільного суспільства, а з часом і глобальної економіки, в якій ці країни будуть невід'ємним і надійним елементом.

Непередбачуваність теперішніх угод з «третім світом» ще більш очевидна, якщо взяти до уваги, що величезна частина цього боргу утворилася внаслідок закупівлі зброї для ведення міжособних війн, коли іноді цілі регіони поринали в атмосферу насильства і вбивств, а навколишнє середовище безжалісно деформувалося. Саме це супроводжувало, наприклад, іракське вторгнення в Кувейт у 1991 р. Запобігання таких війн (у тому числі шляхом заборони вивозу сучасних озброєнь з індустриальних країн) – це один з найважливіших заходів стосовно захисту навколишнього середовища, який можна здійснити.

4. *Укласти міжнародні угоди, що встановлять ліміт викидів вуглекислого газу країнам-учасницям, а також розвивати торгівлю ліцензіями на право викидів між країнами, які потребують більше квот, і тими, які повністю їх не використовують.* Створення ринку квот на викиди вуглекислого газу в міжнародних масштабах – ще одна важлива нова ідея щодо використання ринкових механізмів для боротьби з глобальною екологічною кризою. Така угода була підписана в Кіото (Японія) в 1997 році. Вона заоб'язала в першу чергу індустриальні країни обмежити щорічні викиди вуглекислого газу і затвердила механізм розподілу цих квот.

На практиці такі угоди сприятимуть більш раціональному вкладанню капіталу у виробництво, які є найефективнішою альтернативою тим виробництвам, що генерують вуглекислий газ; заміна природних видів палива відновлюваними формами енергії; розробці дієвіших методів енергозбереження і споживання, а також принципово нових підходів до основних форм життєдіяльності замість тих, що нині сприймаються як належні.

З цією метою в кожній з держав було б доцільно створити відповідний фонд екологічної безпеки, платежі в який залежатимуть від кількості викинутого в атмосферу вуглекислого газу. Виробництво бензину, паливної нафти та інших видів палива на її основі, природного газу та електроенергії, яка одержується в результаті спалювання природних видів палива, викличе збільшення податку на вуглекислий газ відповідно до вмісту його у виробленому паливі. Ці гроші екологічні фонди зможуть використати для субсидування екологічно ефективних технологій – таких, як енергозберігаючі освітлювальні лампи або високоекономічні автомобілі.

5. *Визначення величини валового національного продукту (ВНП) має бути змінено з урахування того, поліпшився чи погіршився стан навколишнього середовища.* Сучасні методи розрахунку продуктивності і ВНП зовсім не враховують виснаження природних ресурсів. Уся природа вважається безмежною і безкоштовною. Деякі країни (особливо ті, що розвиваються) цілком вирубують свій дощовий ліс, викачують нафту, газ, інші корисні копалини, збільшуючи їх продажем свої прибутки, проте ніхто не вимагає від них оцінити виснаження природних багатств, або якось включити в розрахунок той факт, що через деякий час усього цього вже не буде. Потрібно позбавитись цієї екологічної сліпоти і замінити кожне помилкове формулювання у відповідних документах іншим, яке враховуватиме екологічні наслідки ринкових відносин.

6. *Встановити для виробничої продукції податок на чисту сировину, в залежності від кількості невідновлюваної чистої сировини, використаної при її виготовленні.* Наприклад, паперові фабрики оподатковувались би відповідно до відсотку продукції, виробленої із щойно зрублених дерев, а не з рециркульованих пульпи і паперових відходів. У цьому разі виробники і споживачі, які сплачують податок, зажадали б податкових пільг для придбання обладнання, потрібного для рециркулювання, а також ефективного збирання і використання рециркульованих матеріалів, сподіваючись на одержання прибутку.

7. *Вдосконалювати методичку прогнозування впливу прийнятих рішень на умови життя майбутніх поколінь.* Технологічна могутність людства радикально посилила здатність видозмінювати навколишній світ на свій розсуд, що не минає безслідно. Незважаючи на це, людство і досі розраховує

ефект своїх дій, по суті, так само, як і на початку індустріальної революції, – сподіваючись, що жоден наш вчинок не «відгукнеться» в майбутньому. Якщо колись це було можливо, то зараз подібне припущення помилкове, і формули, в яких вона втілюється, мають бути змінені. Проте реальна робота потребує стратегічного і систематичного планування. Адже щоб перейти до нової усталеної економіки, неодмінно слід почати розраховувати вплив своїх рішень на долю майбутніх поколінь, яким доведеться мати справу з їх наслідками. Тому важливо навчитися прогнозувати наслідки будь-якого рішення – на десятки, а то і сотні років наперед з урахуванням чинників екобезпеки.

8. *Відмовитися від фінансових заохочень екологічно згубної діяльності.* Перехід до економічних норм, які сприяють безпеці, можна прискорити за допомогою конкретних заходів. Перш за все слід відмовитися від тих внутрішньодержавних і міжнародних інвестицій, що заохочують і оплачують екологічно згубну економіку (наприклад: вирубування лісів, інтенсивна експлуатація малорентабельних ґрунтів, всезростаюче видобування корисних копалин тощо).

По-друге, якщо механізм регулювання природокористування базувати лише на директивно встановлених нормативах і державних стандартах, які визначають гранично припустимі викиди забруднень у навколишнє середовище, санітарні норми, припустимі обсяги вирубування лісів і т. д., то таке управління буде, в певному розумінні, прихованою формою субсидування безгосподарського природокористування. Адже навіть за умов дотримання встановлених середніх «меж» викидів забруднюючих речовин підприємства вже не витрачають ніяких коштів на компенсування шкоди, заподіяної навколишньому середовищу. Ці витрати або лягають тягарем на неприємних до шкоди платників податків, або взагалі ніким не покриваються. Це ще один аргумент на користь припинення субсидіювання виснаження природних ресурсів і зростання забруднень, і вихід бачиться у зміні податкового кодексу.

9. *Здійснювати політику замовлення на екологічно прийнятні замітники там, де вони конкурують зі старими, екологічно менш вигідними технологіями,* з урахуванням суми витрат за час існування останніх. Наприклад, держава повинна замінити кожен освітлювальну лампу, коли та перегорить, новою лампою тривалого користування, що забезпечує таке ж освітлення, споживаючи менше електроенергії. Держава має також взяти на себе зобов'язання закуповувати рецикльований папір в обсягах, які з кожним роком дедалі повніше забезпечуватимуть потреби всієї країни до тих пір, поки практично весь використовуваний папір не буде рецикльованим. Якщо вона покаже приклад у таких справах, то виробникам екодоцільних товарів буде значно легше налагодити масове виробництво їх і прорватися на ринок.

10. *Держава має встановити більш жорсткі норми економії й економічності* – у будівництві, промисловому виробництві, у виробництві побутових приладів, двигунів, моторів, машин і т. п. І тут важливо врахувати дію різних чинників. Хоча, наприклад, перехід до більш ефективних засобів пересування прискорюватиметься в основному податком на вуглекислий газ – і відповідними субсидіями. Підвищення економії звичайного палива багато в чому може доповнити їх. Оскільки викиди вуглекислого газу в багатьох країнах дуже великі, для їх зменшення потрібно вживати комплекс найрізноманітніших заходів.

11. *Всілякому збереженню і ефективному застосуванню сировини і матеріалів повинна сприяти реформа стандартів утилізації.* У цьому питанні значного прогресу досягнуто більше на місцевому рівні, державна ж політика – безнадійно відстала. Вся сфера комунального господарства дедалі більше спрямовується на екологічні аспекти, пов'язані з економікою. Комунальні підприємства і служби заохочують підприємства і організації, наприклад, до висаджування дерев, щоб якимось нейтралізувати вуглекислий газ, який викидається комунальним господарством.

12. *Програми висаджування дерев (із саджанців, що дбайливо виведені з урахуванням місця посадки) мають стати частиною державних програм зайнятості,* в яких вимоги працевлаштування поєднуються з виплатою допомоги. Причому висаджуванню дерев слід надати статус вищого пріоритету в літніх трудових програмах для підлітків.

13. *Потрібно прискорити відмову від усіх хімікатів, які нищать озон, сільськогосподарські угіддя, зрештою згубно впливають на здоров'я людей.* Важливо фінансувати розробку їх дійсно доброякісних заміників.

14. *Держава повинна збільшити обсяг і підвищити точність інформації про екологічний вплив товарів, що виробляються, і систематично доводити її до споживача.* Чим більше світове співтовариство усвідомлюватиме розміри екологічної кризи, тим важливішим буде забезпечення інформацією про екологічні наслідки наших рішень. Можна примусити ринкові сили працювати на екологію, і краще це зробити, надавши занепокоєним громадянам можливість врахувати стан

довкілля при купівлі товарів і прийняття інших економічних рішень. Але одержувана споживачами інформація має викликати довіру. Держава повинна гарантувати цілковиту достовірність інформації, наприклад, про економічність автоматики чи побутових приладів, запровадити юридичні стандарти «зелених» етикеток і т. ін. Повна інформація про те, хто є винним у заподіянні екологічної шкоди, буде ставати дедалі важливішим чинником впливу на ринкові сили, аби вони працювали на навколишнє середовище, а не проти нього.

15. *Потребують докорінної зміни стимули, пільги, санкції та обмеження екологічного спрямування.* Не викликає сумніву, що найголовнішими чинниками управління природоохоронною діяльністю (інструментами політики втручання) є заохочення і пільги, які стимулюють суб'єктів конкретного сектору економіки до самостійних кроків щодо захисту середовища, а також визначають санкції і обмеження, які застосовуються за невиконання умов на одержання стимулів і пільг [10, с.371-385].

Висновки. Таким чином, деградація природного середовища має глибокі соціально-економічні корені. Природа завжди «боляче» реагує на нерозумні дії, проте ця реакція має різні часові інтервали і не завжди викликає адекватну реакцію суспільства. Проте, коли окремі кількісні порушення призводять до якісних змін, чи, точніше, до різкого зниження якості життя через руйнування природних систем, це викликає відповідну реакцію. Стає очевидним неспроможність адміністративно-правової системи і непродуктивність самої моделі суспільства споживання і його розвитку за рахунок надмірної експлуатації природних ресурсів.

Усі екологічні проблеми – і глобальні, і регіональні – тісно взаємопов'язані і можуть бути вирішені, якщо відбудуться зрушення в мисленні, і народи зосередять свої зусилля на тій системі заходів, яку пропонує стратегічна екологічна ініціатива – зміні вектору економічного розвитку. І політики, й економісти мають визнати, що майбутнє суспільства, яке хоче залишатись життєздатним, має ґрунтуватись на екологічних засадах, а економічна діяльність – виходити з охорони природи. Тобто потрібна зміна моральної парадигми життєдіяльності і визнати, що економічним є лише екологічне.

Бібліографічний список:

1. Хилько М.І. *Екологізація політики*. К.: ВАДЕКС, 2014. 344 с.
2. Горелов А.А. *Человек – гармония – природа*. М.: Наука, 1990. 188 с.
3. *Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов*. Сов.-амер. гуманитарная инициатива "Голубка"; Редкол.: Г. Уорнер и др. М.; Бостон, 1992. 267 с.
4. Алексеев И.Р., Кейсевич Л.В. *Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа*. К.: Наукова думка, 1997. 411 с.
5. Кисельов М. М. *Методологія екологічного синтезу: єдність людино- та природоохоронних аспектів*. К.: Наукова думка, 1995. 158 с.
6. Булатов М.О. *Філософія ноосфери (Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери)*. К.: Наукова думка, 1995. 149 с.
7. Маер-Абіх К.М. *Повстання на захист природи. Від доквілля до спільно світу*. Київ: Лібра, 2004. 196 с.
8. Морен Е. *Шлях. За майбутнє людства*. К.: Ніка, 2014. 256 с.
9. Крисаченко В.С. *Екологічна культура: теорія і практика*. К.: Заповіт, 1996. 352 с.
10. Гор Эл. *Земля на чаше весов (экология и человеческий дух)*. М.: Проза, поэзия, публицистика, 1993. 432 с.

References:

1. Khylyk M.I. *Ekologizatsiia polityky*. K.: VADEKS, 2014. 344 p.
2. Horelov A.A. *Chelovek – harmonyia – pryroda*. M.: Nauka, 1990. 188 p.
3. *Ekologicheskaya antologiya: Ekologicheskiye proizvedeniya zapadnykh avtorov*. Sov.-amer. gumanitarnaya initsiativa "Golubka"; Redkol.: G. Uorner i dr. M.; Boston. 1992. 267 p.
4. Alekseyenko I.R., Keysevich L.V. *Poslednyaya tsivilizatsiya? Chelovek. Obshchestvo. Priroda*. K.: Naukova dumka, 1997. 411 p.
5. Kyselov M. M. *Metodolohiia ekolohichnoho syntezu: ednist ludino- na prirodoohoronnih aspektiv*. K.: Naukova dumka, 1995. 158 p.
6. Bulatov M. O. *Filosofiia noosferi (Filosofskiyi zmist i suchasnyi smysl fenomena noosferi)*. K.: Naukova dumka, 1995. 149 p.
7. Maier-Abikh K. M. *Povstannia na zakhyst pryrody. Vid dovkillia do spilno svitu*. K.: Libra, 2004. 196 p.
8. Moren E. *Shliakh. Za maibutnie liudstva*. K.: Nika, 2014. 256 p.
9. Kryshchenko V. S. *Ekolohichna kultura: teoriia i praktyka*. K.: Zapovit, 1996. 352 p.
10. Gor El. *Zemlya na chashe vesov (ekologiya i chelovecheskiy dukh)*. M.: Proza. poeziya. publitsistika. 1993. 432 p.

Khylko M. I. Ecological Crisis as a Crisis of the Existing System of Values

It has been discovered, that the current ecological crisis has far-reaching social-economic roots, even though it is mainly caused by the crisis of spirituality. The idea of all-encompassing control over nature is a fruit of arrogance and the result of the mind being polluted by an amiss idea that nature exists solely to provide comfort to man.

The research identified one of the most significant contradictions, which, for the most part, defines the essence of the environmental issue – the contradiction between the economic progress of mankind and the regeneration capabilities of the biosphere. It has been stated that the practical orientation strategy has led to consumerism, depletion of natural resources and the overall natural degradation. Attention is drawn to the particular danger brought upon by the phenomenon of consumerism, such as: in economic terms it is viewed as dangerous because, due to being limited in resources, nature is incapable of fulfilling endless material needs of mankind in any given moment; in geopolitical terms it causes increasingly aggressive behaviour in people, nations and countries in circumstances of limited resources; in moral terms it is due to the fact that focusing on being a fashionable and prestigious consumer leads to a person losing the understanding of the importance of the integrity of nature, and, as a result, gaining a distorted perception of oneself, as a person. For people like that clean air, water, soil and forests lose any significance, because their main values are – wealth, prestige, money and other similar amenities of the material world. This is the essence of the primitive consumeristic approach to life and nature.

The research draws a conclusion that the contemporary resource limitations of mankind are caused by the influence of certain social and cultural factors that can be affected by how the public life is organized. Lofty spiritual values should somehow regulate the daily living necessities and their differentiation. Humanity needs to rethink their place in the world structure in order to view a man not as the conqueror of nature, but rather as an organic part of its structure, which would, of course, mean radically changing the values, particularly those concerning the attitude toward nature. It is crucial to realize that the increase of welfare and living conditions on its own doesn't make people happy. Modern mankind needs to review their traditional rational-pragmatic priorities, fundamentally increase the levels of morality and spirituality, and realize that in the process of using natural resources people are to gain not only the "daily bread" for our bodies, but also the "bread" for our souls. The research paper provides suggestions on the main changes to the vector of economic development, the so-called strategic environmental initiatives of humanity, that would at the same time become the bases for the shift of the moral paradigm of the mankind development, in which only the ecologically rational things would be considered economically rational.

Key words: *ecological values, ecological values, biosphere, consumerism, natural resources, strategic environmental initiatives.*

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.9

УДК 323.2:[327.51+329.3:28](5-15)(=411.21)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1328-8475>

Браїло А. В., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН АРАБСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТА «АРАБСЬКА ВЕСНА» ЯК КАТАЛІЗАТОР ЕВОЛЮЦІЇ ІСЛАМІЗМУ НА ВЕЛИКОМУ БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Феномен сплеску ісламського екстремізму безпосередньо пов'язаний з самою політичною ситуацією, яка склалася в ряді регіонів, які відрізняються підвищеною конфліктністю. Виникненню ісламського екстремізму сприяли внутрішні чинники розвитку мусульманських країн, де особливий вплив надали безробіття, рівень життя переважної більшості населення, складна демографічна ситуація, досить низькі темпи економічного розвитку, низький рівень авторитетних політичних режимів і їх репресивна політика щодо опозиції, а також криза національної ідеології, які створили масову соціальну базу для ісламістської опозиції політичним і світським режимам. Особливу роль зіграли зміни геополітичної ситуації у світі в цілому, особливо це стало актуальним після розпаду СРСР і світової соціалістичної системи. Посилилася позиція США в якості єдиного світового гегемону, що стало каталізатором відходу від європейських зразків, а також пошуком шляхів самобутнього розвитку. Конфлікт різних типів цивілізацій – європейського і мусульманського, що проявився практично у всіх сферах мусульманського суспільства, показав неможливість сліпого копіювання західного суспільства на ісламську ґрунті. Активізація пошуку нових рішень та зміни пріоритетів в економічному розвитку арабських країн стала закономірним явищем у період кризових потрясінь у всьому світі. Базові світоглядні принципи та положення будь-якого вчення спроможні за умови їх радикалізації і доведення до краю сформуванню як надзвичайно позитивне, так і негативне ставлення і до місця людини у світі, і до навколишнього середовища. Ідейною складовою ісламського радикалізму є радикальний іслам, який складається з фундаменталізму, традиціоналізму і модернізму, кожен з яких є реакцією на події, що відбуваються у суспільстві. Ісламський фундаменталізм і традиціоналізм виступають захисною реакцією на відхилення від традицій і сталих норм культури і соціуму.

***Ключові слова:** арабський світ, Близький Схід, «арабська весна», ісламізм, радикалізм, екстремізм.*

Постановка проблеми. Механізм міжконфесійних конфліктів Близького Сходу став у великій мірі результатом негативних міграційних процесів, що порушує кордони етноконфесійних ареалів, які в даному регіоні простежувалися досить чітко. Об'єктивні соціально-економічні наслідки арабо-ізраїльського конфлікту в даний час грають на руку ісламістам, створюючи для них особливо сприятливе середовище, яке здатне формувати соціальні бази. Неврегульований арабо-ізраїльський конфлікт до теперішнього дня підживлює релігійний екстремізм у численних мусульманських країнах. Роль арабо-ізраїльського конфлікту в процесі активізації ісламського екстремізму дуже складно переоцінити. Посилення радикального фундаменталізму в результаті кризи світського націоналізму, а також загострення соціальної напруженості та ескалація насильства змогли представити собою той фон, на якому екстремістські рухи змогли зіграти далеко не останню роль. Процеси такого характеру в цих регіонах характеризувалися негативною економічною динамікою. Що стосується таборів біженців, які були і так досить озлоблені і до цього часу практично

знедоленим, вони стали осередками національно-визвольного руху в його найбільш радикальних формах. Особливу роль зіграли зміни геополітичної ситуації у світі в цілому, особливо це стало актуальним після розпаду СРСР і світової соціалістичної системи. Посилилася позиція США в якості єдиного світового гегемону, що стало каталізатором відходу від європейських зразків, а також пошуком шляхів самобутнього розвитку. Таким чином, ісламський екстремізм – залишкове явище «холодної війни», а результат цієї політики – створення ісламістського руху в численних країнах.

Метою дослідження є виявлення основних внутрішніх чинників еволюції ісламізму на Великому Близькому Сході.

Суттєвим внеском у дослідження сучасного ісламізму в регіоні ВБС стала публікація монографій Х. Дабаші, Т. Менхіра, А. Магді, Л. Нуехеда, а також М. Асанбаєва. Разом з тим, питання впливу соціально-економічних факторів після так званої «Арабської весни» на посилення ісламістських рухів та їх радикалізацію потребує подальших наукових розвідок.

Конфлікт різних типів цивілізацій – європейського і мусульманського, що проявився практично у всіх сферах мусульманського суспільства, показав неможливість сліпого копіювання західного суспільства на ісламську ґрунті. Як відомо, історично більшість країн Близького Сходу пережили складний етап. Недавній досвід минулих десятиліть показав не тільки неспроможність запозичення «капіталістичного», але і «соціалістичного» шляхів розвитку, а також неприйнятність їх механічного копіювання.

Саме внутрішні чинники відіграли особливу роль у формуванні громадської думки арабських країн. З серйозними проблемами стикалась арабська молодь, що не мала можливостей реалізувати себе. Зростав рівень смертності, а показник рівня повсякденного життя навпаки знижувався [1, с. 46-52]. Водночас з цим малочислена частина суспільства – політична еліта – користувалася усіма благами, загрузнувши у корупції та безвідповідальності.

Сучасній соціально-економічній ситуації в країнах Арабського Сходу притаманні такі особливості як аграрне перенаселення; велика кількість не задіяних у сільському господарстві робочих рук; досить швидка урбанізація міст за рахунок вихідців з сіл; нездатність забезпечити роботою населення міста, зростання безробіття; досить сильне майнове розшарування в суспільстві.

Соціальні проблеми, які більшістю дослідників вважаються наслідками сучасної економічної системи є різноманітними: збільшення нерівності між найбагатшими та найбіднішими, високий рівень бідності, низька заробітна плата, зниження проценту середнього класу серед населення, безробіття та погані житлові умови.

Варто взяти до уваги, що політичній масштабній кризі, «Арабській весні», передували роки відносного економічного піднесення в країнах, охоплених революційними змінами, з показниками не надто стійкого зростання. Йдеться, звичайно ж, про порівняння не з розвиненими країнами, а про порівняння з країнами південніше Сахари та деякими країнами Південної та Східної Азії.

По-перше, для деяких країн (Єгипет, Лівія, Ємен) певною проблемою є відносне перенаселення: на величезних територіях заселена лише незначна їх частина; по-друге, усі зазначені країни є експортерами переважно сировинних товарів, насамперед нафти і нафтопродуктів; по-третє, зазначені країни демонстрували низькі показники валового національного продукту, що дає підстави Світовому банку визначати рівень життя населення в них як нижчий за середньосвітовий – lower middle-income. І на цьому фоні «відносного благополуччя» і «стабільного зростання» в зазначених країнах арабського світу поступово накопичувалися проблеми, які в сукупності створювали вибухонебезпечну соціально-економічну ситуацію [2, с. 42].

В умовах невпинного загострення політичної кризи переважна більшість населення, серед них представники сучасного освіченого середнього класу та молоді, була позбавлена політичного представництва у владних структурах. Суспільство потерпало від тотальної корупції, соціальної нерівності, бідності, безробіття. Влада була перетворена на родинне підприємство заради накопичення на приватних рахунках величезних обсягів ренти від експлуатації національних ресурсів. Усе це, зрештою, створило небезпеку уповільненої дії, що й спричинило в кінцевому підсумку кумулятивний ефект – політичний і соціально-економічний вибух унаслідок тривалого накопичення нерозв'язаних проблем [3, с. 3].

Звернення до ринку і акцент на пріоритетному розвитку інституту приватної власності в сучасних програмах соціально-економічного розвитку арабських країн, при всьому їх різноманітті, знаменують чергову спробу переходу на новий виток розвитку капіталістичних відносин, використовуючи при цьому відомі рецепти МВФ, починаючи з програм «виправного руху»

в 1970-ті рр., «оздоровлення економіки» у 1980-ті рр., «шокової терапії» і приватизації в 1990-ті рр. Програми були націлені на рішучу трансформацію етатизованої економічної системи з її характерними рисами тотального усуспільнення і зарегульованості, адміністративно-командним управлінням.

Закономірність поширення цієї системи, позбавленої механізму вільної конкуренції, з помітним порушенням послідовності розвитку капіталізму, обумовлена історичними особливостями соціально-економічної еволюції арабських країн. Загальна для багатьох з них тенденція уповільнення економічного розвитку в колоніальний період і блокування розвитку національного капіталу на етапі національно-демократичних реформ створили умови для перетворення державної монополії у визначальний фактор еволюції економічних відносин у цих країнах.

Характер і масштаби участі держави у господарському розвитку в будь-якому суспільстві обумовлені рівнем розвитку даного суспільства, обраною їм стратегією зростання. Функціональна роль держави може бути зведена до позитивної діяльності, спрямованої на створення міцної матеріальної бази, для реалізації передусім творчих, духовних та матеріальних потенцій суспільства.

Державна власність в арабських країнах виникла в умовах нерозвиненого капіталізму і отримала помітне поширення в 1960-70-ті роки в результаті широкої націоналізації іноземної власності і місцевого, головним чином, великого капіталу. Відчуження приватної власності на користь держави стало потужним стимулом розширення держсектора, часто не в чистій державній формі, а в основному в змішаній [4, с. 59].

Зовнішня торгівля в багатьох країнах фактично монополізована державою повністю, в ряді країн, наприклад, в Єгипті, контроль держави був поширений і на внутрішній товарообіг – оптову торгівлю.

Процеси усуспільнення надали нового імпульсу розвитку економіці. Створена матеріальна основа дозволяла формувати нові економічні відносини на міжнародному рівні. З'явилися серйозні передумови для розширення економічного простору. Державна власність в країнах, що здійснили послідовну націоналізацію і усуспільнення засобів виробництва, мала безперечно загальнонаціональну значимість у вирішенні стратегічних завдань економічного зростання та подолання відсталості [5, с. 5-27].

Становлення державного сектору та поширення державної монополії з'явилися закономірним явищем у 1960-70-ті рр. у період національно-демократичних перетворень в арабських країнах соціорієнтації. Завдання форсованого розвитку і подолання відсталості, включаючи докорінну перебудову колоніальної структури, вимагали централізованого керівництва і мобілізації всіх національних зусиль.

Багатофункціональна роль держави, його втручання в процеси капіталоутворення на всіх стадіях суспільного відтворення перетворили його у вирішальний фактор модернізації економічних структур.

Державний контроль у Єгипті був поширений на сільськогосподарське виробництво. Уряд втручався в організацію сівозміни, встановлюючи строгий обов'язковий набір вирощуваних, так званих урядових культур, за порушення був передбачений штраф. Контроль за реалізацією основної сільськогосподарської продукції передбачав обов'язковий збут бавовни та цукрової тростини, а також половини врожаю рису тільки через систему кооперації.

Активізація пошуку нових рішень та зміни пріоритетів в економічному розвитку арабських країн стала закономірним явищем у період кризових потрясінь у всьому світі. Труднощі, пережиті арабськими країнами на початку 1980-х рр., викликали широку хвилю критики системи державного регулювання в країнах, змушуючи звернутися до нової моделі господарської модернізації – до економічної лібералізації.

В логічній схемі її розвитку акцент був зроблений на усунення господарської дезінтеграції, що виникла в результаті державної домінантності і дирижизму в економіці. Зміна пріоритетів розвитку передбачала створення нових умов для розвитку рівноправних підприємців в державному і приватному секторах на вільній конкурентній основі.

Економічні реформи Рашида Сфара в Тунісі в 1986 р. і прийняття закону про реорганізацію державного сектору в Алжирі в 1987 р. з'явилися підготовкою до широкомасштабних заходів для переведення їх економік на ринкову основу в умовах різкого загострення політичної боротьби всередині країни.

Політика «оздоровлення» в королівському Марокко на відміну від країн соціалістичної орієнтації не була пов'язана з різкою зміною в політичному курсі правлячого режиму. Вона

здійснювалася на початку 1980-х рр. в історично окресленому руслі капіталістичного розвитку з інтеграційними тенденціями в бік Заходу [6, с. 76].

У 1990-ті рр. ринкові реформи швидко поширюються на інші арабські держави, включаючи Йорданію, Кувейт, Оман, Бахрейн і в даний час охоплюють різною мірою 15 держав у регіоні.

Послідовність проведення ринкових реформ у всіх арабських країнах визначила логіка обраного курсу, спрямованого на оновлення економічної системи. Насамперед це стосується змін у сфері обміну і розподілу, включаючи валютно-фінансову галузь господарства, повністю підпорядковану державної монополії в існуючій структурі [4, с. 91].

Варто зауважити, що така послідовність реформ (яка вже стала універсальною) з першочерговим акцентом на руйнування існуючої системи розподілу і обміну виявляється більш доцільною тільки в тих випадках, коли рівень матеріального виробництва досить високий і міцний, щоб замортизувати драматичні наслідки різкого збідніння населення і можливого спаду суспільного виробництва.

Першочергові зміни обмінного курсу національної валюти і введення вільного комерційного курсу здійснили поки в шести арабських державах, зокрема в Єгипті, Йорданії, Кувейті, Лівані, Марокко і Тунісі. Інші країни прагнуть зберегти контроль над національною валютою, зміни якої можуть суттєво вплинути на розвиток зовнішнього торговельного обороту. Вони усвідомлюють небезпеку нестримного розширення імпорту іноземних товарів, що становлять жорстку конкуренцію національному виробництву [4, с. 91].

Таким чином, зміна пріоритетів економічного розвитку в арабських країнах в останнє десятиріччя в основному збігалася із загальною тенденцією розвитку світового господарства. Тож, основними причинами повстань, що спалахнули на початку ХХІ ст., були зростання цін на продукти першої необхідності та економічні диспропорції.

З політичної точки зору протести були спричинені дефіцитом реальної демократії. У багатьох арабських країнах глави держав упродовж десятиріч залишались при владі, передаючи керівництво країною своїм наслідникам. Таким чином, один сімейний клан міг перебувати на верховіччя протягом близько п'ятдесяти років. Такі авторитарні режими передбачали високий рівень корупції, відсутність свободи слова, зростання розриву між багатим і бідним населенням країн, що в свою чергу стало поштовхом до масових виступів. Протестуючий народ ставив собі на мету усунути від владних структур сімейні клани, оскільки вони, на думку більшості населення, гальмували розвиток демократії в арабському суспільстві [7, с. 53].

Отже, початок ХХІ ст. ознаменувався новою хвилею трансформаційних перетворень і змін, епіцентром яких стали Північна Африка і Близький Схід. Трансформаційні процеси кінця ХХ ст. знайшли продовження і перекинулись у ХХІ ст. Революційні рухи, які розпочались в цих субрегіонах, стали початком чергового пробудження народів арабського світу, країни якого, звільнившись від колоніальної залежності, упродовж майже півстоліття прагнули до прийняттого, цивілізованого способу організації суспільного життя, виявились ошуканими власними правителями. Потужний геополітичний рух арабського світу розпочався в другій половині ХХ ст. визвольними та національно-демократичними революціями і, мабуть, ніхто не міг передбачити, що цей процес еволюціонуватиме через формування деспотично-жорстоких режимів, результатом яких стала «Арабська весна» – серія масових вуличних протестів, революцій та внутрішніх військових конфліктів у низці арабських країн Північної Африки та Близького Сходу.

Базові світоглядні принципи та положення будь-якого вчення спроможні за умови їх радикалізації і доведення до краю сформувати як надзвичайно позитивне, так і негативне ставлення і до місця людини у світі, і до навколишнього середовища. Ідейною складовою ісламського радикалізму є радикальний іслам, який складається з фундаменталізму, традиціоналізму і модернізму, кожен з яких є реакцією на події, що відбуваються у суспільстві. Ісламський фундаменталізм і традиціоналізм виступають захисною реакцією на відхилення від традицій і сталих норм культури і соціуму. Порівняно з відносно лояльним традиціоналізмом, фундаменталізм є більш реакційним і радикально налаштованим. У свою чергу ісламський модернізм навпаки прагне реформувати правові та суспільні структури згідно зі зміненими умовами життя, що робить його більш гнучким і сучасним. Проаналізовані характерні особливості та положення ісламу використовуються і розвиваються майже в усіх ідеологічних доктринах, до яких вдаються прихильники ісламського радикалізму. Глибоке занурення мусульман у догматику ісламу і жорстке приведення їх у відповідність до релігійних постулатів використовуються теоретиками ісламського радикалізму з метою десекуляризації суспільства.

Ісламському фундаменталізму притаманна більшість недоліків самого ісламу, а, саме, неоднорідність переконань і суперечливість ідеології, що тягне за собою нелогічність і недосконалість правових норм. Ця обставина дозволяє зробити висновок про можливість використання політичними лідерами лише тих аспектів шаріату, які досить вигідні в тій чи іншій ситуації. У такому випадку, ісламський фундаменталізм вже починає виявлятися не як релігійний, а як політичний рух, який прагне захопити владу будь-яким доступним способом, а також і шляхом насильницького повалення законної влади. Мабуть, сам ключ до подолання рецидивів ісламського фундаменталізму, який загострюється в основному на хвилі економічних і соціальних проблем, знаходиться не в прямій боротьбі з ним, як з якимось злом, яке матеріалізувалося, а у покращенні життя людей та оздоровленні економіки, що в свою чергу не тільки консервує, а й сприяє «розсмоктуванню» негативних проявів ісламського фундаменталізму.

Виникненню ісламського екстремізму сприяли внутрішні чинники розвитку мусульманських країн, де особливий вплив надали безробіття, рівень життя переважної більшості населення, складна демографічна ситуація, досить низькі темпи економічного розвитку, низький рівень авторитетних політичних режимів і їх репресивна політика щодо опозиції, а також криза національної ідеології, які створили масову соціальну базу для ісламістської опозиції секулярним політичним і світським режимам.

Події «Арабської весни» в країнах Північної Африки та Близького Сходу тривають вже досить довго. Революції спричинили зміну політичних режимів відразу в декількох країнах, а наслідки виявилися набагато менш передбачуваними, ніж це уявлялося раніше. Ситуація в регіоні залишається нестабільною та мінливою. Щодо релігійної складової, то швидкість, з якою мирні демонстрації в Сирії трансформувались у жорстоку громадянську війну з релігійним забарвленням, шокувала світову громадськість й актуалізувала питання про можливість подальшого існування країн, де поряд проживають шиїти та сунніти.

Після 2011 р. лідери арабських країн один за одним почали проводити власні реформи (Кувейт, Йорданія, Ємен, Алжир), в ряді країн повалені правлячі режими або відправлено у відставку уряди [8]. Попри бурхливі події останніх років, монархічні династії Близького Сходу достатньо впевнено утримують свої позиції. Найбільших змін зазнали держави з республіканською формою правління, тоді як в Йорданії, Марокко, ОАЕ та Саудівській Аравії ситуація залишається стабільною, незважаючи на те, що протести опозиції не оминули і ці країни. До того ж Королівство Саудівська Аравія наразі має достатньо можливостей, щоб використати події в регіоні для реалізації своєї давньої мрії – лідерства в регіоні Близького Сходу.

Проте, у жодній арабській країні, яку охопила революційна хвиля, не відбулось зміни суспільно-політичного ладу. Таким чином, говорити, що масові виступи в державах Близького Сходу та Північної Африки є революціями в класичному розумінні цього терміну важко. Існує думка, що все це більше нагадує стихійні заколоти, повстання, заворушення і озброєні зіткнення. Наприклад, зміна президентів в Тунісі та Єгипті не привела до кардинальних трансформацій політичних систем в цих державах, у Лівії немає чіткої узгодженості дій всередині опозиції і навіть немає лідера, який міг би очолити країну, отже, імовірно є подальше загострення ситуації і, як наслідок, початок затяжної громадянської війни.

В Кувейті, Йорданії, Омані та Алжирі лідери країн розпочали масштабні реформи в усіх сферах суспільного життя, і тому зміни правлячих режимів в цих країнах не сталося. У Саудівській Аравії та Бахреїні протести були придушені, в Сирії ситуація продовжувала загострюватись. Президент Ємену погодився віддати владу в обмін на особисту недоторканість.

Висновки. Таким чином, серед внутрішніх чинників радикалізації ісламських країн у країнах Близького Сходу та Північної Африки, проявом чого стала й «Арабська весна», можна насамперед виділити економічні, політичні та соціальні проблеми. Саме вони сприяли розповсюдженню радикальних настроїв населення, спрямованих проти правлячих режимів, що перебували при владі у 2010-2011 рр. Підсумовуючи економічні наслідки «Арабської весни», її вплив на інвестиційний клімат країн РСАДПЗ, слід звернутися до неупереджених оцінок міжнародних фінансових організацій, які наголосили, що події «Арабської весни» мали загалом негативний ефект на стан економік регіону. Важливо відмітити, що постійні протести населення країн арабського світу вимагають не стільки політичної, скільки економічної свободи, захисту економічних прав.

Бібліографічний список:

1. Истархов Г. Первые революции XXI века... Международная жизнь, 2011. № 5. С. 46– 52.
2. Dabashi H. The Arab Spring: The End of Postcolonialism. N.Y.: Zed Book, 2012. 150 p.
3. Manhire T. The Arab Spring: Rebellion, Revolution, and a New World Order. Guardian Books, 2012. 320 p.

4. Magdi A. After the Spring: Economic Transitions in the Arab World. Oxford University Press, 2012. 192 p.
5. Трофимов Д. А. Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии. Восток, 1992. № 1. С. 5-27.
6. Noueihed L. The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era. Yale University Press, 2012. 350 p.
7. Асанбаев М. Б. Аравийские монархии: общество, власть и государство. Алматы: Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, 2009. 53 с.
8. Богомолов О. У чому історичний сенс арабських революцій. Дзеркало тижня, 2011. № 11 (26 березня – 2 квітня).

References:

1. Istarhov G. Pervye revoljucii XXI veka... Mezhdunarodnaja zhizn', 2011. № 5. S. 46– 52.
2. Dabashi H. The Arab Spring: The End of Postcolonialism. N.Y.: Zed Book, 2012. 150 p.
3. Manhire T. The Arab Spring: Rebellion, Revolution, and a New World Order. Guardian Books, 2012. 320 p.
4. Magdi A. After the Spring: Economic Transitions in the Arab World. Oxford University Press, 2012. 192 p.
5. Trofimov D. A. Islamskij fundamentalizm v arabskih stranah: istoki i realii. Vostok, 1992. № 1. S. 5-27.
6. Noueihed L. The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era. Yale University Press, 2012. 350 p.
7. Asanbaev M. B. Aravijskie monarhii: obshhestvo, vlast' i gosudarstvo. Almaty: Kazahstanskij centr gumanitarno-politicheskoj kon#junktury, 2009. 53 s.
8. Bogomolov O. U chomu istory`chny`j sens arabs`ky`x revoljucij. Dzerkalo ty`zhnya, 2011. # 11 (26 bereznja – 2 kvitnya).

Brayilo A. V. Socio-economic Development of the Arab Regional System Countries and the “Arab Spring” as the Evolution of Islamism Catalyzer in the Greater Middle East

The phenomenon of the Islamic extremism rise is directly related to the very political situation that has developed in a number of regions that are marked by heightened conflict index. The emergence of Islamic extremism was promoted by the internal factors of Muslim countries development, where unemployment, the standard of living of the population overwhelming majority, the difficult demographic situation, rather low economic development rates, the low level of authoritative political regimes and their repressive opposition policy, the crisis of national ideology that created a massive social base for the Islamist opposition to secular political regimes. A special role was played by changes in the geopolitical situation in the world as a whole especially this became relevant after the collapse of the USSR and the world socialist system. The position of the USA as the only world hegemonic state strengthened, which became a catalyst for the departure from European samples, as well as the search for ways of original development. The conflict of different types of civilizations – European and Muslim, manifested in almost all spheres of Muslim society, showed the impossibility of blindly copying Western society on Islamic soil. The intensification of the search for new solutions and changes in the priorities in the economic development of Arab countries became a natural phenomenon during the crisis shocks around the world. The basic ideological principles and provisions of any doctrine can, with their radicalization and bringing to the edge, form both extremely positive and negative attitudes towards the place of man in the world and the environment. The ideological component of Islamic radicalism is radical Islam, which consists of fundamentalism, traditionalism and modernism, each of which is a reaction to events in society. Islamic fundamentalism and traditionalism are a defensive reaction to the deviation from the traditions and established norms of culture and society.

Key words: Arab world, the Greater Middle East, “Arab Spring”, Islamism, radicalism, extremism.

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.10

УДК 327.5:327.7

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9398-9334>*Horiunova E. O., Taurida National V.I. Vernadsky University*

RUSSIAN MILITARIZATION OF CRIMEA AS A THREAT TO THE SECURITY OF THE EUROPEAN UNION

The article analyzes the Russia's military buildup in the occupied Crimean and Sevastopol. It is proved that the Russian militarization led to a multifold increase in military forces and defense equipment on the peninsula, which is becoming a powerful military foothold. Russia has coastal missile defense systems that fully control the Black Sea, as well as layered air defense systems, by which Moscow closed the air zone over the peninsula, in Crimea. In addition to defense weapons, Russia increases the deployment of ships equipped with missiles with a range of up to 2,500 kilometers, threatening almost the whole of Europe, on the peninsula. Creating opportunities for the deployment of nuclear weapons on the peninsula radically changes the security situation in the Black Sea region and beyond.

Despite the growing threats to Europe due to the militarization of Crimea, the European Union continues to emphasize the need for cooperation with the Russian Federation.

The Russian annexation of Crimea drew the attention of NATO to the Black Sea and somehow changed its policy, which gradually moved to a strategy of deterrence against Russia. NATO increases the military presence in Eastern Europe and creates mobile super rapid deployment forces; it is planned to create Alliance naval, mechanized and aviation divisions, which are ready for deployment during thirty days. But in general, the NATO policy has a limited number of adequate responses in case of further Russian aggression, especially with regard to the states of the Black Sea region, which is not as high-priority as the Baltics.

The lack of an Alliance military strategy for the Black Sea region and difficulties in deploying the NATO fleet in the Black Sea due to the Montreux Convention remain the main problem.

Key words: *annexation, Crimea, the Russian Federation, security, threats, militarization, nuclear weapons, the EU, NATO.*

The urgency of the problem. The annexation of Crimea by the Russian Federation became a test for the world order and a special problem for the European Union. As stated in the EU Global Strategy 2016, it is precisely the Russia's violation of international law and the destabilization of Ukraine that challenged the EU security at its core [1]. On the other hand, Russian militarization along with the threat of using nuclear weapons, which the Russian President Volodymyr Putin has referred to in these recent times, is a serious threat for Europe. The occupied Crimea has a special role in the Russian Federation's plans, since the peninsula has already become a powerful Black Sea military base of Russia, from which it can threaten not only the Black Sea countries, but also the EU countries and states of the Middle East.

Researches related to the problem. The problem of Russian threats to Europe is reflected in the works of B.Frederick, A.Radin, M.Povlock, S.Watts, M.Priebe and others. But Western experts are more focused on threats from Russia to the Baltic countries, ignoring the Black Sea vector. The militarization of Crimea as a threat, first of all, to Ukraine is reflected in scientific researches of A.Klimenko, V.Badrak, M.Samus. But modern political science requires a comprehensive study of the threats associated with the militarization of Crimea and response strategies from the West.

The purpose of this article is to identify the main EU security threats related to the Russian militarization of Crimea and the ways to deal with these threats.

The statement of basic materials. After the annexation of Crimea, Russia quickly brings various military equipment and military personnel to the peninsula. So, in December 2014, the Chief of the Russian General Staff Valeriy Herasimov announced the creation of a self-sufficient military force [2] consisting of the naval base, army corps, aviation and air defense in Crimea.

Over the annexation period, the total number of Russian troops on the peninsula has increased almost threefold – from 12.5 ths. to 32 ths. people [3]. Russia is planning to increase its military forces in Crimea to 43 ths. people [4, p.15].

The number of military equipment in Crimea is growing even more rapidly. As of 2018, the number of aircrafts increased by 5 times (from 22 to 113), artillery systems – by 7.3 times (from 24 to 174), armored vehicles – by 7.4 times (from 92 to 680 units), tanks – by 40 times (from 0 to 40 units) [3; 4, p.8]. Russia is planning to increase the number of military aircrafts to 1,150 units and tanks to 100 units [4, p.8; p.15].

Missile anti-ship systems placed on the peninsula in 2014 has a special role. The Bal division, which is a mobile system to control territorial waters with missiles with a range of from 120 to 260 kilometers, was first transported to Crimea from the Caspian. Bastion coastal missile launcher that can strike both at ships and ground targets was brought to Sevastopol. It provides 600 km coastline protection, that is, it can be used far beyond the Black Sea.

In May-June 2014, Russia deployed layered air defense systems (AD), including S-400 systems (internal layer defense) and Pantsir-S1M (inner layer defense) near Feodosia. The first and second S-400 systems (Triumf) were deployed in Crimea in March 2017 and January 2018, respectively. As of January 2019, S-400 systems are placed in Sevastopol, Feodosia, Yevpatoria and Dzhankoi, fully closing the air zone over the peninsula.

Currently, there are marine and coast guard brigades, coast guided missile and intelligence brigades, surface to air-missile and artillery regiments, radiation, chemical and biological defense and engineer regiments as well as two assault battalions deployed in Crimea.

The air component of the Russian occupation forces in Crimea is represented by bomber, assault, fighter and military air corps units, air defense systems and Russia's Black Sea fleet air forces (Russia's Black Sea fleet).

Russia pays particular attention to the modernization of the Black Sea fleet based in Crimea. In 2015-2018, the Russia's Black Sea fleet deployed in Sevastopol consisted of three frigates («Admiral Grygorovych», «Admiral Essen» and «Admiral Makarov»), two small missile-equipped ships («Vyshniy Volochok» and «Orehovo-Zuyevo») and six submarines, two of which are now at the Russia's base in Syria in the Mediterranean Sea. All of them are equipped with Kalibr missiles with a range of up to 2,500 km and a nuclear armed option. According to the Russia's Black Sea Fleet Commander-in-Chief Vice-Admiral Oleksandr Moiseyev, the fleet will include another 12 ships (6 combatant vessels and 6 auxiliary vessels) in 2019 [5].

The deployment of nuclear weapons in Crimea poses a special risk for Europe. According to Ukrainian intelligence reports, Iskander systems have been already deployed on the peninsula. Russia is planning to deploy Tu-22M3 bomber regiments, which also can carry nuclear weapons, here as well. Their range capability goes far beyond the Black Sea – 5 thousand kilometers [4, p.14].

The Kremlin explained its actions by the deployment of the American missile defense system, which, according to Russian analysts, was directed just against Russia and not against Iran as is argued by the White House, in Romania.

The Russian official circles neither confirm nor deny the information on nuclear weapons deployed on the peninsula. But the Head of the Department of Non-Proliferation and Arms Control at the Russia's Ministry of Foreign Affairs Mikhail Ulyanov said that Russia had every right to deploy nuclear weapons in Crimea. "Russia, of course, have the right to deploy nuclear weapons anywhere within its territory, including on the Crimean Peninsula, if necessary," he emphasized [6]. In 2015, a territorial body of the 12th Main Directorate of the General Staff of the Russia's Ministry of Defense dealing with nuclear weapons was established on the peninsula.

Active militarization of the Crimean Peninsula is accompanied by military training exercises, the number of which is constantly increasing. During 2018, more than 20 different military exercises involving war ships, aviation and air defense systems were conducted. In January 2019 alone, military training involving 10 naval vessels and air defense systems (Pantsyr-S), artillery training and missile-firing exercises by using Bal systems as well as joint training of a small missile-equipped ship and a bomber aircraft Su-24M were conducted in Crimea.

But the world community paid attention to the militarization of Crimea only in the face of direct Russian aggression against Ukrainian gunboats near the Kerch Strait at the end of 2018. After shooting attacks on Ukrainian boats and capturing Ukrainian sailors, the United Nations General Assembly adopted a relevant Resolution condemning Russia's actions and its increased military presence on the occupied peninsula [7].

Thus, after the annexation of Crimea, the Russian military threat to the EU has increased significantly. But the EU Security Strategy 2016 stressed the need for continued cooperation with Russia, despite

its aggressive policy in the region. It does not determine the level of threats from the Russian Federation. «Maintaining relations with Russia remains one of the strategic objectives. We don't recognize the illegal annexation of Crimea and the destabilization of Eastern Ukraine. But the EU and Russia depend on each other. Therefore, we will interact to discuss disagreements and cooperate in cases where our interests overlap», the document says [1]. This ambiguity allows Russia to feel superior, and this only increases its aggressive intentions.

A PESCO initiative (Permanent Structured Cooperation), as part of which it is proposed to expand the cooperation of European countries in the defense sector, is among the main means, by which the EU tries to solve the problems of its security after the annexation of Crimea.

The Russian annexation of Crimea and aggression against Ukraine led to the restructuring of the NATO defense policy in Europe. At the Alliance's summit of 2014 in Wales, an Action Plan aimed at improving the NATO combat effectiveness by increasing military forces in Eastern Europe and creating a super rapid deployment group of up to 5 thousand soldiers was adopted. In 2015, the Alliance started reformatting its organizational structure, creating new small headquarters in the eastern countries [8].

At the summit of 2016 in Warsaw, Russia was recognized as a country, whose aggressive actions «are a source of instability in the region and a main challenge for the Alliance, which is damaging the Euro-Atlantic security system» [9]. This leads to the creation of new High-Readiness Joint Force, ready for military actions within a few days, as well as the deployment of 8 multinational NATO Force Integration units.

The militarization of Crimea along with the peninsula annexation, destabilization in Eastern Ukraine and deployment of modern Russian dual-purpose missiles in Kaliningrad was for the first time considered as a threat to NATO in the Brussels Summit Declaration (July 2018) [10]. NATO responded with an agreement to create a military group consisting of 30 naval vessels, 30 mechanized battalions and 30 air squadrons, which should be deployed during 30 days, by 2020.

According to military analysts, the Russian militarization of Crimea is conducted based on a «prevention of access» strategy, by using which Russia tries to deprive foreign forces of mobility in the Black Sea region due to the deployment of the weapon system. [11].

The NATO actions in the region are limited to the deployment of a multinational brigade in Romania and the creation of a Black Sea functional centre at the NATO Naval Command dealing with regional security issues.

The Alliance considers having the permanent presence of naval vessels in the Black Sea and conducting military training exercises an important aspect. The largest number of NATO ship activities in the Black Sea was recorded against the background of the Russian annexation of Crimea and initiation of military actions in the Donbass – 31 visits in 2014. But this number is a quarter lower than in 1995-99. During 2015-17, the number of NATO ship visits ranged from 14 to 21 [12, p. 81].

In 2018, NATO ships stayed in the Black Sea for 30 days that is more than a year earlier, which allowed the Vice Admiral Clive Johnston, Commander of the NATO Naval Command, to say about a significant increase in their presence in the region [13].

Since 2017, the number of air reconnaissance missions and remotely piloted aircrafts over the Black Sea and off the coast of occupied Crimea has increased, which allowed to better understand the scale of militarization in Crimea. But all these actions have not had any significant impact on the situation in the region.

NATO and EU measures taken to counteract Russia in the Black Sea region are limited, because NATO continues to consider the Baltics a main area at risk. «There are countries, which consider the Baltic Sea a more important region, and if something happens there, we will face a real problem, and I agree with that: it will be impossible either to get in this sea or leave it», Johnston stressed. [13].

NATO actions in the Black Sea are significantly limited by the Montreux Convention, which determines a certain tonnage and period of stay for naval ships not belonging to Black Sea states. This problem could be resolved by rotating naval vessels or by increasing the combat effectiveness of the NATO Black Sea member states' fleet. But among NATO's member states, only Romania, which proposed to create an Alliance's inter-allied flotilla in the Black Sea, demonstrates a tendency towards active counteraction to Russia in the region. However, this proposal was not supported because of Bulgaria's opposition, where Russia has its levers of influence.

Conclusions: In the five years since the annexation of Crimea, Russia has increased its military capabilities in the Black Sea significantly, having transformed the peninsula into a powerful military foothold with the possibility of using nuclear weapons that threaten Europe.

But today's EU and NATO security policies are rather cautious and do not respond to the existing level of threat. Since 2016, the Alliance has gradually introduced the strategy of deterrence against Russia, but it is related more to the Baltic region, which, according to Western analysts, is the most vulnerable.

A certain low prioritization of the Black Sea region for the West along with international legal restrictions (Montreux Convention) provides the space for further strengthening the Russian positions in the Black Sea.

References:

1. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (21.01.2019)
2. Генштаб РФ: в Крыму создана самодостаточная группировка войск. URL: https://ria.ru/crimea_today/20141229/1040753582.html (19.12.2018).
3. Мілітаризація Криму: за п'ять років Росія збільшила кількість військових в Криму до 32 тисяч. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2448023-militarizacia-krimu-za-pat-rokiv-rosia-zbilsila-kilkist-vijskovih-do-32-tisac.html> (20.12.2018).
4. Валентин Бадрак. Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці. Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці. Збірка виступів міжнародної конференції. Київ, 2016. С. 7-16.
5. В следующем году Черноморский флот пополнится 12 новыми кораблями. URL: <https://crimea.ria.ru/society/20181210/1115723101.html> (22.12.2018).
6. МИД РФ: Россия имеет право размещать ядерное оружие в Крыму. URL: <https://ria.ru/20150601/1067511681.html> (15.11.2018).
7. General Assembly Adopts Resolution Urging Russian Federation to Withdraw Its Armed Forces from Crimea, Expressing Grave Concern about Rising Military Presence. URL: <https://www.un.org/press/en/2018/ga12108.doc.htm> (22.12.2018).
8. Readiness Action Plan. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_119353.htm (07.01.2019).
9. Warsaw declaration on Transatlantic Security. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133168.htm?selectedLocale=en (17.12.2018).
10. Brussels Summit Declaration. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm?selectedLocale=en (20.01.2019).
11. Pavel Anastasov. The Black Sea region: a critical intersection. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2018/also-in-2018/the-black-sea-region-a-critical-intersection-nato-security/EN/index.htm> (21.12.2018).
12. «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. За заг. ред. А. Клименка. Київ, 2018. 184 с.
13. Командувач ВМС НАТО вважає, що РФ готується до суперництва на морських просторах. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1710243-komanduvach-vms-nato-vvazhaye-scho-rf-gotuyetsya-do-supernitstva-na-morskikh-prostorakh> (15.11.2018).

References:

1. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (21.01.2019)
2. Genshtab RF: v Krymu sozdana samodostatochnaja gruppirovka vojsk. URL: https://ria.ru/crimea_today/20141229/1040753582.html (19.12.2018).
3. Military`zaciya Kry`mu: za p`t` rokiv Rosiya zbil`shy`la kil`kist` vijs`kovy`x v Kry`mu do 32 ty`syach. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2448023-militarizacia-krimu-za-pat-rokiv-rosia-zbilsila-kilkist-vijskovih-do-32-tisac.html> (20.12.2018).
4. Valenty`n Badrak. Military`zaciya okupovanogo Kry`mu yak zagroza mizhnarodnij bezpeci. Military`zaciya okupovanogo Kry`mu yak zagroza mizhnarodnij bezpeci. Zbirka vy`stupiv mizhnarodnoyi konferenciyi. Ky`yiv, 2016. S.7-16.
5. V sledujushhem godu Chernomorskij flot popolnitsja 12 novymi korabljami. URL: <https://crimea.ria.ru/society/20181210/1115723101.html> (22.12.2018).
6. MID RF: Rossija imeet pravo razmeshhat' jadernoe oruzhie v Krymu. URL: <https://ria.ru/20150601/1067511681.html> (15.11.2018).
7. General Assembly Adopts Resolution Urging Russian Federation to Withdraw Its Armed Forces from Crimea, Expressing Grave Concern about Rising Military Presence. URL: <https://www.un.org/press/en/2018/ga12108.doc.htm> (22.12.2018).
8. Readiness Action Plan. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_119353.htm (07.01.2019).
9. Warsaw declaration on Transatlantic Security. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133168.htm?selectedLocale=en (17.12.2018).
10. Brussels Summit Declaration. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm?selectedLocale=en (20.01.2019).

11. Pavel Anastasov. The Black Sea region: a critical intersection. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2018/also-in-2018/the-black-sea-region-a-critical-intersection-nato-security/EN/index.htm> (21.12.2018).
12. «Sira zona». Kry`ms`ky`j pivostriv: choty`ry` roky` okupaciyi. Za zag. red. A. Kly`menka. Ky`yiv, 2018. 184 s.
13. Komanduvach VMS NATO vvazhaye, shho RF gotuyet`sya do superny`czstva na mors`ky`x prostorax. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1710243-komanduvach-vms-nato-vvazhaye-scho-rf-gotuyetsya-do-supernitstva-na-morskikh-prostorakh> (15.11.2018).

Горюнова Є. О. Російська мілітаризація Криму як загроза безпеці Європейського Союзу

У статті проаналізовано зростання військового потенціалу Росії в окупованому її Криму та Севастополі. Доведено, що російська мілітаризація призвела до багатократного збільшення кількості військових та техніки на півострові, який перетворюється на потужний військовий плацдарм. Росія дислокує в Криму протиракетні берегові системи, які повністю контролюють Чорне море, а також ешелоновані системи протиповітряної оборони, якими Москва повністю закрила небо над півостровом. Разом із обороною зброєю Росія нарощує присутність на півострові кораблів-носіїв ракет “Калібр” із дальністю польотів до 2500 кілометрів, що створює загрозу майже для всієї Європи. Створення можливостей для розміщення ядерної зброї на півострові радикально змінює безпекову ситуацію не тільки в Чорноморському регіоні, але й поза його межами.

Російська анексія Криму привернула увагу НАТО до Чорного моря та певним чином змінила політику Альянсу, який поступово переходить до стратегії стримування Росії. На тлі російської агресії східноєвропейські держави погодилися на розміщення американських систем протиракетної оборони. У межах НАТО проводиться збільшення військового контингенту у Східній Європі, створюються мобільні групи надшвидкого реагування та військово-морські, механізовані та авіаційні дивізії Альянсу. Але в цілому політика блоку має обмежену кількість адекватних відповідей у разі подальшої агресії Росії, особливо щодо держав Чорноморського регіону, які, за виключенням Туреччини, не мають потужного флоту. Головною проблемою залишається відсутність військової стратегії Альянсу щодо регіону та складнощі із базуванням флоту НАТО в Чорному морі через обмеження тонажів та часу перебування згідно Конвенції Монтре.

Ключові слова: анексія, Крим, Російська Федерація, безпека, загрози, мілітаризація, ядерна зброя, ЄС, НАТО.

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.11

УДК [327.82+341.75/76]:94(410)«190/195» Нікольсон

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6214-6767>**Грачевська Т. О., Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара****ПОГЛЯДИ Г.НІКОЛЬСОНА НА ДИПЛОМАТИЧНУ ПРАКТИКУ
ТА ДИПЛОМАТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ**

Стаття присвячена аналізу поглядів відомого англійського дипломата Г.Нікольсона на дипломатичну практику та дипломатичний інструментарій. Охарактеризовано підходи Г.Нікольсона до визначення мети та завдань, які ставляться перед дипломатичними службами. Ґрунтовно розглянуто концепцію військової дипломатії та концепцію торгівельної дипломатії або «концепцію крамаря», які, за Г.Нікольсоном, мали непересічний вплив на розвиток міжнародних відносин й часто було домінуючим чинником у ході проведення дипломатичних переговорів, адже визначали стратегію та тактику їх проведення. Було розглянуто якості, які, на думку Г.Нікольсона, повинні бути притаманні дипломатичним співробітникам. Встановлено, що для Г.Нікольсона було принциповим розглядати походження та розвиток дипломатичної теорії як єдиний тривалий процес, не виділяючи в ньому окремих фаз та категорій та не акцентуючи уваги на випадкових успіхах або переполах, які виникали на шляху його розвитку. Охарактеризовано погляди Г.Нікольсона на процес виникнення та розвитку інституту дипломатичних привілеїв та імунітетів. Значну увагу було приділено аналізу поглядів Г.Нікольсона на місце дипломатичної служби у системі державних органів держави. Встановлено, що Г.Нікольсон був переконаний, що дипломатична служба повинна перебувати поза політикою, а першочерговим її завданням повинно бути надання її досвіду роботи у розпорядження співробітникам уряду, який знаходиться при владі, підготовка порад та заперечень стосовно пропозицій у сфері зовнішньої політики, підготовлених урядовцями. Значну увагу приділено характеристиці поглядів Г.Нікольсона на провідні напрямки діяльності дипломатичних представників закордоном, зокрема збір та передача інформації, отриманої з достовірних джерел. Зазначено, що поглядам Г.Нікольсона характерне поєднання принципів таких напрямів як реалізм та ідеалізм, що дозволило йому створити власну оригінальну систему поглядів на дипломатичну діяльність.

Ключові слова: Г.Нікольсон, дипломатія, дипломатична теорія, дипломатична практика, дипломатичні привілеї та імунітети, дипломатичний протокол та етикет.

Сучасні наукові розвідки, присвячені як дипломатичній теорії, так і дипломатичній практиці, важко уявити без посилань на праці відомого британського дипломата і політика Г.Нікольсона (1886-1968 рр.). Саме завдяки його дослідженням усталився погляд на те, що класичним визначенням такого поняття як «дипломатія» є дефініція, надана у Оксфордському словнику англійської мови. Для ілюстрації важливості дотримання принципу старшинства в дипломатичній практиці хрестоматійним став інцидент, описаний Г.Нікольсоном, який відбувся у XVII столітті у Лондоні між представники Франції та Іспанії за право зайняти більш почесні місця під час церемонії зустрічі шведського посла. Безумовно, що Г.Нікольсон є одним із найвідоміших дипломатів Великої Британії першої половини XX століття, автором багатьох праць, присвячених як теорії дипломатичної практики, так і видатним дипломатам, наприклад британському міністру закордонних справ Д.Керзону. Варто відмітити, що сфера інтересів Г.Нікольсона не обмежувалася лише дипломатичною діяльністю, адже він також був відомим парламентарем, істориком та письменником, що присвятив свої твори сучасній йому Великій Британії. Будучи неординарною особистістю, Г.Нікольсон отримав непересічний практичний досвід, працюючи у міністерстві закордонних справ Великої Британії, представляючи інтереси своєї держави на різних дипломатичних посадах у Мадриді, Константинополі, Тегерані, Берліні, що дозволило йому сформуванню неординарні погляди на особливості функціонування та магістральні завдання дипломатичних органів, які в багатьох аспектах не втратили актуальності й в наш час.

Потрібно відзначити, що аналіз діяльності та поглядів Г.Нікольсона представлений у зарубіжній літературі системно та комплексно. Підтвердженням цієї тези може слугувати монографія Д.Дрінквотера, присвячена розгляду такого важливого аспекту, як значний досвід дипломатичної роботи Г.Нікольсона вплинув на його становлення та розвиток як теоретика дипломатії. Так, Д.Дрінквокер зазначає, що Г.Нікольсону належить унікальний внесок у теорію міжнародних відносин, адже для його поглядів був характерний синтез реалізму та ідеалізму, що позначилося на його трактуванні таких понять як дипломатія, європейська інтеграція, світовий уряд [3]. Постаті Г.Нікольсона присвячені статті у багатьох енциклопедичних виданнях, наприклад у Британській енциклопедії та Оксфордському словнику національної біографії [5;6]. Важливими для вивчення діяльності та поглядів Г.Нікольсона є й мемуари, зокрема його сина Найджела, в яких він аналізує багатогранну та масштабну діяльність свого батька як політика, літератора, суспільного діяча [4]. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що в науковий обіг останнім часом вводяться раніше засекречені документи, в яких містяться відомості про діяльність та погляди Г.Нікольсона на різні суспільно-політичні та міжнародні події. Так, у таємній довідці Першого управління НКВС СРСР від 17 листопада 1942 р. зазначається, що Г.Нікольсон входив у групу представників англійського парламенту, які вимагали від У. Черчилля не укладати угоду з Радянським Союзом, згідно з якою СРСР міг приєднати до себе Прибалтійські держави [2]. Доцільно більш ґрунтовно дослідити процеси генези, становлення та особливостей реалізації дипломатії крізь призму поглядів Г.Нікольсона, що дозволить простежити їх вплив на розробку цих аспектів в сучасному науковому дискурсі.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу поглядів Г.Нікольсона на процес виникнення та особливості здійснення дипломатичної практики, представлених у його працях.

Варто відзначити, що найбільш повно погляди Г.Нікольсона на специфіку дипломатичної діяльності представлені у його праці «Дипломатія», яка була видана у Лондоні у 1938 р. Ця праця мала безпрецедентний вплив на подальший розвиток дипломатичної теорії, адже в ній не лише був узагальнений та систематизований дипломатичний спадок попередніх історичних епох, а й представлено систему поглядів на те, яким чином можна завдяки дипломатичним методам ефективно будувати відносини між державами. Видання «Дипломатії» спричинило справжній резонанс у дипломатичних та політичних колах, навіть у Радянському Союзі вона була перекладена й опублікована у 1941 р., незважаючи на те, що Г.Нікольсон розглядався як буржуазний дипломат та ідеологічний супротивник. У передмові до цього видання відомий радянський дипломат О.А. Трояновський, підкреслюючи значення цієї праці, відзначав, що в ній наведено багато фактів, які підтверджують важливість дипломатії у житті держав та піднято багато важливих проблем міжнародної політики [1,с.15].

Г.Нікольсон зосередив свою дослідницьку увагу виключно на тому, яку роль дипломатія відіграє у розвитку відносин між державами, не аналізуючи такі важливі складники цього процесу як зовнішня політика та міжнародне право [1,с.20]. Це було обумовлено метою, яку поставив перед собою англійський дипломат у ході написання своєї праці – «описати у простих, але точних висловах, чим є дипломатія і що не є дипломатією» [1,с.20]

У сучасній йому теорії дипломатії Г.Нікольсон виділяв два напрямки – концепцію військової дипломатії та концепцію торгівельної, комерційної дипломатії, або «концепцію крамаря» [1,с.39-40]. Для першого напрямку, за британським дипломатом, було характерним здійснення політики сили, приділення значної уваги питанням національного престижу, для другого ж головною метою було проведення такої політики, яка б приносила прибуток. Зважаючи на це, перша концепція розглядає дипломатію як війну, яка здійснюється іншими засобами, а для другої дипломатія є ні чим іншим, як фактором, який допомагає світовій торгівлі [1,с.39]. Зазначені концепції мають непересічний вплив й на хід дипломатичних переговорів, адже вони визначають стратегію та тактику їх проведення. Наприклад, для прихильників торгової дипломатії домінуючим є погляд, що досягнення компромісу є більш прийнятним результатом, ніж повне знищення супротивника [1,с.39]. Для Г.Нікольсона очевидно є та обставина, що різниця у поглядах прихильників означених концепцій не призведе до отримання бажаних результатів в ході проведення переговорів їх прибічниками, адже для одних головною метою є вселити довіру, а для інших – породити страх [1,с.40]

Для Г.Нікольсона було принциповим розглядати походження та розвиток дипломатичної теорії як єдиний тривалий процес, не виділяючи в ньому окремих фаз та категорій та не акцентуючи уваги на випадкових успіхах або перепонах, які виникали на шляху його розвитку [1,с.32]. Незважаючи на зазначене, все ж Г.Нікольсон звертає увагу на важливі події, які сприяли перетворенню

дипломатії на суспільно важливу професію. Так, у XV ст. дипломатія перейшла на новий рівень розвитку, адже саме тоді італійські міста-держави вперше запровадили практику призначення послів, які виконували свої обов'язки на постійній основі. В історії дипломатії для Г. Нікольсона важливим був й 1815 р., коли на Віденському конгресі у міжнародній угоді були вперше визначені правовий статус та правила здійснення дипломатичної професії [1,с.25]. Г.Нікольсон також вважав, що нова, демократична дипломатія отримала змогу виникнути й розвинутися завдяки наявності наступних факторів, які докорінно змінили всю систему відносин у світі у XIX-на початку XX століть: почуття спільності між народами, зростання розуміння важливості громадської думки, швидкий розвиток шляхів сполучення та засобів зв'язку [1,с.49].

Доцільно звернути увагу й на ту обставину, що Г.Нікольсон приділяє увагу еволюції обсягу функцій та повноважень, які покладалися на дипломатів. Г.Нікольсон наголошує, що спочатку представники держав виконували виключно функції вісників, передавачів інформації, потім їх повноваження розширились завдяки необхідності ведення переговорів, тобто для виконання своїх функцій представники держав повинні були мати вже ораторські здібності й, нарешті, завдяки об'єднанню зазначених якостей, й виникла нова професія – дипломата.

Не залишився поза дослідницьким інтересом Г.Нікольсон й такий важливий аспект дипломатичної діяльності як дипломатичне недоторканість та привілеї. На думку англійського дипломата, коріння виникнення цього інституту необхідно шукати у поглядах представників первісного суспільства, які всіх іноземців вважали небезпечними та нечистими. Для того, щоб мати змогу спілкуватися з представниками певної спільноти всі іноземці мали пройти спеціальні церемонії очищення з метою знищити поганій вплив, який вони мали. З метою спрощення проходження цієї церемонії поступово й сформувався звичай надавати представникам інших держав привілеї, які значно їй полегшували [1,с.21]. Не останню роль в цьому процесі відіграли й погляди, що постать посла є сакральною, які на практиці переслідували прагматичні цілі продемонструвати відмінність дипломатів від представників інших верств населення, в першу чергу воїнів. Існування інституту дипломатичної недоторканості та привілеїв передбачало створення комфортної атмосфери для всіх учасників міжнародних зібрань, коли кожен з них міг почуватися безпечно та довіряти своїм партнерам.

Мета дипломатії, на думку Г.Нікольсона, полягає в тому, щоб підтримувати відносини між двома суверенними державами за допомогою переговорів [1,с.55]. У цьому контексті його погляди на сутність та роль дипломатії у міжнародному спілкуванні співпадають з поглядами французького дипломата, автора відомої праці з дипломатичного мистецтва «Яким чином домовлятися з очільниками держав», Ф. Кальєра. Зважаючи на ту обставину, що успішний хід переговорів багато в чому залежить не лише від дипломатичних методів та дипломатичної техніки, а й від особистих якостей дипломатів, Г.Нікольсон відводить значне місце й цьому складнику дипломатичної практики у своїй праці, наголошуючи на тому, що мистецтво ведення переговорів вимагає наявності спеціальних здібностей, які не завжди притаманні звичайним політичним діячам та пересічним громадянам [1,с.67]. Доцільно наголосити, що Г.Нікольсон цілком слушно наголошував, що уявлення про ідеального дипломата були неоднаковими в різні історичні епохи, навіть взаємо виключали один одного [1,с.68]. Конструюючи образ ідеального дипломата, Г.Нікольсон ґрунтувався на вимогах та реаліях XX століття, проте навіть у XXI ст. більшість якостей, які він вважав необхідними для співробітників дипломатичної служби, залишаються актуальними. У ієрархії якостей професійного дипломата Г.Нікольсон ставить на перше місце правдивість, під якою він має на увазі не лише утримання від використання неправди, але й ретельну турботу для попередження навіть вказівки на неправду чи приховання правди [1,с.70]. Другу сходинку у ієрархії професійних якостей Г.Нікольсон відводить точності, яку він розділяє на дві категорії – точність мислення та моральна точність [1,с.71]. Саме точність є тією ознакою, яка відрізняє професійного дипломата від дипломата-аматора, адже з самого початку кар'єри у дипломатів формується усвідомлення того, що у дипломатичній діяльності не існує дрібниць й будь-який їх крок має бути вчинений у відповідності з отриманими інструкціями. Г.Нікольсон акцентує увагу на тій обставині, що професійним дипломатам може дуже часто бути притаманною так звана «моральна неточність» [1,с.71]. Британський дипломат виділяє деякі форми моральної неточності, до якої можуть вдатися співробітники дипломатичної служби, маючи побоювання за подальший успішний розвиток своєї кар'єри. Однією із них є свідоме ухиляння дипломатів від надання прогнозів щодо розвитку певних ситуацій, іншою – передання позиції свого уряду, що є жорсткою, представникам країни перебування у такій формі,

яка не дозволяє зрозуміти справжній стан речей. Такі дії, за Г.Нікольсоном, є нічим іншим, як ухилом від взяття відповідальності, що є одним із найважливіших обов'язків дипломата [1,с.72]. На такій важливій якості професійного дипломата як врівноваженість та спокій також наголошував Г.Нікольсон. Для нього врівноваженість під час виконання професійних обов'язків у дипломата має складатися з наступних складників: по-перше, він завжди повинен перебувати у гарному настрої або, принаймні, приховувати роздратування, неспокій, побоювання за перебіг певних подій; по-друге, дипломат має бути надзвичайно терпливим [1,с.73]. Доречно також звернути увагу на ту обставину, що Г.Нікольсон вважає, що ідеальному дипломату також має бути притаманна така якість як скромність. Однією із найбільш небезпечних якостей для дипломата, на думку Г.Нікольсона, є марнославство, яке може призвести до нехтування порадами та думками більш досвідчених колег по дипломатичній діяльності [1,с.74]. Найбільшу небезпеку марнославство має у ході ведення дипломатичних переговорів, адже саме тоді дипломат втрачає здатність до емпатії та здійсненні необхідних маневрів задля досягнення мети, поставленої у ході переговорів. Доречно акцентувати увагу й на тому, що Г.Нікольсон вважав, що ідеальному дипломату має бути притаманною й така якість як лояльність. З цього приводу він зазначав, що дипломат має бути лояльним стосовно керівника своєї держави, уряду, міністра й міністерства в цілому, своїх співробітників [1,с.75]. Цілком доречно Г.Нікольсон відмічав ту обставину, що лояльність може значно зменшуватися у тих дипломатів, які значну частину свого життя проводять за кордоном й про справ речей у своїй власній державі мають уявлення лише за допомогою інформації, яку вони отримують з різних джерел. Слушність цих міркувань, висловлених багато років тому, підтверджується запровадженням практично всіма дипломатичними службами світу принципу ротатії, який передбачає системну й планову зміну робочих місць дипломатів з метою попередження некритичного їх ставлення до тих подій, які відбуваються у країні їх перебування.

Безперечно, що Г.Нікольсон, маючи вагомий досвід дипломатичної роботи, добре усвідомлював, що дипломат є лише виконавцем політики, а не її творцем. Однак, для успішної реалізації всього складного комплексу зовнішньої політики держави конче необхідні дипломати, яким будуть притаманні означені ним особисті та професійні якості.

Доречно також акцентувати увагу та тому, що, за переконанням Г.Нікольсона, дипломатична служба повинна перебувати поза політикою. Першочерговим завданням дипломатичної служби, на його думку, є надання її досвіду роботи у розпорядження співробітників уряду, який знаходиться при владі, підготовка порад та заперечень стосовно пропозиції у сфері зовнішньої політики, підготовлених урядовцями [1,с.56]. Варто відмітити, що саме такий підхід багатьох відомих та досвідчених українських дипломатів наразі пропонують покласти в основу реформування вітчизняної дипломатичної служби, що зайвий раз доводить актуальність поглядів Г.Нікольсона на функціонування дипломатичних служб.

Для Г.Нікольсона було аксіомою, що кожна суверенна держава повинна мати своїх дипломатичних представників за кордоном для представлення та захисту своїх прав та інтересів. Запорукою їх успішного функціонування за кордоном, за Г.Нікольсоном, є дотримання норм дипломатичного протоколу та етикету, особливо принципу дипломатичного старшинства. Саме суперечки щодо старшинства дипломатичних представників неодноразово створювали ситуації, які унеможлилювали вирішення серйозних питань міждержавного співробітництва, тому не випадково Г.Нікольсон таку увагу приділяє саме цьому принципу, наголошуючи на тому, що він досить часто в дипломатичній практиці ототожнювався з національними інтересами та національною гідністю [1,с.107].

Доречно акцентувати увагу й на тому, що для Г.Нікольсона досить важливим було не лише професійна діяльність дипломатів, а й їх світське життя, яке також мало підпорядковуватися нормам дипломатичного протоколу та етикету. Так, у своїй праці «Дипломатія» він наголошував на тому, що дипломат має поводитися гідно своєї держави, має влаштовувати приватні прийоми, великі офіційні обіди та бали, підтримувати контакти з впливовими особами держави перебування, що дозволить йому більш ефективно виконувати покладені на нього обов'язки [1,с.114].

Добре усвідомлюючи те, що для дипломатії притаманною є певна символічність, Г.Нікольсон також значну увагу відводив розгляду засобів її реалізації. Одним із них є дипломатична мова, яка, за Г.Нікольсоном, представляє собою сукупність стриманих, обережних висловів, які дозволяють дипломатам та міністрам говорити один одному неприємні речі у ввічливій та м'якій манері [1,с.129]. Незнання специфічної дипломатичної лексики широким загалом, на думку

Г.Нікольсона, в світовій історії неодноразово призводило до виникнення непорозумінь між громадянами та їх керівників, яких звинувачували або у досить жорсткій, або, поступливій позиції щодо їх опонентів по міжнародних відносинах [1,с.130]. Цікаво, що Г.Нікольсон, хоч і був спадковим дипломатом, був противником використання специфічних прозвищ щодо міністерств закордонних справ іноземних держав (наприклад, щодо МЗС Туреччини використовувалась назва «Блискуча Порта») [1,с.133]. Г.Нікольсон вважав, що ідеальною мовою для міжнародного спілкування є французька мова, яка, на його думку, відрізнялась точністю, що дозволяло дипломатам філігранно висловлювати свої погляди [1,с.132]. Однак, в умовах докорінної зміни сучасної йому міжнародної системи, для Г.Нікольсона було очевидним, що збільшення кількості осіб, причетних до формування та реалізації зовнішньої політики, практично унеможливило використання лише однієї мови у процесі міжнародного спілкування. Вихід із ситуації, що склалася, він вбачав у використанні професійних перекладачів, залучення яких до процесу дипломатичних переговорів створювало додаткові можливості обдумати свої аргументи для дипломатів [1,с.132].

Однією із найважливіших функцій посла, за Г.Нікольсоном, є надання достовірної інформації, отриманої із надійних джерел про перебіг подій у державі перебування. Разом з тим посол має бути у будь-який час готовий надати інформацію й про стан справ в його рідній державі, що може стати в нагоді уряду держави перебування в процесі формування політики щодо держави, яку він представляє. Г.Нікольсон також усвідомлював, що робота дипломата вимагає збереження державної таємниці. Задля цього він пропонував послам з приводу невідкладних справ вести діалоги з їх міністерствами закордонних справ за допомогою шифрованих телеграм, які у період його перебування на дипломатичній роботі отримали широке розповсюдження [1,с.114].

Таким чином, Г.Нікольсон був не тільки блискучим практиком дипломатичної діяльності, а й не менш успішним її теоретиком, адже йому вдалося створити власну теорію розвитку дипломатії від прадавніх часів до першої половини ХХ століття. Поєднання принципи ідеалізму та реалізму дозволило Г.Нікольсону оригінально та влучно надати характеристику методам, засобам, інструментарію дипломатичної практики, що дозволило йому стати одним із когорти класиків дипломатичної теорії, науковий спадок яких пройшов випробовування часом та не втратив своєї актуальності і у наш час.

Бібліографічний список

1. Нікольсон Г. Дипломатія. М.: Государственное издательство политической литературы, 1941. 156 с.
2. Справка Первого управления НКВД СССР Сов. секретно о послевоенных планах англичан URL: http://www.hrono.ru/dokum/194_dok/19421117nkvd.php (дата звернення: 25.12.2018)
3. Drinkwater D. Sir Harold Nicolson and International Relations: The Practitioner as Theorist URL: <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/0199273855.001.0001/acprof-9780199273850-chapter-1#p1> (дата звернення: 25.12.2018)
4. Nicolson N. Long Life URL: <http://movies2.nytimes.com/books/first/n/nicolson-life.html> (дата звернення: 20.11.2018)
5. Nicolson, Sir Harold George URL: <http://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-35239> (дата звернення: 25.12.2018)
6. Sir Harold Nicolson british diplomat and author written by: The Editors of Encyclopaedia Britannica URL: <https://www.britannica.com/biography/Harold-Nicolson> (дата звернення: 25.11.2018)

References:

1. Nikol'son G. Diplomatiya. M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1941. 156 s.
2. Spravka Pervogo upravleniya NKVD SSSR Sov. sekretno o poslevoennykh planah anglichan URL: http://www.hrono.ru/dokum/194_dok/19421117nkvd.php (data zvernennja: 25.12.2018)
3. Drinkwater D. Sir Harold Nicolson and International Relations: The Practitioner as Theorist URL: <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/0199273855.001.0001/acprof-9780199273850-chapter-1#p1> (data zvernennja: 25.12.2018)
4. Nicolson N. Long Life URL: <http://movies2.nytimes.com/books/first/n/nicolson-life.html> (data zvernennja: 20.11.2018)
5. Nicolson, Sir Harold George URL: <http://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-35239> (data zvernennja: 25.12.2018)
6. Sir Harold Nicolson british diplomat and author written by: The Editors of Encyclopaedia Britannica URL: <https://www.britannica.com/biography/Harold-Nicolson> (data zvernennja: 25.11.2018)

Hrachevska T. O. H. Nicolson's views on diplomatic practice and diplomatic tools

The article is devoted to the analysis of the views of the famous English diplomat H. Nicolson on diplomatic practice and diplomatic tools. The approaches of H. Nicolson to the definition of goals and tasks of the diplomatic services are characterized. The concept of military diplomacy and the concept of trade diplomacy (or «the concept of a shopkeeper») which, according to H. Nicolson, had a tremendous influence on the development of international relations and were often the dominant factors in diplomatic negotiations, and in fact determined their strategy and tactics, was thoroughly considered. The features that, according to H. Nicolson, should be inherent in diplomatic staff, are described. The author discovered that for H. Nicolson it was principled to consider the origin and development of diplomatic theory as the only long process, without allocating separate phases and categories in it, and without emphasizing the occasional successes or obstacles that arose in the course of its development. H. Nicolson's views on the process of the emergence and development of the Institute of Diplomatic Privileges and Immunities are characterized. Considerable attention was paid to the analysis of the views of H. Nicolson on the place of the diplomatic service in the system of public agencies of the state. It was discovered that H. Nicolson was convinced that the diplomatic service should be out of politics, and its primary task should be to provide its work experience to the staff of the government in power, to prepare advice and objections regarding foreign policy proposals prepared by government officials. Considerable attention is paid to the characterization of H. Nicolson's views on leading activities of diplomatic representatives abroad, in particular the collection and transmission of information obtained from reliable sources. It is noted that H. Nicolson's views are characterized by a combination of principles of realism and idealism, which allowed him to create his own original system of views on diplomatic activity.

Key words: *H. Nicolson, diplomacy, diplomatic theory, diplomatic practice, diplomatic privileges and immunities, diplomatic protocol and etiquette.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>*Тихоненко І. В., Чорноморський національний університет імені Петра Могили*

ЦИФРОВА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США У XXI СТОЛІТТІ

У статті розглядаються особливості цифрової дипломатії як нового інструменту ведення зовнішньої політики держави у XXI ст. у зв'язку із поширенням інформаційно-комунікаційних технологій. Особливості цифрової дипломатії проаналізовано на прикладі США, як держави, яка активно застосовує цей вид дипломатії. Зокрема, охарактеризовано механізми використання цифрової дипломатії на інституційному рівні у сфері зовнішньополітичної діяльності США, що імплементується у наступному. По-перше, виявлено еволюцію використання електронної дипломатії у XXI ст. за адміністрацій Дж. Буша-молодшого, Б. Обами та Д. Трампа. Зокрема, відкриття у 2003 р. Офісу цифрової дипломатії при Держдепартаменті США за адміністрацій Дж. Буша молодшого та широке використання твітплатії адміністрацією Д. Трампа. По-друге, впровадження та використання так званих нових медіа як сфери діяльності цифрової дипломатії – використання соціальних мереж (Facebook, Twitter, YouTube), створення мікроблогів (Diigo) та діяльність проекту діплогедія, який наближує дипломатів до громадян держави перебування).

Використання нових медіа створює сприятливий мікроклімат для поширення зовнішньополітичних ініціатив США за кордоном завдяки віртуальному контакту з громадянами інших держав та донесення до них певного інформаційного контенту (використовуючи їх рідну мову, а не англійську), що безпосередньо пропагує американські цінності та національні інтереси у вигідному для Вашингтону ракурсі. Хоча такі методи не зовсім ліберальні та демократичні, але виправдовують концепцію «м'якої сили» у зовнішній політиці держави. Автор акцентує увагу на вагомості механізмів цифрової дипломатії зовнішній політиці США у сучасних реаліях, що підтверджено практичним її застосуванням президентом США Д. Трампом через соціальну-мережу Twitter. Виявлено, що деякі заяви президента у соціальні мережі можуть йти у розріз із задекларованим зовнішньополітичним курсом США, проте, крізь призму твітів президента можна прослідкувати еволюцію та стан двосторонніх відносин Америки з іншими державами (зокрема, на прикладі американсько-пакистанських відносин).

Ключові слова: цифрова дипломатія, зовнішня політика, США, Д. Трамп, Twitter.

Постановка проблеми. Міжнародні відносини у XXI ст. характеризуються низкою нововведень, серед яких є поява нових інструментів реалізації зовнішньої політики держави. Зокрема цифрова дипломатія (digital diplomacy), яку досить активно використовують США. Вона ґрунтується на прагненні уряду США розширити число прихильників американських цінностей за кордоном і залучити міжнародну громадськість в політичний порядок денний, запропонований Вашингтоном. Актуалізується дана проблематика у зв'язку із активним використанням Twitter американським президентом Д. Трампом, що є проявом цифрової дипломатії в дії і має безпосередній вплив на американські двосторонні та багатосторонні відносини у міжнародній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну базу дослідження склали праці українських (М. С. Гринчук, С. А. Гуцал, Н. О. Піпченко, Я. Турчин) та зарубіжних (Е. Гільбоа, М. Гарбон, М. Епова, Н. Цветкова) дослідників, які акцентують увагу на сутності та характерних рисах електронної та цифрової дипломатії, а також основних її аспектах у зовнішній політиці США.

Метою даного дослідження є аналіз особливостей цифрової дипломатії як інструменту зовнішньої політики США, її механізмів та втілення. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань:

- визначення поняття цифрової дипломатії;
- аналіз нормативно-правової бази та механізму інституційного забезпечення реалізації цифрової дипломатії в США;

– характеристика ефективності електронної дипломатії у практичній сфері реалізації американського зовнішньополітичного курсу (на прикладі адміністрації Д. Трампа);

Виклад основного матеріалу. Термін е-дипломатія, що позначає широке використання інформаційно-комунікаційних технологій для здійснення державними органами своїх функцій та комунікацій у сфері зовнішньої політики, вперше почали використовувати у США. Е-дипломатія є одним із напрямів американської громадської дипломатії, яка спрямована на залучення широких верств населення до дипломатичної практики та налагодження міжнародної взаємодії. Американська модель е-дипломатії базується на ліберальних цінностях демократії та свободи людини, реалізується через низку відомих інтернет-індустрій США – Google, Facebook, Twitter тощо [7, с. 104.].

Використання цифрової дипломатії розпочалося у 1996 р., що пов'язано із діяльністю інформаційного агентства США – ЮСІА (USIA, United States Information Agency), яке сформувало перший інтернет-журнал Washington Files. Першим кроком у розвитку електронної дипломатії було розміщення матеріалів на офіційних сайтах дипломатичних представництв Сполучених Штатів. Згодом розрізнені матеріали стали об'єднуватися в Електронні журнали Уряду США [3, с.109.].

У 2001 р. США оголосили про створення мережевої дипломатії. Програми цифрової дипломатії в США отримали розвиток в 2002-2003 рр., коли адміністрація Дж. Буша-молодшого почала переносити традиційні радіо- і телеканали міжнародного мовлення в Інтернет. Тоді ж колишня держсекретар К. Райс оголосила про запуск першого офіційного блогу Держдепу, відкрила урядовий портал і кілька електронних журналів.

До завдань цифрової дипломатії також входить підтримка молодіжних рухів. Одним з найбільш успішних став, організований за допомогою соціальної мережі Facebook, рух, який переріс в масову хвилю протестів проти Револьюційних збройних сил Колумбії – Армії народу в 2008 р. Трохи пізніше за американською ініціативою був створений так званий Альянс молодіжних рухів, який об'єднав молодих людей, охочих використовувати нові технології в політичних цілях. На сайті Альянсу розміщені інструкції зі створення блогів і запуску кампаній в соціальних медіа [5, с. 17-18.].

Важливу роль в здійсненні цифрової дипломатії США в країнах Близького Сходу грає Команда з цифрових зовнішніх контактів (Digital Outreach Team), яка була створена в 2006 р. До завдань команди входить участь в дискусіях з питань зовнішньої політики США з користувачами популярних сайтів арабською і перською мовами, а також урду. Створення дослідницького центру в 2007 р. з вивчення блогосфери в зарубіжних країнах надало уряду США широкі можливості з пошуку і підтримки демократичних настроїв, зокрема, у арабських країнах [1, с. 30-31.].

Цифрова дипломатія Сполучених Штатів Америки здійснюється Державним департаментом США і агентством США з міжнародного розвитку (АМР США). Для адаптації до змін ХХІ ст. Держдепартамент США провів низку перетворень в здійсненні дипломатії, наприклад, в 2003 р. в рамках Бюро з управління інформаційними ресурсами США був відкритий Офіс з цифрової дипломатії, робота якого спрямована на розвиток інформаційних і технічних ресурсів. Блогери створюють відео, перекладають інформацію на інші мови, представляючи інформацію у вигляді коротких повідомлень. У 2011 р. був запущений Twitter арабською, перською, російською, французькою, іспанською мовами, що дозволяє обійти використання тільки англійської мови у реалізації цифрової дипломатії [4, с. 212.].

Цільне місце у розвитку цифрової дипломатії Вашингтону посідає проект діплогедія, що був започаткований у 2006 р. Державним департаментом США. Це – діяльність міністерств в Інтернет площині. Діплогедія є частиною програми, що трансформувала дипломатію К. Райс і робить акцент на нові медіа, такі як Facebook, YouTube, Twitter. Ще один проект, розроблений Офісом з електронної дипломатії – Віртуальний студент дипломатичної служби. Це – інтернет-програма стажувань, надаючи студентам вузів можливість брати участь в дипломатичній місії. Все це є прикладами успішного здійснення цифрової дипломатії Держдепартаменту США [8, с. 173.].

У 2010-2011 рр. Білим домом були опубліковані кілька офіційних документів, які задають напрямки електронної дипломатії. У їх числі був документ «Публічна дипломатія: зміцнення взаємодії Сполучених Штатів зі світом», де позначалися завдання, які визначаються керівництвом США для електронної дипломатії. Зокрема, в список таких завдань увійшли: 1) дискредитація ідеологічних супротивників Сполучених Штатів; 2) протидія інформаційної діяльності Китаю в Інтернеті; 3) обмеження медіа присутності Росії на просторі колишнього Радянського Союзу; 4) протидія зовнішньої культурної політики Ірану, яка проводилася через соціальні мережі [17].

Залучення зарубіжних товариств до цінностей США і використання мережі Інтернет як інструменту координації зусиль Вашингтону і зарубіжної цільової аудиторії стало центральним лейтмотивом зміцнення «м'якої» і «розумної сили» адміністрації Б. Обама в 2010-2012 рр. Зокрема, використання цифрової дипломатії США на тлі соціально-політичних протестів в Північній Африці і на Близькому Сході (створення численних віртуальних неурядових організацій, які пропагували цінності лібералізму арабською та англійською мовами) [11, с. 125-126.].

Сучасна Інтернет-дипломатія США дає широкі можливості, по-перше, щодо коригування змісту інформаційної пропаганди: глобальна мережа дозволяє оперативно змінити не тільки підбір літератури та інформації з теми, а й організувати дискусію, направляти її в певне русло, відстежувати зміни громадської думки. По-друге, активна участь Адміністрації США в соціальних мережах дозволяє персоніфікувати групи молоді, які мають протестні настрої і безпосередньо в режимі реального часу проводити з ними роботу.

Крім цього, існування персональних аккаунтів вищих посадових осіб США, їх політичних інститутів, дозволяє створити видимість особистої живої бесіди з людьми, які відповідають за прийняття рішень в країні [10, с. 127.].

Бюро управління інформаційних ресурсів Державного департаменту розробило соціальну мережу «Corridor», що орієнтована на користування нею співробітниками Держдепартаменту та представниками інших владних структур США [2, с. 334-335.]. Блог DipNote був заснований Держдепартаментом США у 2007 р. Платформа сприяє обговоренню США та публічної дипломатії. Частиною філософії даного порталу є цілеспрямований збір позитивних та негативних відгуків учасників дискусій, та подальший їх аналіз з метою оцінювання ставлення до США іноземної публіки. В 2009 р. платформа була реформована – значна увага стала приділятися перекладу на різні мови та узагальненню промов президента та ключових політиків, їх розповсюдження за допомогою Twitter та інших соціальних мереж [6, с. 225.]. Варто зауважити, що наразі існує близько 40 віртуальних представництв США за кордоном.

Усі ці програми та сервіси не лише теоретично функціонують, а й дійсно виправдовують свою діяльність на практиці. Варто зазначити, що президент США Д. Трамп безпрецедентно активно, як для глави США, використовує свій аккаунт в Twitter. Це явище вже отримало назву Twitter-дипломатії. Наприклад, в своєму мікроблозі Д. Трамп повідомив про одну з найбільш резонансних номінацій для своєї адміністрації – кандидата на пост державного секретаря Р. Тіллерсона. Про рішення піти з бізнесу в політику він теж оголосив через свій аккаунт.

Першою заявою, яке підхопили світові ЗМІ, стала загроза Трампа скасувати угоду з Кубою, підписану в 2015 р. Б. Обамою і Р. Кастро, яка відновлює дипломатичні відносини, що були перервані в 1961 році [14].

Досить цікавими є спостереження за еволюцією поглядів Д. Трампа на відносини США-Пакистан, які також стали об'єктом застосування так званої твітломатії. Зокрема, у передвиборчій програмі Д. Трамп у своєму Twitter зазначив: «Коли ж американці вибачаться перед пакистанцям за їх вбивство атаками дронів?» [16], але поряд із цим зазначалося і діаметрально протилежне – «Коли Пакистан вибачиться за те, що ховав У. бен Ладена?» [13].

Можна припустити, що такі двозначні заяви були певним піаром перед виборами. Проте, вже будучи Президентом США Д. Трамп визначив свою позицію щодо Пакистану, що проявилось знову ж із використанням Twitter. Зокрема, у лютому 2018 р. не просто намітилася тенденція до погіршення двосторонніх американсько-пакистанських відносин, а вони справді увійшли у фазу загострення. Початок було покладено постом Д. Трампа у Twitter: «Сполучені Штати вчинили нерозумно, дали Пакистану більше, ніж 33 мільярди доларів як допомогу протягом останніх 15 років, а вони [Пакистан] не дали нам нічого, крім обману і брехні, думаючи про наших лідерів як таких, що є дурнями. Вони надають притулок терористам, на яких ми полюємо в Афганістані, лише трохи допомагають нам. Не більше!» [15].

Така заява Президента обурила пакистанську владу, насамперед, начальника штаба армії Пакистану К. Баджва, під керівництвом якого триває антитерористична операція «Раад-уль-Фасад» у прикордонних з Афганістаном територіях.

Варто наголосити, що дописи Д. Трампа у Twitter щодо Пакистану набули більш позитивного забарвлення наприкінці 2018 р. у зв'язку із політикою прем'єр-міністра Пакистану І. Хана щодо афганського врегулювання [19]. Останнє загострення пакистансько-індійських відносин у лютому 2019 р. у зв'язку із нападом терористів у м. Пулвама (штат Джамму і Кашмір в Індії) знайшло лояльне висвітлення у дописах Президента Америки. Хоча, не можна стверджувати про певні

кардинальні зміни у американсько-пакистанських відносинах, адже, насамперед Вашингтону як і всій світовій спільноті не вигідною не війна між двома ядерними державами [18].

Отже, навіть твіти в соціальних мережах здатні погіршити відносини між країнами або стати показником їх динаміки. Роль електронної дипломатії все більше зростає, тому можна припустити, що через деякий час даний вид дипломатії стане звичайним явищем у політиці та міжнародних відносинах.

На сьогодні у США ведеться дуже багато дискусій щодо законодавчого забезпечення сфери цифрової дипломатії, щодо питань можливостей її реорганізації, відповідальних управлінських структур, висуваються вимоги до посилення міжінституційної кооперації та координування. Нині більша частина рекомендацій стосовно необхідності реформування структури цифрової дипломатії стосуються закликів до створення нового агентства або іншої управлінської одиниці з метою позбавлення Держдепартаменту відповідальності за дану сферу або реорганізації структури зовнішньополітичного відомства з метою кращої адаптації функцій публічної дипломатії [10, с. 375].

Висновки. Використання ресурсного потенціалу електронної або цифрової дипломатії для забезпечення лідерських позицій у світі та втілення зовнішньополітичного курсу у США знаходить своє відображення на інституційному рівні. Насамперед у діяльності Державного департаменту США (Бюро управління інформаційних ресурсів) і агентства США з міжнародного розвитку, які створюють відповідні програми як для модернізації роботи дипломатів, так і поширення американських цінностей та політики назагал у площину медіа та Інтернет. Зокрема, активне залучення нових-медіа – соціальних мереж та блогів до реалізації зовнішньополітичного курсу Вашингтоном підтверджується використанням Twitter президентом США Д. Трампом. Варто зауважити, що деякі заяви Президента у соціальній мережі випереджають і йдуть у розрізі із заявленим курсом США, але водночас привертають увагу світової спільноти до Америки. Тож, застосування цифрової дипломатії має більше переваг, аніж недоліків і дає змогу суттєво посилити вплив держави на міжнародній арені, реалізувати національний інтерес у сучасному глобалізованому світі.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у більш детальному аналізі твітплатії та її використання не лише США, а й іншими державами як інструменту реалізації зовнішньої політики.

Бібліографічний список

1. Гавриленко І. І. Геополітичний вимір публічної дипломатії США. Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2014. № 3. С. 25-38.
2. Гринчук М. С. Цифрова дипломатія США. Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 112. С. 334-336.
3. Гуцал С. А. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави. Стратегічні пріоритети. 2010. № 3(16). С. 106-114.
4. Зиновьева Е. Цифровая дипломатия, международная безопасность и возможности для России. Индекс безопасности. 2013. № 1. С. 212-228.
5. Піпченко Н. О. Цифрова дипломатія як інструмент зовнішньополітичної діяльності США. Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2015. № 5. С. 15-26.
6. Сурма И. В. Цифровая дипломатия в мировой политике. Государственное управление. Электронный вестник. 2015. № 49. С. 220-250.
7. Турчин Я. Електронна дипломатія як важлива складова зовнішньої політики держави. Інформація, комунікація, суспільство. 2014. С. 104-105.
8. Турчин Я. Інституційні правові основи е-дипломатії США. Інформація, комунікація, суспільство. 2016. С. 172-173.
9. Турчин Я. Теорія і практика е-дипломатії у сучасних міжнародних відносинах. Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 74. № 7. С. 373-376.
10. Федоров О. Д. Новые тенденции в публичной дипломатии США. Вектор науки ТГУ. 2014. № 2(28). С. 126-131.
11. Цветкова Н. Публичная дипломатия США от «мягкой силы» к диалоговой пропаганде». Международные процессы. 2015. № 3(42). С. 121-134.
12. Эпова М. А. Появление цифровой дипломатии и американский опыт. Электронный научно-практический журнал «История и археология». 2015. № 3. URL: <http://history.snauka.ru/2015/03/1767>
13. Chakravarty S. Donald Trump wins: What it could mean for Pakistan. The Times of India. 9.11.2016. URL: <http://timesofindia.indiatimes.com/united-states-elections-2016-us-elections-news-results-polls/Donald-Trump-wins-What-it-may-mean-for-Pakistan/articleshow/55331638.cms>
14. Donald J. Trump on Twitter: The people of Cuba have struggled too... Twitter. URL: <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/786285509668696065>

15. Donald J. Trump on Twitter: The United States has foolishly given... Twitter.
URL: <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/947802588174577664?lang=ru>
16. Michel A. H. The Presidential Candidates on Drones. Center for the Study of the Drone. 16.10.2015.
URL: <http://dronecenter.bard.edu/presidential-candidates-on-drones/>
17. Public Diplomacy: Strengthening U.S. Engagement with the World. USC Center on Public Diplomacy.
URL: https://uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/legacy/pdfs/PD_US_World_Engagement.pdf
18. Trump says there's "reasonably decent" news on the India-Pakistan conflict and "hopefully" it's coming to an end // Twitter. URL: <https://mobile.twitter.com/BloombergAsia/status/1101019535983837184>
19. We have some good news, India-Pakistan tension may end soon, hints Donald Trump // The Economist. 2019. February 28. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/world-news/we-have-good-news-from-india-pakistan-tensions-may-end-soon-us-president-donld-trump/articleshow/68198388.cms>

References:

- Gavrylenko I. I. Geopolitychny`j vy`mir publichnoyi dyplomatiyi SShA. Mizhnarodni vidnosy`ny`. Seriya «Politychni nauky». 2014. # 3. S. 25-38.
- Grynychuk M.S. Cyfrova dyplomatiya SShA. Gileya: naukovy`j visny`k. 2016. Vy`p. 112. S. 334-336.
- Guczal S. A. Publichna dyplomatiya yak suchasny`j priorytet zovnishn`oyi polityky` derzhavy`. Strategichni priorytety`. 2010. # 3(16). S. 106-114.
- Zinov`eva E. Cifrovaya diplomatiya, mezhdunarodnavya bezopasnost` i vozmozhnosti dlya Rossii. Indeks bezopasnosti. 2013. № 1. S. 212-228.
- Pipchenko N. O. Cyfrova dyplomatiya yak instrument zovnishn`opolitychnoyi diyal`nosti SShA. Mizhnarodni vidnosy`ny`. Seriya «Politychni nauky». 2015. # 5. S. 15-26.
- Сурма И. В. Цифровая дипломатия в мировой политике. Государственное управление. Электронный вестник. 2015. № 49. С. 220-250.
- Turchyn Ya. Elektronna dyplomatiya yak vazhly`va skladova zovnishn`oyi polityky` derzhavy`. Informaciya, komunikaciya, suspil`stvo. 2014. S. 104-105.
- Turchyn Ya. Instyucijni pravovi osnovy` e-dyplomatiyi SShA. Informaciya, komunikaciya, suspil`stvo. 2016. S. 172-173.
- Turchyn Ya. Teoriya i praktyka e-dyplomatiyi u suchasny`x mizhnarodny`x vidnosy`nax. Gileya: naukovy`j visny`k: zb. nauk. pr. K.: Vy`d-vo NPU im. M.P. Dragomanova, 2013. Vy`p. 74. # 7. S. 373-376.
- Fedorov O. D. Novye tendencii v publichnoj diplomatii SSHA. Vektor nauki TGU. 2014. № 2(28). S. 126-131.
- Cvetkova N. Publichnaya diplomatiya SSHA ot «myagkoj sily» k dialogovoj propagande». Mezhdunarodnye processy. 2015. № 3(42). S. 121-134.
- Ehpova M. A. Poyavlenie cifrovoj diplomatii i amerikanskij opyt. Ehlektronnyj nauchno-prakticheskij zhurnal «Istoriya i arheologiya». 2015. № 3. URL: <http://history.snauka.ru/2015/03/1767>
- Chakravarty S. Donald Trump wins: What it could mean for Pakistan. The Times of India. 9.11.2016. URL: <http://timesofindia.indiatimes.com/united-states-elections-2016-us-elections-news-results-polls/Donald-Trump-wins-What-it-may-mean-for-Pakistan/articleshow/55331638.cms>
- Donald J. Trump on Twitter: The people of Cuba have struggled too... Twitter.
URL: <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/786285509668696065>
- Donald J. Trump on Twitter: The United States has foolishly given... Twitter.
URL: <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/947802588174577664?lang=ru>
- Michel A. H. The Presidential Candidates on Drones. Center for the Study of the Drone. 16.10.2015.
URL: <http://dronecenter.bard.edu/presidential-candidates-on-drones/>
- Public Diplomacy: Strengthening U.S. Engagement with the World. USC Center on Public Diplomacy.
URL: https://uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/legacy/pdfs/PD_US_World_Engagement.pdf
- Trump says there's "reasonably decent" news on the India-Pakistan conflict and "hopefully" it's coming to an end // Twitter. URL: <https://mobile.twitter.com/BloombergAsia/status/1101019535983837184>
- We have some good news, India-Pakistan tension may end soon, hints Donald Trump // The Economist. 2019. February 28. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/world-news/we-have-good-news-from-india-pakistan-tensions-may-end-soon-us-president-donld-trump/articleshow/68198388.cms>

Tykhonenko I. V. Digital diplomacy as an instrument of US foreign policy in the 21st century

The article considers the peculiarities of digital diplomacy as a new instrument of foreign policy in the 21st century in connection with the spread of information and communication technologies. Mechanisms of digital diplomacy are analyzed on the example of the United States as a state that actively uses this type of diplomacy. In particular, the mechanisms of digital diplomacy at the institutional level in the field of foreign policy of the USA are described by following aspects. First, the evolution of the use of electronic diplomacy in the 21st century was revealed for the administrations of George W. Bush, B. Obama and D. Trump. In particular, opening of the Office of Digital Diplomacy at the US Department of State in 2003

by J. Bush's administration and widespread using of new media by D. Trump's administration. Secondly, the introduction and use of so-called new media as a field of digital diplomacy – the use of social networks (Facebook, Twitter, YouTube), the creation of microblogging (DipNote and project diplomacy activities that bring diplomats closer to citizens of the host country).

The use of new media creates a favorable microclimate for the spread of US foreign policy initiatives abroad through virtual contact with citizens of other countries and the dissemination of certain information content (using their mother tongue rather than English), which directly promotes American values and national interests beneficial to Washington. Although such methods are not quite liberal and democratic, they justify the concept of "soft power" in the foreign policy of the state.

The author focuses on the importance of the mechanisms of digital diplomacy for US foreign policy in modern realities, as confirmed by the practical application of US President D. Trump via Twitter's social network. It has been found that some of the president's statements in social networks may go against the declared foreign policy of the United States. However, through the prism of the president's tweets, one can observe the evolution and present stage of America's bilateral relations with other countries (in particular, on the example of American-Pakistani relations).

Key words: *digital diplomacy, foreign policy, USA, D. Trump, Twitter.*

DOI 10.31558/2519-2949.2019.1.13

УДК 327(73+470):262.81

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6761-3045>*Шіхелілі Джавід, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ТА США У КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті аналізуються цілі та завдання дипломатії Росії та США в Каспійському регіоні. Автор доводить проблему транзиту у російській та американській енергетичній дипломатії в регіоні, розглядає міждержавні відносини Росії та США із країнами регіону в сфері енергетики. Каспійський регіон став новим центром тяжіння інтересів держав Заходу і Сходу, він привертає до себе все більшу увагу не лише як регіон-експортер енергоносіїв, а й як важливий транзитний вузол. Саме енергетичний чинник став передумовою політичних, правових і економічних змін в Каспійському регіоні. Ураховуючи геостратегічне положення, політичні, економічні, екологічні та інші чинники Каспійський регіон має важливе значення для Російської Федерації, водночас і в аспекті забезпечення національної безпеки військово-політичного та соціально-економічного характеру. Російська Федерація намагається відігравати ключову роль в регіоні, враховуючи як енергетичний, так і геополітичний чинники. З метою забезпечення власних національних інтересів Росія прагне зберегти свій військово-політичний вплив в регіоні і виключити доступ західних сил на територію Каспію. Значні геополітичні інтереси в Каспійському регіоні мають Сполучені Штати Америки. США намагаються проводити енергетичну політику в цьому регіоні і активно впливати на процес освоєння енергетичних ресурсів Каспійського моря. З цією метою прийнято нову стратегію американської енергетичної політики, яка полягала у витісненні Росії з Каспійського регіону. Цим самим енергетична дипломатія США обумовила створення нової геополітичної ситуації у відносинах з Росією.

Метою статті є аналіз співвідношення регіональної політики Росії та США у енергетичному вимірі. Констатується, що регіональна стратегія Росії спрямована на політичну ізоляцію регіону, успішно реалізовувалась протягом перших десятиліть. Її методами є створення зон контрольованої нестабільності, затягування територіального розмежування і утворення протиріч у відносинах Каспійських країн, військове домінування. Методи дослідження включають геостратегічний аналіз позиції країн регіону у контексті енергетичних цілей політики великих країн – США і Російської Федерації. Використовуються методи порівняльного і порівняльно-історичного аналізу, які дозволили визначити передумови формування регіональної політики Росії та США у енергетичному вимірі. Автором зроблений висновок, що, стабільний соціально-економічний розвиток і безпека на півдні Каспійського моря може бути досягнута тільки за умови пошуку механізмів міжнародного співробітництва, результатом якої може стати підписання багатосторонньої угоди щодо міжнародно-правового статусу Каспійського моря.

Ключові слова: енергетична сфера, Каспійський регіон, Каспійське море, міжнародно-правовий статус, прикаспійські держави, регіональна політика.

Вступ. Все більшого значення набуває енергетична сфера. Країни, які володіють енергетичними ресурсами та інфраструктурою їх постачання, здатні реалізувати свої інтереси в межах окремих регіонів і світової політики загалом. Міжнародна співпраця з енергетичних питань потребує забезпечення організаційно-правових засад та механізмів провадження. За таких умов особливу роль починає відігравати енергетична дипломатія, яка забезпечує національні інтереси держави шляхом використання зовнішньополітичних дій, що в свою чергу сприяє формуванню іміджу країни на міжнародній арені, а також є сучасним ефективним механізмом запобігання та подолання викликів, які мають міжнародні наслідки і пов'язані із енергетичними проблемами.

Мета та завдання. Дослідити проблему співвідношення регіональної політики Росії та США у енергетичному вимірі. Розглянути міждержавні відносини Росії та США із країнами Каспійського регіону в сфері енергетики.

Наукові дослідження. Потрібно відзначити, що в даний час каспійська проблематика достатньо широко представлена в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, серед яких В. Брушко, А. Джіоев, А. Дмитрієв, Д. Долгушев, І. Жукова, Д. Зеркалов, В. Салигін, А. Сафарян, С. Черніцина, М. Чумалов, О. Шандро та ін., проте аналіз співвідношення регіональної політики Росії та США у енергетичному вимірі потребує додаткового вивчення.

Методи дослідження. Враховуючи той факт, що Каспій перетворився в один з найважливіших регіонів, де одночасно перетинаються геополітичні, економічні та військово-стратегічні інтереси головних регіональних і світових держав, що відображає складність взаємостосунків між ними, а також їх відносин з численними державними і недержавними акторами на регіональному рівні, в роботі активно використовується суб'єктно-діяльнісний підхід. Даний метод дав можливість виявити і дослідити суперечності між інтересами держав Каспійського регіону, які роблять істотний вплив на регіональну політику Росії та США у енергетичному вимірі. Використані методи порівняльного і порівняльно-історичного аналізу, які дозволили визначити цілі та завдання енергетичної дипломатії Росії та США в Каспійському регіоні, та передумови формування міждержавних відносин Росії та США із країнами в сфері енергетики.

Виклад основного матеріалу.

На сучасному етапі розвитку світової енергетики існує широке коло суб'єктів енергетичної дипломатії:

- 1) держави-споживачі енергоресурсів;
- 2) держави-експортери енергоресурсів;
- 3) міжнародні енергетичні організації;
- 4) держави, які і споживають, і виробляють енергоресурси;
- 5) держави-імпортери та експортери, а також держави-транспортери [20, с. 26].

Реалізація енергетичної дипломатії забезпечує вирішення кола таких питань, як: проблеми міжнародного транзиту; суперечності між потенційними країнами-транзитерами енергоресурсів; неврегульованість територіальних (зокрема морських) спорів між країнами щодо суміжних районів, багатих на енергетичну сировину; вирішення інвестиційних проблем і розвитку великих інвестиційних проектів; питання ціноутворення та стабільності енергетичних ринків тощо [8, с. 51-52]. З огляду на вищезазначене, ця сфера дипломатії є одним із важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності країни, що сприяє створенню умов для нормальних міждержавних відносин в енергетичній сфері.

Після виявлення величезних родовищ нафти і газу Каспійське море стало ареною зіткнення інтересів: по-перше, п'яти прибережних держав (Азербайджан, Іран, Казахстан, Росія, Туркменістан) щодо питання визначення правового статусу моря і способів його подальшого розмежування; по-друге, прикаспійських і сусідніх держав, таких, як Грузія, Іран, РФ, Україна, навколо транспортування сировини; по-третє, найбільших транснаціональних енергетичних корпорацій Європи, Китаю, Росії, США та інших країн. Каспій перетворився в один з найважливіших регіонів, де одночасно перетинаються геополітичні, економічні та військово-стратегічні інтереси головних регіональних і світових держав [17, с. 119].

За останні роки енергетичні компанії Росії зміцнили співробітництво зі своїми партнерами в газовому, нафтовому і гідроенергетичному секторах. Все це входить в загальну програму з відновлення російського впливу в Центральноазіатському регіоні, в рамках якої розвиток економічного співробітництва є лише частиною заходів щодо забезпечення гарантій безпеки.

Лідуючі російські позиції в регіоні обумовлені багатьма чинниками, зокрема історико-культурним. Початок контролю над регіоном покладено при царській Росії, згодом СРСР, правонаступницею якого стала сучасна Росія, яка також не здала своїх позицій, – це і послужило створенню досить міцного фундаменту для домінуючого положення РФ в регіоні.

Завдяки своєму геополітичному положенню Росія має вихід до морів як в східному, так і в західному напрямках, що визначає стратегічну важливість її положення як транзитної держави.

Росія зацікавлена в збереженні і нарощуванні військового потенціалу, збільшенні економічних ресурсів, необхідних для модернізації армії і вдосконалення військово-промислового комплексу. Для РФ зміцнення своїх позицій на Каспії є стратегічним напрямом щодо захисту своїх національних інтересів в регіоні і недопущення домінування третіх країн. Для вирішення цих завдань Росії необхідно контролювати дії прибережних держав і пропонувати їм взаємовигідні рішення проблем [26].

Геополітичні інтереси Росії в Каспійському регіоні можна визначити як максимальний контроль над транзитом енергетичних ресурсів; збереження своєї присутності в регіоні; недопущення посилення позицій США в регіоні; блокування можливості перетворення Китаю в домінуючу силу в регіоні [6, с. 93].

Енергетична стратегія Російської Федерації спрямована на масштабне залучення в свій паливно-енергетичний баланс вуглеводневих ресурсів центральноазіатських країн СНД, включаючи країни Каспійського регіону.

Важливе місце в російській стратегії займає проблема міжнародного-правового статусу Каспійського моря. Позиція Російської Федерації полягає в тому, що Каспійське море є унікальною водоймою, яка не підпадає під дію Конвенції ООН з морського права (1982 р.), тому не може бути поділене на сектори. Росія не визнає будь-яких односторонніх дій щодо Каспію, вважає їх незаконними і залишає за собою право вжити заходів для відновлення порушеного правопорядку та ліквідації наслідків цих дій [5].

З метою забезпечення власних національних інтересів Росія прагне зберегти свій військово-політичний вплив в регіоні і виключити доступ західних сил на територію Каспію.

Таким чином, на формування стратегії Росії щодо політики в Каспійському регіоні вплинули такі чинники: спроби обмеження доступу третіх країн до Каспійського моря; врегулювання питання правового статусу Каспію; визначення і збереження за собою позиції основної країни-транзитера каспійської сировини на зовнішні ринки тощо. Вищезазначену стратегію можна представити у вигляді декількох основних положень.

По-перше, Росія визнала право кожної прибережної країни Каспію на виняткову юрисдикцію щодо природних ресурсів моря в межах зони шириною 45 морських миль від берега, а також щодо родовищ, які знаходяться за межами цієї зони, але вже розробляються окремою державою.

По-друге, за Росією зберігається контроль над експортними трубопроводами, зокрема через Новоросійськ. Через її територію проходить нафтопровід «Баку-Грозний-Новоросійськ», пропускна потужність якого складає близько 17 млн. т. нафти на рік. Відтак, це стає основним інструментом контролю над прикаспійськими країнами. Після введення в дію трубопроводів системи КТК, що з'єднують Західний Казахстан з Новоросійськом, з'явиться магістраль, здатна транспортувати з Каспійської зони на узбережжя Чорного моря до 67 млн. т. нафти. Завдяки таким діям Росія прагне розширення своєї участі в нафтогазовидобувних проектах у Каспійському регіоні (переважно в секторі акваторії, що належить Казахстану). Альтернативою є трубопроводи «Баку-Тбілісі-Супса» і «Баку-Тбілісі-Джейхан» на Чорному морі. Російська Федерація намагається продемонструвати надійність і перспективність російських маршрутів для трубопроводів, що з'єднують Каспій з Європою, а також свою готовність до серйозних компромісів заради реалізації стратегічної мети (спрямувати основний потік нафти через територію Росії).

По-третє, російська влада виступає проти втручання третіх країн у зону Каспію. Знову ж таки з метою збереження свого впливу в регіоні, а також контролю над транзитною системою, яка з'єднує Каспій з основними експортними ринками. Західні країни і закордонні нафтогазові компанії зацікавлені в диверсифікації шляхів поставки енергоносіїв з регіону, зокрема США. Вони підтримують прикаспійські держави шляхом вливання великої кількості інвестиційних ресурсів, що схиляє Азербайджан, Казахстан і Туркменістан до пошуку і будівництва альтернативних трубопровідних систем, в тому числі, що проходять територією Туреччини. Така ситуація пояснюється тим, що інші прикаспійські країни не бажають надавати Росії повний контроль над нафтогазовими потоками регіону.

Російська Федерація, намагаючись зберегти контроль над маршрутами транспортування нафтогазової сировини, шукає ефективні як в політичному, так і в економічному аспекті вигідні шляхи досягнення поставленої мети. Така позиція Росії насторожує інші прикаспійські країни, оскільки транспортна монополія в їх розумінні може призвести до встановлення залежності всіх країн регіону від Росії.

Інші члени прикаспійської п'ятірки зацікавлені в тому, щоб не допустити посилення впливу Росії в регіоні і залучити іноземні інвестиції і капіталовкладення, які необхідні для освоєння родовищ [4].

Значні геополітичні інтереси в Каспійському регіоні мають Сполучені Штати Америки. Починаючи з 1990-х років, США намагаються проводити енергетичну політику в цьому регіоні і активно впливати на процес освоєння енергетичних ресурсів Каспійського моря. З цією метою було прийнято нову стратегію американської енергетичної політики, яка полягала у витісненні Росії

з Каспійського регіону. Енергетична дипломатія США обумовила створення нової геополітичної ситуації у відносинах з Росією.

У 1997-му році США офіційно оголосили Каспійський регіон зоною своїх стратегічних інтересів. Одним з чинників провадження політики США в регіоні стала необхідність захистити економічні інтереси американських нафтових компаній, які уклали в 1993-1994 рр. великі контракти з урядами Азербайджану і Казахстану. Зважаючи на більш оптимістичні експертні оцінки ресурсів Каспію США почали розглядати розробку енергоресурсів Каспію з погляду енергетичної безпеки своєї країни, а також як один з можливих способів диверсифікації джерел світових поставок енергоносіїв [29].

На початку 1998-го року визначено перелік основних завдань американської політики в Каспійському регіоні, до кола яких увійшли такі питання: «Забезпечення безпеки і суверенітету каспійських держав; збільшення і диверсифікація світових джерел енергії; забезпечення регіональної кооперації в цьому регіоні; підтримка нафтових компаній США; чинення тиску на Іран з метою зміни політики цієї держави» [27, 172-173].

Зростаюча увага США до Каспійського регіону пов'язана не лише з наявністю покладів енергетичних ресурсів, але і з тим, що тут знаходиться найважливіший перетин світових енергетичних комунікацій за напрямками Північ-Південь, Європа-Азія. Активність США на Каспії пов'язана з прагненням встановити контроль над розподілом енергетичних ресурсів у світі загалом. Саме це вплинуло на політику США у врегулюванні грузино-абхазького, грузино-осетинського, вірмено-азербайджанського, чеченського та інших конфліктів з метою посилення свого впливу в нових державах. Виходячи з нової стратегії американської зовнішньої енергетичної політики основними завданнями США в Центральній Азії є: встановлення контролю над видобутком і транспортуванням нафти і газу з басейну Каспійського моря; створення умов для можливої сировинної блокади Китаю; посилення своєї військової присутності в [32, с. 14].

На думку З. Бжезинського, каспійська нафта є найкращим інструментом для гео економічного виведення Середньої Азії і Закавказзя на світові ринки, відірвати їх від Росії і тим самим назавжди ліквідувати можливість пострадянської імперської реінтеграції [1].

У енергетичній політиці США провідну роль відіграють політико-економічні відносини з країнами, що володіють великими запасами енергоресурсів на Близькому Сході та в Каспійському регіоні. Першочергово зовнішня політика США в цьому регіоні використовувала кілька ключових інструментів. Одним з яких стало зміцнення політичних і економічних механізмів в прикаспійських державах. Це стосувалося питань щодо побудови демократичної держави, захисту прав людини і формування ринкової системи економіки [23, с. 121]. З одного боку, США послідовно виступали проти країн з авторитарними режимами правління, вводячи проти них різні санкції. З другого боку, взявши на себе обов'язок щодо реформування державних систем країн Каспійського регіону, США отримали надійний важіль для безпосереднього впливу через «сприяння» в розробці конституцій та інших нормативних актів.

Колишній посол США в Азербайджані Р. Морнінгстар сформулював завдання регіональної політики США. Переважно вона спрямована на зміцнення нових незалежних держав, які йдуть шляхом розвитку ринкової демократії. При цьому США прагнуть розширювати свої комерційні можливості, зміцнювати свою енергетичну незалежність за рахунок каспійських енергоносіїв [16].

27 березня 2012 року під час конференції з обговорення економічної і політичної ситуації в Каспійському регіоні та перспективам його розвитку, яка відбулася у Вашингтонському Центрі стратегічних міжнародних досліджень (GSIS), Росс Вілсон, директор Євразійського центру Атлантичної ради США, зазначив, що основою міжнародної дипломатії в Каспійському регіоні служать його енергетичні ресурси, оскільки цей регіон важливий не лише як видобувний, але також і як транзитний канал для транспортування газу і нафти на міжнародний ринок. На думку Росса Вілсона, в останні роки значних змін зазнає політика США в Каспійському регіоні, метою якої є зниження рівня бідності населення в регіоні, підтримка освіти і розвиток економічної самостійності [7].

Як зауважує С. Черніцина, втручання США в справи прикаспійських країн обумовлені виключно політичними і гео економічними інтересами [24]. По-перше, підтримка діючих урядів Азербайджану і Туркменістану призупиняє можливе поширення ісламського фундаменталізму з Ірану. По-друге, розвиток енергетичних секторів цих країн створює альтернативи енергетичної сировини Близького Сходу. По-третє, поширення впливу на регіон безпосередньо послаблює Росію і КНР, основних зовнішньополітичних «суперників» США [11].

Таким чином, інтереси США в Каспійському регіоні пов'язані з їх енергетичною стратегією, яка спрямована на диверсифікацію зовнішніх джерел транспортування енергоресурсів, зниження рівня залежності від нестабільного з політичного погляду Близького Сходу, а також забезпечення умов доступу до ресурсів регіону. За таких обставин каспійські інтереси США стають питанням енергетичної безпеки. Враховуючи вигідне геополітичне становище регіону, США прагне зменшити залежність від постачань енергоресурсів з Каспію через територію Росії і розвинути нову транспортну інфраструктуру.

На сьогодні енергетична політика США в Каспійському регіоні передбачає: розширення напрямків і шляхів транспортування енергоносіїв з регіону, використовуючи нафтогазові проекти («Набукко», «Баку-Тбілісі-Ерзерум» та інші); лобіювання Транскаспійських газо- і нафтопроводів; сприяння доступу країн ЄС до родовищ газу і нафти Каспійського регіону з метою зменшення їх енергетичної залежності від Росії; переорієнтацію економіки і енергоресурсів країн Каспійського регіону на Захід.

Варто зауважити, що одним із важливих завдань США в Каспійському регіоні є розширення міжнародного співробітництва з прикаспійськими країнами, зокрема в аспекті міжнародної безпеки (охорона кордонів, військові навчання НАТО тощо); орієнтація керівництва прикаспійських країн на західні демократичні цінності та європейський енергетичний ринок тощо.

Отже, на сьогодні Каспійський регіон відіграє важливу роль як регіон-експортер енергетичних ресурсів, а також як перетин важливих транспортних комунікацій. Вигідне геополітичне положення перетворює цей регіон у зону стратегічних інтересів багатьох великих світових акторів, зокрема Російської Федерації і Сполучених Штатів Америки. У зв'язку з цим Каспійський регіон залишається для Росії та США пріоритетним напрямом зовнішньої політики.

Енергетична політика США в Каспійському регіоні спрямована на розширення комерційних можливостей для американського бізнесу і ослаблення зв'язків країн регіону з Росією. Водночас енергетична політика США передбачає зниження рівня залежності від постачань енергоресурсів із Близького Сходу, зниження іранського впливу на енергетичний сектор прибережних країн Каспію, а також недопущення появи проектів розробки каспійських родовищ за участю Росії.

Енергетичний чинник геополітичних проблем зони Каспійського басейну обумовлений його розташуванням між азіатськими і європейськими споживачами його ресурсів, які розглядають регіон як зону своїх стратегічних інтересів.

Важливість визначення нових можливих шляхів транспортування пояснюється зацікавленістю не лише прикаспійських держав, а й європейських країн, які потребують диверсифікації поставок енергоносіїв.

Наступний етап передбачає розподіл сфер між країнами-транзитерами. Крім самих прибережних держав у питанні транзиту енергоресурсів зацікавлені Афганістан, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Пакистан, Румунія, Туреччина та Україна. Всі ці країни претендують на участь в транспортуванні великих обсягів нафти і газу через свою територію. Основним суперником Російської Федерації в сфері транспортування вуглеводневої сировини в напрямку західного вектора є Туреччина, яка активно підтримується з боку США.

На сьогодні Росія є однією з найбільших країн-експортерів нафти, розташовуючись між трьома світовими ринками: американським, європейським і азіатсько-тихоокеанським, і є важливою транзитною державою як в східному, так і в західному напрямках. Однак після розпаду СРСР Росія опинилася за межею розроблених морських і континентальних свердловин, оскільки ці родовища розташовані на території сучасного Азербайджану, з їх розвиненою інфраструктурою, терміналами, потужною базою машинобудування, нафтоперегінними заводами і трубопроводами. Росія отримала сектор Північного Каспію, який вважався малодослідженим і проблемним. Поступово транзитний чинник перетворює Каспій з відносно стабільної зони євразійської ресурсної периферії в мінливий геополітичний перетин інтересів багатьох зацікавлених сторін [21, с. 340]. Зокрема, Захід був зацікавлений у зміні транспортної інфраструктури в регіоні і пошуку нових альтернативних шляхів транспортування енергоресурсів.

Вибір шляхів транспортування енергетичних ресурсів з прикаспійських країн на світові ринки став об'єктом гострої конкуренції не тільки між Росією і США, але і між регіональними і позарегіональними країнами – Вірменією, Грузією, Європейським Союзом, Іраном, Туреччиною, Україною, а також великими компаніями. Це пов'язано з тим, що за кожним маршрутом існуючих або проєктованих трубопроводів стоять геополітичні та економічні інтереси вищеперахованих країн, а також комерційні інтереси великих національних компаній. На сучасному етапі

дипломатична боротьба ведеться за дві групи нафтопроводів – це маршрути транспортування нафти з Казахстану і Росії, а також маршрути транспортування нафти з каспійських родовищ, правовий статус яких ще не визначений.

Надмірна політизація вуглеводневих запасів Каспію зумовила так званий «трубопровідний синдром» – розробку, проектування та будівництво трубопроводів усією територією регіону [21, с. 346]. Крім традиційного трубопроводу «Баку-Новоросійськ», всього за кілька років з'явилися «Баку-Джейхан», «Тенгіз-Новоросійськ», «Баку-Супса» та ін. До сьогодні триває суперництво у розробці та побудові трубопроводів. Для Росії одним з важливих завдань є дипломатичне сприяння в реалізації найбільш вигідних для неї проєктів, які передбачають розширення та будівництво Каспійського трубопровідного консорціуму (КТК), трубопроводів «Атирау-Самара», «Бургас-Александрополіс», Прикаспійського газопроводу, модернізацію газопровідної системи «Середня Азія-Центр» (САЦ), а також «Південний потік». Відтак, Росія залишалася монополістом в сфері транспортування каспійської нафти до 2000-го р., коли Азербайджанська міжнародна операційна компанія (АМОК) ввела в експлуатацію трубопровід для транспортування нафти з Баку в порт Супса на грузинському узбережжі Чорного моря [10].

Після подій в Грузії (серпень 2008-го року) транспортна карта в регіоні змінилася. Росії вдалося деякою мірою посилити відносний контроль над альтернативними трубопроводами, які з'єднують зони Каспію і Чорного моря (нафтопровід «Баку-Супса» і газопровід «Баку-Тбілісі-Ерзурум»).

Це загострило ситуацію в регіоні через перерозподіл сил на користь Росії. Для того, щоб позбутися залежності від російської трубопровідної системи, США лобіювали проєкт трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, який планувався як альтернатива російським та іранським інтересам, навіть незважаючи на величезні фінансові витрати на будівництво. Водночас Сполучені Штати Америки підтримують Туреччину в питанні транспортування нафти в західному напрямку.

Ще однією проблемою в 1990-х роках стало різке зростання цін на нафту за умови пониження кредитних процентних ставок в західних банках.

Оскільки КТК зміцнює позиції Росії в регіоні і на світовому енергетичному ринку, США прагнуть позбутися залежності від російської трубопровідної системи. Адміністрація США більше десяти років активно лобіювала проєкт нафтопроводу «Баку-Тбілісі-Джейхан» (БТД). Він створювався як альтернатива не тільки російським інтересам, а й іранським, причому останнім навіть більшою мірою. США, за сприяння Азербайджану, Грузії і Туреччині, настільки політизували проєкт, що, незважаючи на його високу вартість, у 2006-му році відбулося офіційне відкриття нафтопроводу «Баку-Тбілісі-Джейхан» [13].

США прагнуть не допустити монопольного становища будь-якої з прикаспійських держав, оскільки це дозволило б диктувати свої умови експортних поставок. Відтак, наполягаючи на реалізації цього багатовартісного проєкту, США бачили в цьому великі переваги для себе. Основна мета будівництва нафтопроводу полягала в створенні незалежного від Росії шляху транспортування нафти з Азербайджану (а згодом і Казахстану) на світові ринки. Окрім цього, США прагнули змінити існуючі нафтові потоки з метою отримання можливості управління в регіоні. Будівництво трубопроводу БТД не лише створює альтернативу російським трубопроводам, але і зміцнює зв'язки між прикаспійськими країнами і Заходом. З початком його роботи вкотре істотно змінилася геополітична розстановка сил у регіоні, що охоплює Центральну Азію, Кавказ і акваторію Каспійського моря. Він розглядається як основний експортний трубопровід. Економічні втрати Росії від будівництва нового транспортного шляху каспійської нафти зарубіжні експерти оцінюють в 200 млн. дол. на рік [28].

Як зазначав М. Чумалов, реалізація проєкту «Баку-Тбілісі-Джейхан» задовольняє інтереси США, включаючи такі елементи: побудова принципово нового транспортного коридору з Центральної Азії в Європу; контроль над енергетичними ресурсами регіону, який полегшив США встановлення політичного контролю над пострадянськими країнами. США розраховували тісніше пов'язати свого стратегічного союзника Туреччину з Європою; перекрити один з можливих джерел енергопостачання Китаю; західний коридор мав забезпечити блокування спроб Ірану прорвати міжнародну ізоляцію [25, с. 207].

В 2007-му році президенти Російської Федерації і Республіки Казахстан Володимир Путін і Нурсултан Назарбаєв досягли домовленості про участь Казахстану в проєкті будівництва нафтопроводу «Бургас-Александрополіс», спрямованого в обхід Чорного моря з метою зниження транспортування нафти танкерами через протоки Босфор і Дарданелли [14]. Цей нафтопровід – альтернатива трубопроводам БТД і Самсун-Джейхан, що проходять турецькою територією. Проте, враховуючи вихід з проєкту Болгарії в 2011-му році, цей проєкт лишився нерезалізованим.

Договір про будівництво газопроводу «Південний потік» підписано під час візиту президента Росії В. Путіна в Софію в січні 2008-го року. Росія планувала постачати газ з Центральної Азії в Європу не через Каспійське море, Іран або Туреччину, а через існуючі комунікації своєю територією, а новим маршрутом російського узбережжя Каспійського моря. Це дозволило б постачати значні обсяги центральноазійського і російського газу в країни ЄС в обхід держав, які лобіювали американські енергетичні ініціативи (зокрема, Туреччини). Але після анексії Криму Росією Європейський парламент у квітні 2014-го року прийняв резолюцію щодо відмови від будівництва газопроводу «Південний потік». В цьому ж році було демонтовано секцію газопроводу на території Болгарії. На сьогодні відомо, що незабаром проект «Південний потік» знову відновлять, але під назвою «Сербський потік» («South Stream Serbia AG») [15]. Ураховуючи домовленість ПАТ «Газпром» з урядом Туреччини щодо будівництва газопроводу «Турецький потік», «Сербський потік» виступить основним підрядником означеного газопроводу. Таким чином, Росія прагне досягнути поставленої мети – забезпечити постачання газу до країн Європи в обхід території України.

Наразі пріоритетним проектом став Трансадриатичний газопровід (Trans Adriatic Pipeline – TAP). Його будівництво розпочалося у 2016-му році, після схвалення Єврокомісії. Трансадриатичний газопровід має стати частиною Південного газового коридору, який попередньо включав Транскаспійський газопровід із Туркменістану та Азербайджану, а також трубопровід «Набукко» [30].

Російський проект будівництва газопроводу «Блакитний потік» («Blue Stream») залучив до постачання в Туреччину туркменський газ. Постачання до Туреччини розпочалися в 2003-му році. Росія прагнула в подальшому розширити потік до Ізраїлю та Італії, але наразі постачання газу здійснюється лише на територію Туреччини [2]. У травні 2018-го року Росія і Туреччина домовилися про будівництво проекту «Турецький потік», що стане розширенням проекту «Блакитний потік».

Натомість, щоб позбутися залежності від Росії, а також з метою постачання енергоресурсів в західному напрямку 23 грудня 2015-го року Туркменістан запустив газопровід «Схід-Захід» загальною вартістю в 2,5 мільярдів доларів. Його протяжність сягає 800 кілометрів, тягнеться газопровід «Схід-Захід» від родовищ на сході країни до узбережжя Каспійського моря. Це відкриває нові можливості для країни, яка володіє четвертими за обсягами в світі покладами природного газу, і можливо в подальшому після будівництва Транскаспійського трубопроводу туркменський газ постачатимуть в Європу.

США зацікавлені у розширенні енергетичного співробітництва з європейськими країнами, в тому числі з Україною. За таких умов американсько-російські відносини продовжують загострюватися. Так, в червні 2017-го року США розпочали постачання зрідженого природного газу до Польщі. У липні цього ж року президент США Дональд Трамп підписав законопроект, який передбачає введення жорстких санкцій проти Росії. Першочергово це пов'язано з агресивною політикою Росії щодо України (анексія Криму; збройне протистояння на Донбасі в 2014-му році) і має найбільший вплив на економіку Російської Федерації. Метою такого вектора зовнішньої політики США є економічні мотиви, результатом яких, на думку адміністрації Вашингтону, може стати витіснення російської корпорації «Газпром» з європейського ринку, місце якого займуть американські експортери енергоресурсів [19].

Окрім цього, США виступають проти будівництва газопроводу «Північний потік-2» («Nord Stream-2»), який дозволив би Росії постачати газ в Європу в обхід країн-транзитерів, зокрема і України. Станом на квітень 2018-го року Єврокомісія відмовилася підтримувати будівництво газопроводу «Північний потік-2» [22]. Однією з основних причин такого рішення європейців є те, що на сучасному етапі газопровід «Північний потік-2» не відповідає правилам так званого третього енергетичного пакета ЄС, оскільки повністю належить «Газпрому».

Уряди Естонії, Латвії, Литви та Польщі виступили зі спільною заявою проти будівництва газопроводу «Північний потік-2». Однак, позитивне рішення щодо будівництва ділянки газопроводу дном Балтійського моря дала німецька влада (земля Мекленбург-Передня Померанія). В разі успішного завершення цього проекту російська корпорація «Газпром» вчергове затвердить свою позицію монополіста на енергетичному ринку і досягне значного впливу в зоні ЄС. США засуджує такі дії Німеччини і попереджує про затвердження санкцій, також адміністрація Вашингтону готує санкції проти країн-учасниць проекту «Північний потік-2» [18].

Однак, Росія прагне позбутися залежності від країн-транзитерів шляхом будівництва трубопроводів в обхід, залишаючи за собою монополію щодо транспортування енергетичних ресурсів Каспію. За умови реалізації російських проектів вплив Росії як країни-експортера та

країни-транзитера в Європі зросте. Хоча на сьогодні вже розпочато будівництво трубопроводу «Північний потік-2» і погоджено домовленість про будівництво проекту «Турецький потік», можна стверджувати, що враховуючи положення Енергетичної Хартії, це порушуватиме основні принципи міжнародного співробітництва в сфері енергетики і поглиблюватиме залежність європейських країн від енергетичної дипломатії Росії.

Основні тенденції в енергетичній сфері прибережних країн Каспію, а також США можна визначити на основі аналізу статистичних результатів вивчення енергетичної архітектури (energy architecture), яку розглядають як систему, що містить такі компоненти: енергетичні ресурси; постачання; формування попиту на енергетичні ресурси (діяльність уряду, промисловості та суспільства) [31]. Наразі найбільші постачальники світової енергії продовжують боротьбу за лідерські позиції в рейтингу за Індексом функціональності енергетичної архітектури (EAPI) на світовому енергетичному ринку. Станом на 2017-й рік Російська Федерація посідає 48 місце в рейтингу, а США – 52 місце. В 2009-му році Росія займала 33 місце в рейтингу, а США – 54 місце. Порівняно з показниками 2014-го року в 2017-му році РФ посіла нижчу позицію в рейтингу (за даними The Global Energy Architecture Performance Index Report 2014, 28 і 37 місця відповідно) [46]. Таким чином, можна стверджувати, що в останні роки існує негативна динаміка і втрата лідерських позицій Росії та США в рейтингу за Індексом функціональності енергетичної архітектури.

На рис. 1 відображено порівняння рейтингових показників США та країн Каспійського регіону за 2009 і 2017 рр.

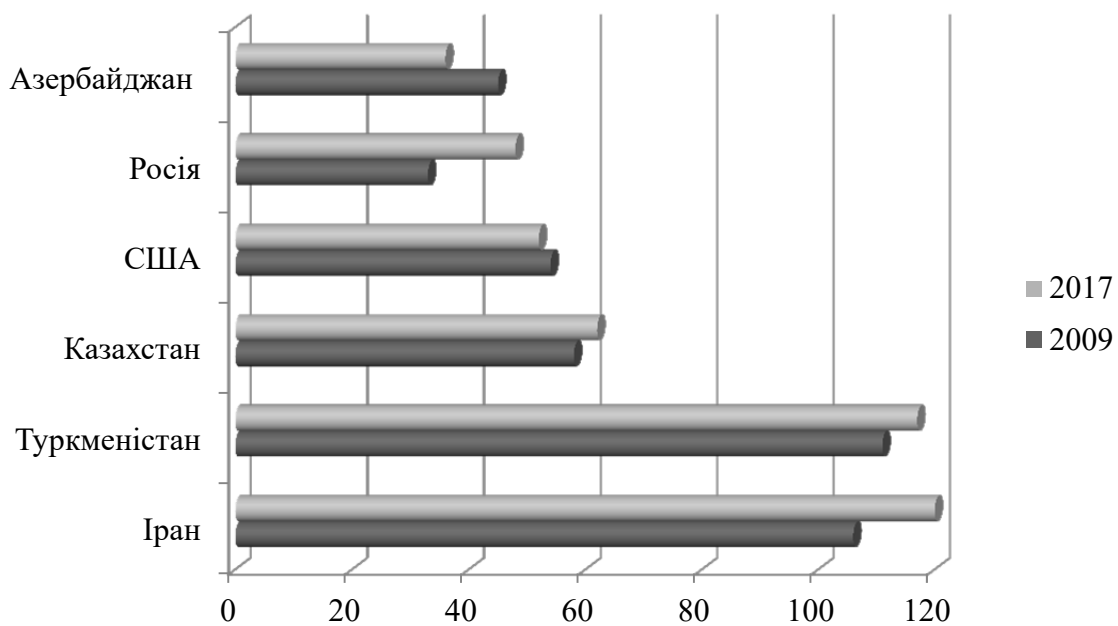

Рис. 1. Рейтингові позиції США та країн Каспійського регіону за Індексом функціональності енергетичної архітектури 2017 р.

Аналіз статистичних даних за 2017-й рік показав, що порівняно з 2009-м роком такі країни, як Іран, Казахстан, Росія і Туркменістан знизили свої позиції в рейтингу за Індексом функціональності енергетичної архітектури (-14, -4, -15 і -6 відповідно) [31]. Натомість спостерігаємо приріст в показниках Азербайджану (+9) і США (+2). Показники Росії значно знижує встановлена монополія на видобуток і транспортування енергетичних ресурсів, що порушує принцип доступу до джерел енергії, а також становить загрозу енергетичній безпеці. Приріст в показниках США відбувається завдяки розвитку нетрадиційних джерел енергії як основи екологічної стійкості, забезпечення енергетичної безпеки і сталого економічного розвитку країни. Враховуючи більш вигідні позиції Азербайджану, Казахстану і Туркменістану в рейтингу, вони є основними країнами Каспійського регіону, з якими прагнуть розвивати співробітництво позарегіональні країни.

Проведений теоретичний аналіз означеної проблеми дослідження показав, що на сучасному етапі серед країн Каспійського регіону існують відмінності в енергетичній політиці цих країн. Зокрема, Росія прагне не допустити переважання впливу третіх країн у регіоні, збільшити експорт нафти та газу з регіону, розширити свою участь у нафтогазових проєктах Каспії. Враховуючи значні запаси вуглеводних ресурсів в Перській затоці, для Ірану освоєння ресурсів Каспію не є важливим завданням, однак ця країна більшою мірою орієнтована на співпрацю з Росією на протипагу США та країнам ЄС. Азербайджан прагне переважно до формування альтернативних маршрутів експорту енергоресурсів. Туркменістан, враховуючи внутрішньоконтинентальне географічне положення, поки що обмежений у проведенні незалежної енергетичної політики. Казахстан прагне до паралельного розвитку енергетичного співробітництва одночасно з Росією, США та ЄС.

Інтерес Росії до Каспійського регіону полягає у забезпеченні стабільного соціально-економічного розвитку і безпеки на півдні Каспійського моря. Важливе значення Каспійського регіону для Росії відображає Концепція зовнішньої політики РФ, яка була затверджена в лютому 2013-го року. Така ситуація спрямовує увагу російського керівництва до проблем регіону і створює умови для подальшого розвитку багатостороннього переговорного процесу між прикаспійськими країнами, в тому числі, і з питання міжнародно-правового статусу Каспійського моря.

Зовнішньополітична діяльність США в Каспійському регіоні полягає у розширенні співробітництва у сфері енергетики з Азербайджаном, Казахстаном і Туркменістаном, зокрема шляхом будівництва трубопровідної системи постачання енергоносіїв. Причому, враховуючи превалювання геополітичних чинників в регіоні над економічними, відбувається політизація сфери транспортування енергоресурсів Каспію. Відтак, проєкти розбудови трубопроводів часто не можуть реалізуватися саме через протистояння глобальних геополітичних акторів (ЄС, Росії, США та Китаю).

Висновки. На сьогодні Каспійський регіон відіграє важливу роль. Вигідне геополітичне положення перетворює цей регіон у зону стратегічних інтересів багатьох великих світових акторів, зокрема Російської Федерації і Сполучених Штатів Америки. У зв'язку з цим Каспійський регіон залишається для Росії та США пріоритетним напрямом зовнішньої політики.

Енергетична політика США в Каспійському регіоні спрямована на розширення комерційних можливостей для американського бізнесу і ослаблення зв'язків країн регіону з Росією. Водночас енергетична політика США передбачає зниження рівня залежності від постачань енергоресурсів із Близького Сходу, зниження іранського впливу на енергетичний сектор прибережних країн Каспію, а також недопущення появи проєктів розробки каспійських родовищ за участю Росії.

Наразі ситуація в Каспійському регіоні продовжує загострюватися. По-перше, боротьбою за контроль над потенційним джерелом енергетичних ресурсів як країн регіону, так і поза регіональних країн; по-друге, знаходженням регіону в центрі лінії геополітичного розлому пострадянського простору і на перетині важливих транспортних комунікацій; по-третє, великим конфліктним потенціалом як на Північному, так і на Південному Кавказі. Політика Росії і США спрямована на вигідне співробітництво з країнами Каспійського регіону щодо розробки і транспортування енергетичних ресурсів регіону до країн-споживачів. Окрім цього, на сучасному етапі відбувається активний пошук і будівництво нових шляхів транспортування енергетичної сировини. І Росія, і США є основними суперниками щодо побудови ефективних шляхів транспортування енергоносіїв з метою зменшити вплив одна одної на території Каспію.

Бібліографічний список:

1. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство : монография. Москва : Междунар. отношения, 2004. 288 с.
2. Голубой поток. URL: <http://www.gazprom.ru/about/production/projects/pipelines/active/blue-stream/>
3. Грозин А., Корнеев А., Ершов Ю., Симония Н., Симонов К. «Защита Лугара»: американская администрация бросает очередной «энергетический вызов» России. *Нефть России*. Москва, 2008. № 5. С. 18-25.
4. Губайдуллин А. Газ в Европе: есть ли альтернатива. *Россия в глобальной политике*. Москва, №1. 2006.
5. Джигоев А.Т. Тенденции и перспективы добычи и транспортировки энергоресурсов шельфа Каспийского моря. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/tendentsii-i-perspektivy-dobychi-i-transportirovki-energoresurov-shelfa-kaspiyskogo-morya>
6. Долгушев Д. В. Конфликт энергетических интересов России и США в Центральной Азии и Каспийском регионе. *Вестник Томского государственного университета*. Томск, 2011. №4. С. 90–97.

7. Энергетична безпека партнерів США в Євразії залежить від стабільності Каспію – колишній посол США URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/caspian-becoming-new-center-144935245/918539.html>
8. Жукова И. С. Энергетическая дипломатия и геополитика как составной элемент международного энергетического права. URL: http://vestnik.osu.ru/2010_3/11.pdf
9. Зеркалов Д.В. Политическая безопасность : монография. Киев : Основа, 2012. 1067 с.
10. Лукьянов С., Перфилов М. Война маршрутов. URL: <http://www.nefte.ru/oilworld/kaspiy23.htm>
11. Меджид Ф. США и Азербайджан провели консультации по вопросам безопасности. 25 июня 2011. URL: <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/187865/>
12. На саммите в Астрахани не решили главную проблему Каспия. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/09/140929_caspian_sea_summit
13. Нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан відкрито. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2006/07/060713_aku_tbilisi_oil_sp.shtml
14. Назарбаєв Н: Досягнута домовленість про участь Казахстану в проєкті «Бургас-Александрополіс». URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/n_nazarbaev_dostignuta_dogovorennost_ob_uchastii_kazahstana_v_proekte_burgas_aleksandrupolis__1198153148
15. «Південний потік» перейменують у «Сербський потік». URL: http://ukr.lb.ua/world/2018/01/29/388471_pivdenniy_potik_pereymenyuyut.html
16. Ричард Морнингстар прибув в Баку. URL: <http://echo.az/article.php?aid=25212>
17. Салыгин В., Сафарян А. Современные международные экономические отношения в Каспийском регионе : монография. Москва : МГИМО (У), 2005. 344 с.
18. США готують санкції проти компаній-учасниць «Північного потоку-2». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29268295.html>
19. США почали регулярно постачати зріджений газ в Європу. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/ssha-pochali-reguljarno-postachati-zridzhenij-gaz-v-jevropu-1298861.html>
20. Текеєв А. Политические технологии в энергетической дипломатии. URL: http://www.observer.materik.ru/observer/N10_2013/024_037.pdf
21. Терентьев С.А. Нефть : монография. Москва : Книжный Клуб Книговек, 2011. 416 с.
22. У Єврокомісії відмовилися підтримувати «Північний потік-2». URL: https://dt.ua/ECONOMICS/u-yevrokomisiyi-vidmovilisya-pidtrimuvati-pivnichnij-potik-2-274449_.html
23. Уткин А. И. Американская стратегия для XXI века : монография. Москва : Логос, 2000. 216 с.
24. Черницына С.Ю. Роль энергетической дипломатии в формировании внешней политики России на современном этапе (2000-2014) : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.15 / Моск. гос. ин-тут междунар. отношений (ун-тет) МИД Российской Федерации. Москва, 2015. 175 с.
25. Чумалов М. Каспийская нефть и межнациональные отношения : монография. Москва : ЦИМО, 2000. 560 с.
26. Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008 гг.) / под ред. В.А. Гусейнова. Москва : 2008. 392 с.
27. Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy : monograph. Washington – Baltimore: Woodrow Wilson Center Press, Johns Hopkins University Press, 2005. 604 p.
28. Letter before 19 the World Petroleum Congress in Spain 2008. *World Petroleum Council*. URL: <http://www.world-petroleum.org/index.php?/Congresses/19th-wpc.html>
29. Monbiot G. A discreet deal in the pipeline. *The Guardian*. 2001. URL: <https://www.theguardian.com/business/2001/feb/15/oil.georgemonbiot>
30. TAP project schedule URL: <http://www.tap-ag.com/the-pipeline/project-timeline>
31. The Global Energy Architecture Performance Index Report 2017. *The World Economic Forum*. Geneva, 2017. – 32 pp. – URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Energy_Architecture_Performance_Index_2017.pdf
32. U.S. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles. *RAND. Project Air Force. Prepared for the United States Air Force*. 2005. P. 81.

References:

1. Bzhezinskiy Z. Vybor. Mirovye gosподство ili globalnoe liderstvo : monografiya. Moskva : Mezhdunar. otnosheniya, 2004. 288 s.
2. Goluboy potok. URL: <http://www.gazprom.ru/about/production/projects/pipelines/active/blue-stream/>
3. Grozin A., Korneev A., Ershov Yu., Simoniya N., Simonov K. «Zaschita Lugara»: amerikanskaya administratsiya brosaet ocherednoy «energeticheskiy vyizov» Rossii. *Neft Rossii*. Moskva, 2008. № 5. S. 18-25.
4. Gubaydullin A. Gaz v Evrope: est li alternativa. *Rossiya v globalnoy politike*. Moskva, №1. 2006.
5. Dzhioev A.T. Tendentsii i perspektivy dobyichi i transportirovki energoresursov shelfa Kaspiyskogo morya. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/tendentsii-i-perspektivy-dobyichi-i-transportirovki-energoresursov-shelfa-kaspiyskogo-morya>
6. Dolgushev D. V. Konflikt energeticheskikh interesov Rossii i SShA v Tsentralnoy Azii i Kaspiyskom regione. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. Tomsk, 2011. №4. C. 90.

7. Enerhetychna bezpeka partneriv SShA v Yevrazii zalezhyt vid stabilnosti Kaspiiu – kolyshnii posol SShA. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/caspian-becoming-new-center-144935245/918539.html>
8. Zhukova I. S. Energeticheskaya diplomatiya i geopolitika kak sostavnyy element mezhdunarodnogo energeticheskogo prava. URL: http://vestnik.osu.ru/2010_3/11.pdf
9. Zerkalov D.V. Politicheskaya bezopasnost : monografiya. Kiev : Osnova, 2012. 1067 s.
10. Lukyanov S., Perfilov M. Voyna marshrutov. URL: <http://www.nefte.ru/oilworld/kaspiy23.htm>
11. Medzhid F. SShA i Azerbaydzhan proveli konsultatsii po voprosam bezopasnosti. 25 iyunya 2011. URL: <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/187865/>
12. Na sammite v Astrahani ne reshili glavnuyu problemu Kaspiya. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/09/140929_c
13. Naftoprovid Baku-Tbilisi-Dzheikhan vidkryto. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2006/07/060713_aku_tbilisi_oil_sp.shtml
14. Nazarbaev N: Dosiahnuta domovlenist pro uchast Kazakhstanu v proekti «Burhas-Aleksandrupolis». URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/n_nazarbaev_dostignuta_dogovorennost_ob_uchastii_kazahstana_v_proekte_burgas_aleksandrupolis__1198153148
15. «Pivdennyi potik» pereimenuiut u «Serbskyi potik». URL: https://ukr.lb.ua/world/2018/01/29/388471_pivdenniy_potik_pereymenyut.html
16. Richard Morningstar pribyl v Baku. URL: <http://echo.az/article.php?aid=25212>
17. Salyigin V., Safaryan A. Sovremennyye mezhdunarodnyie ekonomicheskie otnosheniya v Kaspiyskom regione : monografiya. Moskva : MGIMO (U), 2005. 344 s.
18. SShA hotuiut sanktsii proty kompanii-uchasnyts «Pivnichnoho potoku-2». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29268295.html>
19. SShA pochaly rehuliarno postachaty zridzheni haz v Yevropu. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/ssh-pochali-reguljarno-postachati-zridzhenij-gaz-v-jevropu-1298861.html>
20. Tekeev A. Politicheskie tehnologii v energeticheskoy diplomatii. URL: http://www.observer.materik.ru/observer/N10_2013/024_037.pdf
21. Terentev S.A. Neft : monografiya. Moskva : Knizhnyiy Klub Knigovek, 2011. 416 s.
22. U Yevrokomisii vidmovylisia pidtrymuvaty «Pivnichnyi potik-2». URL: https://dt.ua/ECONOMICS/u-yevrokomisiyi-vidmovilisia-pidtrimuvati-pivnichnyi-potik-2-274449_.html
23. Utkin A. I. Amerikanskaya strategiya dlya XXI veka : monografiya. Moskva : Logos, 2000. 216 s.
24. Chernitsyina S.Yu. Rol energeticheskoy diplomatii v formirovanii vneshney politiki Rossii na sovremennom etape (2000-2014) : diss. ...kand. istor. nauk : 07.00.15 / Mosk. gos. in-tut mezhdunar. otnosheniy (un-tet) MID Rossiyskoy Federatsii. Moskva, 2015. 175 s.
25. Chumalov M. Kaspiyskaya neft i mezhnatsionalnyie otnosheniya : monografiya. Moskva : TsIMO, 2000. 560 s.
26. Yuzhnyiy Kavkaz: tendentsii i problemy razvitiya (1992-2008 gg.) / pod red. V.A. Guseynova. Moskva : 2008. 392 c.
27. Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy : monograph. Washington – Baltimore: Woodrow Wilson Center Press, Johns Hopkins University Press, 2005. 604 p.
28. Letter before 19 the World Petroleum Congress in Spain 2008. World Petroleum Council. URL: <http://www.world-petroleum.org/index.php?/Congresses/19th-wpc.html>
29. Monbiot G. A discreet deal in the pipeline. The Guardian. 2001. URL: <https://www.theguardian.com/business/2001/feb/15/oil.georgemonbiot>
30. TAP project schedule URL: <http://www.tap-ag.com/the-pipeline/project-timeline>
31. The Global Energy Architecture Performance Index Report 2017. The World Economic Forum. Geneva, 2017. – 32 pp. – URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Energy_Architecture_Performance_Index_2017.pdf
32. U.S. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles. RAND. Project Air Force. Prepared for the United States Air Force. 2005. P. 81.

Shikhalili Javid The Ratio of Russia's Regional Policy and the US in the Energy Dimension

The article analyzes the goals and objectives of the diplomacy of Russia and the United States in the Caspian region. The author proves the problem of transit in Russian and American energy diplomacy in the region, examines the interstate relations between Russia and the United States with the countries of the region in the field of energy. The Caspian region has become a new center of gravity of the interests of the countries of the West and the East, and it attracts more and more attention not only as an energy exporting region, but also as an important transit hub. It is the energy factor that has become a prerequisite for political, legal and economic changes in the Caspian region. Given the geostrategic position, political, economic, environmental and other factors, the Caspian region is important for the Russian Federation, at the same time in terms of ensuring national security of military-political and socio-economic nature. The Russian Federation is trying to play a key role in the region, taking into account both the energy and

geopolitical factors. In order to secure its own national interests, Russia seeks to preserve its military and political influence in the region and to exclude access of Western forces to the territory of the Caspian Sea. Significant geopolitical interests in the Caspian region are the United States of America. The United States is trying to pursue an energy policy in the region and actively influence the process of exploiting the Caspian Sea's energy resources. To this end, we adopted a new strategy of American energy policy, which was to push Russia out of the Caspian region. In this way, US energy diplomacy has created a new geopolitical situation in relations with Russia. The purpose of the article is to analyze the ratio of regional policy of Russia and the US in the energy dimension. It is stated that the regional strategy of Russia is aimed at the political isolation of the region, which was successfully implemented during the first decades. Its methods are creating zones of controlled instability, delaying the territorial delineation and creating contradictions in the relations of the Caspian states, military domination. The research methods include geostrategic analysis of the position of the countries of the region in the context of the energy goals of the policy of major countries – the United States and the Russian Federation. Used methods of comparative and comparative-historical analysis, which allowed to determine the preconditions for the formation of regional policy of Russia and the United States in the energy dimension. The author concludes that stable socio-economic development and security in the south of the Caspian Sea can only be achieved if the mechanisms of international cooperation are sought, the result of which may be the signing of a multilateral agreement on the international legal status of the Caspian Sea.

Key words: *energy sphere, Caspian region, Caspian Sea, international legal status, Caspian states, regional policy.*

РЕЦЕНЗІЇ

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ С. В. КОЧ
«ТРАНСКОРДОННЯ: ПРОСТІР СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ
І ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ»¹**

Кордони, рубежі, фронтири, лімітрофи, прикордонні простори і транскордонні системи завжди були предметом дослідження соціальних наук. Їх мобільність є проявом динаміки соціальних і політичних процесів, історичних трансформацій, геополітичних практик.

Дослідження транскордонних систем набуло особливої актуальності одночасно із глобалізацією, яка поставила під сумнів сучасне значення будь-яких кордонів. Починаючи з другої половини ХХ століття соціально-політична практика сформувала запит на дослідження транскордоння, яке є формою взаємодії декількох прикордонних регіонів, які розвиваються під впливом управління політичних центрів національних держав. Дослідницькі стратегії виявилися спрямовані переважно на аналіз економічних, соціально-культурних та політичних проблем прикордонних зон окремих держав і регіонів, ставлячи акцент на інтересах традиційних акторів та їх «життєвих просторах».

Процеси постмодерну викликали інтерес до регіоналізації, децентралізації, денационалізації, детериторіалізації політичних процесів. Постмодерна епоха інтерпретувала прикордоння як антагоніста етатистської системи, здатного на організацію власного соціального і політичного процесу в локальному просторі. Територіальному абсолютизму епохи модерна була протиставлена дислокальна мережева наднаціональна система соціально-політичних відносин. Автор зазначає, що сучасний стан розвитку політичних систем демонструє збереження ключових принципів і гравців модерної епохи, поряд із новими тенденціями в структурній трансформації системи взаємовідносин.

В рецензованій монографії, представлено обидва способи концептуалізації транскордоння. З одного боку, воно розглядається як контактна зона між декількома прикордоннями, в межах якої відбуваються соціально-політичні процеси, а традиційні і модерні актори формують локальні соціально-політичні практики. З іншого боку, транскордоння представлено як ментальна конструкція, що є результатом трансформації глобальних інтеграційних процесів і руйнації модерного явлення про тріаду «держави – нації – території».

Зазначаючи, що всі усталені прикордонні системи, орієнтовані на долання «прикордонних» характеристик, які унеможливають поступовий і передбачуваний розвиток, автор пояснює намагання зміни «типу» простору з боку локальних суб'єктів: трансформувати соціально-політичну структуру в формальну самостійну систему (автономію, державу...). Запобіганням таких процесів є механізми внутрішнього й зовнішнього позиціонування переваг регіональних структур з метою підвищення статусу регіону в державі і на рівні транскордонних структур.

Дослідження феноменальних характеристик транскордоння дозволяє автору визначити моделі соціальних відносин в практиках локальних груп в межах територіального простору, і виявити нові форми соціально-культурних зв'язків національного характеру поза просторами національних держав в умовах мережевих соціально-культурних систем, а також систематизувати соціально-політичні практики в межах наднаціонального транскордонного простору.

У монографії досліджуються чинники конвергенції та дивергенції регіональних структур (кліважування простору), які, за визначенням автора, впливають на формування сталих комплексів політичних уподобань, обумовлюють логіку електоральної поведінки, пояснюють специфіку ідентифікаційних стратегій полікультурності та транскультурності.

В рецензованій монографії представлено структурний аналіз територіальних просторів на західному прикордонні України і Східної Європи, які в силу геополітичних процесів стали місцем формування транскордонних соціально-політичних практик, локальних груп і мережевих систем, що виконують соціально-політичні функції поряд із традиційними для політичного простору акторами.

¹ Коч С. В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії: монографія. Одеса: Фенікс, 2019.

Визначаючи соціальну природу локальності, як явища, що народжене життям «на кордоні», автор вказує, що локальні соціальні практики, норми і відношення, формують сталі уявлення про місце – «топос», яке впливає на самовизначення та ментальне існування локальних груп. Відтак, автор підкреслює ситуативність, автономність, суб'єктивність феномену «локальності», що формується при виборі практик взаємодії з різними межами (соціального, політичного і економічного характеру). Це не стільки «стабільні групи, скільки «стабільні практики» в межах певних темпоральних періодів. А така ситуативність та рухливість обумовлює неможливість застосування усталених соціальних практик і норм по відношенню до локальних просторів і груп, які уособлюють «локус».

Локальні групи прикордонних просторів і транскордонних систем постійно знаходяться під впливом практик зустрічної інтеграції з боку контактуючих геополітичних акторів і політичних центрів. Інтеграційні моделі, які пропонують або нав'язують прикордонним просторам обумовлюють транскордонні форми позиціонування культурної ідентичності як капсульної, дифузної, кризової або гібридної.

Безумовний інтерес представляє запропонований аналіз практик позиціонування ідентичності, які демонструють суб'єкти транскордонного простору з огляду на динаміку політичних процесів. Автор зазначає, що обрання моделі ідентифікаційної поведінки обумовлює напрямки трансформації простору, структури населення і способів руху інформації. Все це безумовно впливає на перебіг соціально-політичних процесів і набуття локальними спільнотами якостей суб'єктів політики, що проявляється в оформленні політичних партій локальної дії, оформлення дислокальних суспільних організацій, лобювання інтересів різних політичних центрів і створення транснаціональних системних мереж. Показовим є аналіз лобістських практик з боку мережевих соціокультурних діаспорних систем, які набуваючи рис політичних акторів, одночасно спираються на артикульовані програми і стратегії національного розвитку споріднених держав. В роботі ґрунтовно розглянуті такі практики на прикладі транснаціональних діаспор: угорської, румунської, болгарської, турецької, словацької, польської.

Окремий інтерес викликає цей аналіз з погляду на прикордонну ситуацію України, яка в межах державних кордонів стикається із транскордонними практиками локальних груп і сусідніх держав.

Автор визначає, що сформований «глокальний простір» транскордоння, демонструє множинну актуальних форм ідентифікацій, які відзеркалюють прагматичний підхід локальних груп Бессарабії, Воєводини, Добруджі, Закарпаття, Сікейського краю, Трансільванії та інших, до форм соціально-політичної організацій в умовах дисфункціональної і фрагментарної системи державного управління.

У полі зору Коч С. В. – функціонуючі моделі соціально-політичної комунікації і практики функціональної інституалізації локальних груп. Важливим, на наш погляд, в роботі є аналіз інституціональної «еластичності» сталих гібридних транскордонних просторів, що створює умови для подальшого визначення форм адміністративного управління і політичного контролю з боку політичних центрів національних держав.

В монографії розглядаються соціально-політичні особливості транскордонних просторів Східної Європи, які сформувалися під впливом політик національних держав щодо периферійних та прикордонних просторів. Досвід країн регіону в реалізації стратегій критичної геополітики представлений на прикладі політики Польщі, Угорщини, Болгарії, Туреччини, Чехії, Румунії, Молдови і України. Тут транскордонність предствлена як потенційний ресурс для національно-територіального розвитку.

Цілком аналіз організації соціально-політичних практик локальних груп, національних держав і інтеграційних систем в транскордонні дозволив Коч С.В. сформувати важливі для аналізу сучасних політичних процесів положення: про транскордонний простір як соціальний конструкт, що синтезує переосмислену історичну, соціально задану і доповнену реальність; про транскордоння яке детермінує ідентифікаційні стратегії і сприяє формуванню локальних спільнот, чий повсякденні практики формують соціальні локальні простори; про нову соціальну реальність, де простір вже не є об'єктивною даністю або передумовою діяльності політичних акторів, він набуває рис політичного інструменту під час реалізації соціальних практик локальних груп і геополітичних проєктів національних держав.

Отже, в монографії С.В.Коч запропоновано новий погляд на сучасну систему глобальної політичної взаємодії. Транскордонність представлена яка риса сучасної мультисуб'єктної світової системи, як результат кризи «консенсусної» політичної моделі, як

Представлене в монографії дослідження має практичне значення для прийняття рішень щодо організації регулювання соціокультурних процесів, меморіальних стратегій з точки зору національно-орієнтованого підходу та виходячи з логіки транснаціонального розвитку, не менш суттєве значення для забезпечення національного контролю за діаспоральними політиками та транснаціонального контролю за політикою щодо розвитку прикордонних просторів.

В цілому рецензована монографія Коч С.В. «Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії» значно розширює методологічні підходи щодо аналізу політичних просторів і політичних процесів. Дослідження представляє собою глибокий аналіз соціально-політичних процесів в транскордонних системах з урахуванням ролі і стратегії всіх суб'єктів взаємодії.

*Є. В. Перегуда – доктор політичних наук, професор,
Київський національний університет будівництва і архітектури*

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ І.В.МАЦИШИНОЇ
«КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ УКРАЇНИ»¹**

Сучасний політичний дискурс змінюється, що пов'язано зі змінами економічної, соціальної та політичної реальності. Актуалізація нових символів, як знаково-образних конструктів реальності, оновлюється прийомами, техніками та практиками комунікаційних дій. Українське суспільство сьогодні виявляється невідповідним до політичних дискусій тому, що не до кінця залучене у політичні дискурси і виробляє більше оціночні судження та критичне ставлення до влади, в той час як має бути діалог. Звідси сучасний офіційний політичний дискурс характеризується невідповідністю символів та дій, що більше схоже на імітацію політичних дій, ніж на нормотворчі процеси. Це вказує на те, що політична реальність не тільки розпадається на різноманітні ментальні світи, але вони стають конфліктуєчими. Що стає фактом розвитку гібридної демократії, де сила та прихований вплив розчиняються у комунікаційному тренді офіційного політичного дискурсу як модель управління. Пошук дискурсивних стратегій національної ідентифікації у дискурсі влади, кореляція та наповнення їх актуальними нарративами відчувається у кожному розділі монографії. Від порівняльного аналізу політичних процесів, як контекстів офіційного дискурсу до вивчення символічних текстів як дискурсивних стратегій.

Авторка наголошує, що політичний режим як результат суспільного договору, є не тільки формою політичної системи, але й продуктом офіційного політичного дискурсу. Політичні процеси, як контексти, разом з символічними текстами, його структурують та наповнюють смислом. Звідси відкритість та закритість політичної системи стає наслідком щільності текстів, а мовні дії, як дискусійні практики, впливають на самоорганізацію самої системи. Такий системний підхід дозволяє розуміти політичний режим як символічний текст, який постійно підлягає переозначенню, що в цілому впливає й на переосмислення політичної реальності. Дослідження політичних процесів, які авторка маркерує як дискурсивні практики, виділяє внутрішні та зовнішні флуктації, які розхитують політичну систему. Некерована символічна інтервенція стає ознакою нездатності політичних інститутів контролювати смисли та призводить до зміни вектору системи. Система не тільки втрачає рівень самопрезентації себе скрізь символічне, але й настає розрив реальності, де деформується політичний дискурс. Така авторська модель відкриває новий напрям у дослідженні політичних процесів як конструювання політичної реальності на рівні синергетики.

На ґрунті політичної семантичної структури у монографії розглянута політична практика як інституційний дискурс та неінституційний дискурс на рівні протестів. Звідси офіційний дискурс та контр-дискурс стають викликами зміни реальності, як наслідок зіткнення смислів. Аналіз політичних текстів крізь призму трансляції ЗМК дозволяє побачити як активні, так і приховані групи, які є суб'єктами репрезентації символічних текстів у публічному просторі. Дискурс-аналіз надає можливість для політичного прогнозування та розробки методів аналізу політичних текстів, що зроблено авторкою.

¹ Мацишина І. В. Конструювання політичної реальності України: монографія. Вінниця, 2019.

Розуміючи політичний дискурс як процес конструювання реальності, у монографії досліджуються і проблеми консолідації суспільства. Авторка наголошує, що суб'єкт офіційного політичного дискурсу – політична еліта, виступає й суб'єктом трансформації суспільства репрезентуючи у політичний простір власні, розірвані символічні структури, які деформують політичну реальність. Відсутність загального національного ціннісного коду впливає на створення різних символічних текстів, що породжує конфліктуючі дискурси. Перевагою монографії є не тільки пошук причин цих конфліктів, але й пропонуються наративні концепції як стратегії розвитку політичної системи заради її стабільності.

Отже, рецензована монографія І.В.Мацшиної «Конструювання політичної реальності України» має безсумнівне наукове та прикладне значення і може бути рекомендована до друку.

*М. О. Лендьел – доктор політичних наук, професор,
Ужгородський національний університет*

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються *рецензією* доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати *кутові лапки* «Текст»; розрізняти символи *дефіс і тире* (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти *нерозривні пробіли* між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту *уніфікувати скорочення* (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати *аббревіатури* при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати *зайві пробіли*).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagorniyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком «**Бібліографічний список:**» та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань *нумеруються вручну* (без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтами <http://www.translit.ru> – для російськомовних джерел, та <http://translit.kh.ua/> – для українських джерел.

Структура статті: УДК, ORCID-ідентифікатор автора, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список, бібліографічний список (References) латиницею; прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>

Зразок оформлення статті:

УДК

ORCID-ідентифікатор автора

Прізвище та ініціали автора, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.

12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

polizhytva@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 1, 2019 р.

Свідоцтво КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-19-1

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.614.
Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;
відп.секр.: (098) 68-52-788;
e-mail: polit-period.div@donnu.edu.ua
politlifejournal@gmail.com

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
тел.: +380 432 50 89 37
e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua
Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Виготовлювач видавничої продукції: ПП «Фенікс»

Україна, м.Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25
Тел.: +38(048)7777591
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.law-books.od.ua
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1044 від 17.09.02)

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічні редактори: М. А. Польовий
О. І. Скопова

Підписано до друку 04.03.2019. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 9,4. Обл. видавн. арк. 10,7.
